Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ

Ovasis

Ո Վ Ա Ս Ի Ս

(ԱՐՁԱԿ ԵՒ ՈՏԱՆԱՒՈՐ)

ՓԱՐԻԶ
Տպագր. Կ. Ց. ՆԵՐՍԷՍ
1920

Digitized by Google

PK
8548
.07
09
1920

Digitized by Google

ՆԱԽԱԲԱՆ

ցկտուր և անկապակից գրուածներու հաւաքածոյ մը գոյութեան իրաւունք պիտի չունենար գուցէ: Այս հեռաւոր անապատի հորիզոնին վրայ մեծ յեղաշրջումներու կրկնութիւնը ինկաւ զգայնամոլ հոգիին վերև: Ռուսօ-ճաբոնական պատերազմ, Համիտի անկում, Պալքանեան բաղխում և համաշխարհային փլուզում, յաջորդեցին իրարու քամահրօրէն դարու առաջին քսանամեակին ու խռովեցին էութիւնս, երբ «Նոր Պրոմէթէ կաշկանդեալ, երկինքներու գողցած հուր» կ'սպասէի ցանկալի արշալոյսներու բոցավառումին:

Ու երբ տասնևեօթը տարիներու ինքնակամ աքսորանքէս ձերբազատ, հին անցեալի խոէալով հրատոչոր, պիտի ուզեմ դողդոջուն քայլերս դէպի հիւրընկալ ափունքը մեր հեռաւոր հայրենեաց, վերաշինել փորձելու համար մայրենի երգիքը, կը մտածեմ հետս տանիլ այս դալկահար թերթերը, արմատներէ քանի մը դողացող ոստեր, որոնց մէջէն անծանօթ ովկիանի մը կոհակներուն հեւքերը ողբալով անցան:

*
* *

Ու յիշատակներու այս ազատուն և անբոյր փունջը, թոյլ տուր որ քեզի՛ նուիրեմ, հոգեա՛կս Մարի, իմ անկումներուն ու խոյանքներուն հաւատարիմ ընկեր ու պահապան հրեշտակ, որ վիրաւոր աղաւնեակի պաշտելի նայուածքովդ, սպասեցիր ինծի հետ սրբազան արշալոյսին, ու պիտի հետեւիս ինծի, մինչեւ վերջին հանգրուանը կեանքին, մինչեւ անծածկազարդ քլրակը մեր գիւղակին, ուր պիտի երթամ, կոհակներու որոտէն հեռու, յաւերժական հանգիստը գտնելու համար:

Ճիպուղի.
10 Ապրիլ 1920

Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ

Digitized by Google

Digitized by Google

ՄԻՆՉԵՒ ԷՐՁԻԱՍ

աշտանականութեան կատարում։

Այս երկու բառերը կրկնուած, վերակրկնուած ու բիւրեցս արձագանգուած հոգիի ամենէն ծածուկ անկիւնները մէջ, սիրտը կը պարուրեն տեսակ մը անսահման գինովութեամբ ու կը ջլատեն բաժանումն ու իրեն յարակից լացող տրտմութիւնները։

Պարտականութեան կատարում։

Հաղիւ քանի մը ժամեր ունիս հաշուելու սիրելիներուդ քով, արշալոյսը շատ մօտ է բռնկելու, աղեաւ քանի մը բառեկամ նշոյլներ քիչ մը ետքը պիտի սահին քովիկդ ու տակաւին չես զգար թէ վաղը, ու վաղուան յաջորդող ամպամած կամ պայծառ օրեր այդ նշոյլները պիտի՝ մոռնան քեզ ու պիտի հալիս մենաւոր, տարբեր աստղերու տակ, որոնք օտար լեռներու ետեւէն, քեզի անծանօթ երկինքներէ պիտի հասնին։

Ուրիշ ամեն մտածում անհետացած է անծանօթի մշուշին տակ, ու տնակդ դեռ չի թողած, կը կարծես թէ արդէն իսկ հեռացած ես անկէ, թէ արդէն շոգեկառքը սուլելով կը սուլայ, թէ կառքին մէջ ընկողմանած կ'երերաս, թէ մինակդ կը քալես լեռներն ի վեր, կամ կը կատարես վայրէջքը։

Մինա՛կդ։

Այդ բառին դառնութիւնը բնաւ չեն կրնար զգալ անոնք որ առաջին անգամ դուրս կը նետուին իրենց բնավայրէն,

---

Ծանօթութիւն. — « Մինչեւ Էրճիաս » և « Էրճիասէն անդին » երեք հատուածները կը պատկանին Իզմիրի կեանքիս վերջին օրերուն։ Ձիս անապատին կապող շղթային առաջին օղակները կը կազմեն ու թափառական Էութեանս այն առեղի հարազատ պատկերը։ Անոնց վերջին տողերը ճիպոտի գլուխի, ու կ'արտասուեմ հոս, ինչ՛ համար, որպէս զի չի կարենամ մոռնալ դէպի բարձունքներ սլացքս, ահաւոր և գիշերաստուեր այս մենութեան մէջ խորասուզուելէ առաջ։)

Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ

Digitized by Google

*լլլան անոնք աղքատ՝ այլ հարուստ երազներով և կամ հա-
րուստ ու հետամուտ կեանքի ձանձրոյթը նորութիւններով
ամոքելու։ Միևնակ բառը անբացատրելի է այդ երկու դասա-
կարգին համար ալ։ Մինակը՝ մոլորած ծիծեռնակն է որ
կ'անցնի կը կտրէ հորիզոնին լեռները, կուգայ ցրւիքին մէկ
անկիւնը, հոն բունակ մը կը շինէ իրեն, ընկերուհի մը ու
սիրուն ձագուկներ, ու մէկ մ'ալ նայիս բնազդի վայրկենա-
կան տկարացում մը զինքը կը շեղեցընէ իր սովորական
ճամբէն, մանրիկ աչուկները սեւեռած անորոշութեան, կը
սուրայ դէպի վայրեր ուր սիրելիներ չիկան։*

Պարտականութեան կատարում...։

*Այդ երկու բառերը երակներու մէջ ներարկուած ֆոսֆինի
աղդեցութիւնը ունին. դողդոջուն կը սեղմես սիրելիներդ
կուրծքիդ, գինովութիւնը կը շարունակէ՛ տակաւին, կ'զգաս
քէ ուժէդ կարողութենէդ աւելի բարձր և աւելի ընկճող բան
մըն է այդ բաժանումը, — անորոշ զգացում մը սակայն, որ
անուն չունի — շոգեկառքը կը սուլէ, կը մեկնի, աչքերուդ
մէջ քանի մը կաթիլ արցունք կը դողան, չես գիտեր քէ
ինչու, որովհետեւ տակաւին չես կարծեր քէ բաժնուած ես
ու մինակ, ծովակին շրջանը կը կատարես, քու սիրական
ծովակին, կանգ կ'առնես Գորտելիօ, ծաղկաւէտ, բուրանոյշ,
յիշատակալից Գորտելիօն, մտքիդ մէջ աղուոր օրերու ցոլքեր
կը մարմրին ու կ'անցնին։ Դուն հո՛ն ես, ու կեանքը կը քալէ։*

*Ու դեռ ժամե՛ր կը տեւէ երազանքը։ Աղօտ աչքերով կը
դիտես երկնաքերձ Սիպիլի կատարները. որու գահաւանդն ի
վար, դէպի բարձունքը մագլցող ձորակէ մը կը սահի Մաղնի-
սան, քիչ մը անդին յաւերժապէս լացող Նիոպէն իր ապա-
ռաժուտ հիւղակին մէջէն քեզի կը նայի։ Աւելի հեռուն, աւելի
հեռուն բայց այլ ևս ցուրտ մինակութի՛ւնն է ատիկա։ Փակէ
աչքերդ ու տնակդ դարձիր Նորէն։*

*Ա՛խ, կ'ապահովցընեմ ձեզ, քէ հոն կ'սկսի իրական տան-
ջանքը։ Այդ հեռաւորութեան մէջ ամեն բան սիրելի՛ կ'ըլլան
քեզի, տնակդ, փոքրիկ սենեակդ. խոշոր անզգայ հայելիները,
փոքրիկ կատուն ու նոյն իսկ դրան առջեւ աճող մէկ երկու
ծառեր, որոնց տերեւներուն սարսուռը բնաւ դիտած չէիր բո-
վանդակ անցեալին մէջ։*

*Շոգեկառքը կը սուրայ։ Պաղ, սառուցիկ հովը անբաւական
կ'ըլլայ ճակտիդ հուրը զովացնելու։ Ստուերները իրիկուան*

Digitized by Google

դէմ տարտամ ու տխրաշուք ծանրութեամբ կ'երկարին բլուրները դէպի ձորերը: Բայց դուն բնաւ չե՛ս զգար անոնց ճնշումը, րոպէ մը միայն և արդէն հեռու ես անոնցմէ, աղուոր ստուերներ, որոնք վայրկեանէն աւելի չե՛ն մթագներ կեանքդ:

Գիւղակները. հոս հոն ցիրուցան: Անդունդ, վերելք, վայրէջք ու նորէն երկարաձիգ վերելքը դէպի Ուշագ: Քսանի չափ փապուղիներ, օդին մէջ կարծես առկախ երկաթակուռ կամուրջներ: Ու մտածել թէ կիրակիներու աղուոր իրիկո՛ւնն է հիմակ. թէ ծովակը հանդարտօրէն կը քնանայ Իզմիրի դիցանոյշներու քարափին առջև և հոն մթնոլորտին մէջ անուշ գինովութիւն մը կը զողայ:

Գիշերը՝ խորհրդատո՛ւն է կ'ըսեն տրտում հոգիներու: Տունէն բաժնուողները շատ լաւ պիտի հասկնան զիս, երբ ըսեմ թէ այն գիշերը՝ խորհուրդէ աւելի հրդե՛հ ցանեց էութեանս խորերուն մէջ: Ցոհակը անզգալաբար ատե՛լ կ'սկսէի: Լոյսը՝ որ կը ցուցադրէր ինծի տնակիս և իմ միջև բարձրացող հեռաւոր լեռներու շղթաները՝ ցաւագինօրէն կը խայթէր ու կ'ասղընտէր մարմինս: Անոր համար գիշերին հետ տեսակ մը հանդարտ տրտմութեան իշխալը զգացի ուսերուս վրան, անոր ներքև կեցայ դողագին, կծկուած ու շրթունքներս սեղմած: Վաղօրին պատուհանէն դուրս կ'երկարեմ գլուխս: Տարօրինակ գիշեր մըն է, ցուրտ, ու ահռելիօրէն մութ:

Այդ բարեկամ մութին ընդմէջէն կը նայիմ, կը սեւեռեմ ու կ'որոնեմ: Կը ցանամ կարգի մը դնել օրուան յիշատակներս, ճամբորդի առաջին օրուան, ու չե՛մ յաջողիր: Չէ՛, բան մը տեսած չեմ, ամբողջ օրուան մէջ տնակէս ու յիշատակներէս մազի չափ հեռացած չե՛մ, հո՛ն եմ, չե՛մ կրնար հեռանալ անոնցմէ: Վերէն, մութին մէջ պահուած քանի մը աստղեր կը քթթեն ծաղրանքով աչքերնիս: Ես անոնց չե՛մ նայիր, թէև կ'զգամ իրենց հեգնութեան սարսուռը: Զեռքերուս մէջէն թեթև դող մը կ'անցնի: Ամեն բան կ'անհետանայ: Շոգեկառքը ժամերով դանդաղ, վայրենի սուլումով մը յառաջ կը վազէ: Ժամը ութին մօտ: Ծառի և անտառներու բացխրիկ տերեւնեւրէն երբեմն դողահար լոյսեր կը կածկլտան, կը փախչին, ոգեւարի վերջին հեւքին նման: Հիւղակ մը, հիւղակներ, հիւղակներ ամբողջ երբեմն: Կ'զգամ թէ կ'ընկճուիմ, ընկճուած եմ: Գլուխս վայրահակ՝ արտասուե՛լ կ'սկսիմ: Պիտի խեղթեւնայի՛ առանց անոր, ամբողջ օրուան զսպուած հառաչն էր որ

Digitized by Google

կը հալէր արցունքին մէջ։ Ինքնամոռացումէն մէջ ընկղմած՝ ցնցումով մը ինքզինքիս կուգամ։ Մտերմի ձեռք մը կը սեղմէ ձեռքերս։ Չանգչեցայ։ Օ՜հ, կեանքիս մէջ երբէք այնչափ անուշ չէր թուած ինծի մտերմութիւնը. բնաւ այնչափ չէի զգացած պէտքը անոր։ Ու այդ անկեղծ սեղմումը առիթ կ'ըլլայ որ հաւաքեմ ես զիս, ու մտածեմ քիչ մը բաժանումի արշալոյսը, որմէ ժամերով հեռու եմ հիմակ։

« Աստուած հե՛տդ, հայրիկ »։

Մութին մէջէն կ'զգամ մեծ ԵՍին գոյութիւնը, կ'զգամ թէ քու ինձմէ աւելի պարզօրէն ճանչցած ու սիրած Աստուածդ, ուրուն աղօթեցիր ինծի համար անգիտակցօրէն, կը հետեւի ինծի, սիրական տղաս, ու դողահար, ե՛ս ալ աղօթք մը կը մրմնջեմ իրեն։ Չեմ դիտեր թէ ինչ ըսի մեծ Անհունին, գիտեմ միայն թէ լսեց տկար ձայնս, բոլոր օրհասականներու ձայնին նման, և զգացի թէ մօտաւոր ապագայի մը մէջ պիտի անցնէի վերստին այդ նոյն գծին վրայէն, վերադարձիս օրը, ու ցնծագին պիտի ողջունէի կարմրալաւ արշալոյսը, որ ինծի իմ անշուք այլ երանաւէտ տնակիս ճամբան ցոյց պիտի տար։

***

Առաջին օրուան այս զուտ անձնական տպաւորութիւններու հրատարակութեան տրուիլը գուցէ քիչ մը շատ անբնական դտնեն բարեկամներս։ Պէտք սեպեցի սակայն, ըսելու համար, թէ զգացումներ կան՝ որ աննիւթական ու յաւիտենական են և թէ, մարդ էակը, որչափ ալ դրական աշխարհէ ժխորին անձնատուր, վայրկեաններ պիտի ունենայ, ուր սիրտը վերստանայ անցեալին սիրատոչոր հեւքը, ու ճակատն ամպամած յիշատակի տրտմագին խոհանքներով...։ Անցեալի մէջ երկու տեսակ օրեր կան, ուրախ և տխուր։ Չեզոք վիճակ չեմ ճանչնար ես։ Այլ երկու տեսակին ալ յիշատակը տրտում է, որովհետև անցան ու այլ ևս չկան...։ Ու կալծեմ այդ տրխրութեան համար է որ և ոչ մէկ արուեստագէտ մինչև հիմա գծած կամ՝ քանդակած է Յիշատակի դիցանոյշին աչ ձանը առանց անոր ճակտին վրայ սփռելու տխրութեան ամպ մը։

Ուշաքէն անդին թմրութեան պէս բան մը կը տիրէ մարդուս վրան, ճամբաները աւելի միօրինակ են, ու երկիրը շատ քիչ խորտուբորտ։ Ճամբորդութեան վախճանին՝ մարդ երազէ

Digitized by Google

պէս կը յիշէ Գարահիսարը՝ իր՝ գետնի տափակութիւնը բզքտելով դուրս, դէպի վեր պոռչկացող՝ սև ապառաժներով, էսկիշէհիրը, ուր երկաթուղիի գծերը կը միանան իրարու մանուածապատ ցանցով մը, ու վերջապէս պատմական Էնկիւրին իր հոչակաւոր կարմիր վանքով։ Հակառակ իր քարակուռ բնակարաններու անճաշակ շինուածքին, հակառակ իր նեղկուկ փողոցներու օձապտոյտ ոլորտքին, կերպ մը համակրութիւն կ'զգայ մարդ այս վերջին քաղաքին նկատմամբ. չեմ գիտեր ինչու, բայց գուցէ մայր բնութիւնը հոն աւելի մեղմ, աւելի ողորկ ու վճիտ բան մը ունի, կերպ մը տարտամ փայլունութիւն՝ որ կը յուզէ սիրտը։

Լեռներուն կատարները ձիւնի մանրիկ պատառներ կան։ Անծանօթի մը պէս կը նայիմ անոնց մոռցած մեր հին բարեկամութիւնը։ Պանդոկին պարտէզը նստած՝ աչքերս կը մգնիանան փառաւոր վերջալոյսէն, մին անոնցմէ, որոնք արեւելքի երկինքներուն վրայ կրնան բռնկիլ։ Իրարու վրայ բարդուած, արծաթի ժապաւէններով եզերուած ամպեր, փառաւոր խառնակութեամբ մը կը սահին լեռներու գագաթներէն անդին։ Երկաթուղիի ղոյզ ղիծերը, յանգած բլուրին ստորոտը՝ օձի պէս կը սողան դէպի անորոշութիւն։ Ասկէ անդին վերելքը պիտի սկսի ինծի համար, շատ փոքրիկ վայրէջքներով, վերելք մը դէպի յաւիտենական լեռնաղաշտերը։ Ասկէ անդին, հեռո՜ւն, ա՜խ, միշտ աւելի հեռուն իմ սիրելիներէն...

Միւս օրը՝ բուռն հետաքրքրութիւն մը կը ծնի ուղևորին սրտին մէջ։ Ծառերը կը հատնին հետզհետէ, ու կ'սկսի հրաբխային լերկութիւնը մը, կարմիր, դեղին, մոխրագոյն բլուրներու շարքեր, ընդարձակ դաշտեր, առանց դալարի ու կանանչութեան։ Տակաւին ամբողջ օրեր կան համբելիք և ինչ օրեր, բայց քանի ժամերը կ'անցնին՝ կը բարձրանանք աւելի, օդը աւելի կծող կ'ըլլայ, հովը՝ ցուրտ ու սառեցնող։ Ձիւնի պատառները կը շատնան, ճամբուն երկու եզերքը սպիտակ ղոյնը տիրել կ'սկսի։ Իզմիրի մէջ ամեն ինչ դալար, կանանչ էր կը մտածեմ ու կը շարունակեմ գնացքս։

Երկու օր չանցնիր և ահա հեռուէն կ'ընդնշմարուի Ալի'սը, իր աղտոտ, պղտոր ալիքներով, բլուրներու ստորոտը քերելով կուգայ կը մխրճուի ահարկու ապառաժներու դէզի մը խորը։ Կամուրջին վերև կեցած՝ ահուդողով կը նայիմ դէպի վարի անդունդը։ Կը յիշեմ Եփրատը իր լուռ վսեմութեանը մէջ

Digitized by Google

կամ գարնանասկիզբի խառով ու փրփրադէզ օրերուն։ Անոր հետ բաղգատելով Ալիս վտակ մըն է միայն, անօգուտ ու աղմկալից վտակ մը, որ սակայն ահարկու է։ Կամուրջին մէկ ծայրը՝ հնուքեան անծանօթ մէկ արձանագործը՝ մարմարէ առիւծ մը պատկեցուցած է որ սփինքսի դէմք մը ունի և դէպի դիմացի լեռները կը նայի։ Հին դարերը աւելի մօտիկէդ կ'անցնին լուռ ու ծանրախոհ գնացքով, հոն՝ ուր գե՛տը կայ և որուն քով հինները կիսաստուած բառը դրին։

Գետէն անդին՝ Իտէ-Պէյին իր սովորական տափակ բարձրութիւնով ու վերջը նորէն ձանձրացնող միօրինակութիւնը դրշագոյն դաշտերու, որոնց վրայ անշուք կը պատկին բլուրակներ, տափակ, գագաթնին հողին փակած։ Երկարատև ճամբորդութիւններու մէջ այդ անշանութիւնները կը խեղդեն մարդը։ Հոգին ատոնցմով չի՛ դոհանար, մանաւանդ երբ անոնք քովերնին չունենան անդունդներու պատռուածքը, որոնց միջևէն բանտուած հեղեղի մը վայրի աղաղակը գալարելով կը թռչի։

Գրշահիւրէն անդին տեսարանները զգալապէս կը փոխուին։ Հովը մրրիկի կը փոխարկուի, հողը տեղ տեղ կապարի մութ ու տրտում դոյնը կ'ստանայ։ Ամեն կուռմ մարած հրաբուխի հետքեր, որոնց նայելով հրդեհներու բունկիլը կ'զգաս։ Երկիրը կը շարժի՝ կարծես։ Ժամ մը, երկու երեք։ Բլուրի մը գագաթը կը նետուի ճամբան, ինքն ալ կարծես հետաքրքիր, լայն, քարուտ, անհարթ ճամբայ մը։ Բլրակին գագաթն է կառքն ալ հիմա, ու ցատկելով բոլորտիքս կը գիտեմ։ Երեք կողմը հորիզոնը աւելի լայնցած է հիմա։ Նայուածքը կրնայ աւելի մօտիկ անսահմանութեան։ Դիմացը՝ երկարաձիգ բլրակներու եռեւէն, սպիտակ, զրեթէ կլորի պէս ամպ մը կ'երեւնայ։ Երկնքի վճիտ կապոյտին մէջ այդ մէկ կտոր, անշարժ, գամուած ամպին ներկայութիւնը տարօրինակ կը թուի։ Հետաքրքիր եմ, երազողներու նման։ Քիչ մըն ալ, կէս ժամ, մէկ ժամ։ Եւ յանկարծ, մշուշին մէջ, ընդարձակ, կորսուող շրջագիծներով անսահմանութեան մը մէկ կողմը լե՛ռ մը, դէպի երկինք սուրացող լեռ մը կը կանգնի։

Էրճիւան էր։

Խորունկ յուզումով. երկիւղած կերպ մը պաշտումով կը նայիմ իրեն։ Կարծես դէպի ինծի կուգայ, դէպի վրաս, կուգայ

Digitized by Google

ընկճելու գիս. էութիւնս փշրելու համար՝ հիմա պիտի իյնայ կարծես։

Ատիկա պէ՛տ էր։ Ատ ցնցումը, զոր մեծ լեռները միայն կրնան տալ իրենց ստորոտէն վաղուց հեռացած ու կէս մը այլասերած իրենց զաւակներուն, հոգիիս մէջ ելեկտրական քոց մը պտըտցուց։ Այդ մէկ վայրկեանը՝ երկար տարիներու թմրութեան տակ քնացող, ծովակի մը մեղկ ու մեղմօրօր ափունքներուն քով դեգերող ու կեանքի մեծ յոյզերը այլ ևս չ'զգալու սկսող հոգիի մը համար խոշոր սարսուռի պէս բան մը եղաւ։ Նոր կեանքը կ'սկսէր կարծես երակներուս մէջ։ Լեռը կը հասկնար գիս։ Չիմա չեմ մտածեր թէ երկրի կուրծքէն գուրս բարձրացող ու յաւիտենապէս անշարժ այդ ահագին ապառաժները հոգի չունին։ Իրենց ճակատները ձիւներու և սառուցիկ հովերու պէտք ունին հրաբխային անցեալի մը տաքութենէն զովանալու համար. իրենք աւելի մօտ Աննհուներին՝ մեզմէ, որ իրենց ստորոտին մօտիկէն անցնող կեանքի ճամբորդներ ենք միայն, իրենք մեզմէ աւելի ճանչնալու առիթն ու տարի՛քը ունին անդունդներու գաղտնիքները։

Էրճիաս՝ սիրնակը չի՛ բարձրանար ութիշ լերան մը պէս։ Իր շուրջը, իր քովիկը շատ մը բլրակներ ունի իրեն շղթայուած, շատ մը քուրմեր, և ինք՝ քրմապետը, սպիտակ գազաթով մը, որուն շուրջ դարերու մշուշները կը բարձրանան հեւալով։ Վայրէջքը սկսած է հիմա, երկար, ու ձիերը ոգեւորուած՝ կը սլանան։ Դէպի Էրճիաս, դէպի մեծ լեռը, որ բոլոր երազներու նման՝ կը հեռանայ հետզհետէ։ Փոքրիկ բլրակներ, որ կը ծածկէին զանի՝ կ'անհետին տակաւ ու հիմա՝ լեռը ամբողջ առջիս կը կանգնի՝ իր փառաւոր ու լայնարձակ վսեմութեամբ։

Այդ անբարբառ ու մեծվայելուչ հսկան մաղնիսացուցած է գիս, ինչպէս Մոն Պլան «հմայքը ունի կասեցնելու առաւօտեան Արուսեակը», բանաստեղծին ըսածին նման։

Րոպէ մը կը տեղափոխուիմ հեռուէն հոգիով անոր զոյգ սպիտակ կատարները։ Այդ բարձունքէն կը դիտեմ շուրջի աշխարհը։

Տղմուտ Աչիսը՝ իր վրդովուած ու խոով ալիքներով՝ կը սահի վարէն։ Կեսարիան իր նորածիլ դալարներով, Թալասը, Էվէրէկը և անհամար գիւղակներ, կը պճնազարդեն հրաբխային հողերու զորշ միօրինակութիւնը, կը փոուին առջիս։

Digitized by Google

Կարմիր գետը կը շարունակէ իր ճամբան, ծուռ-մուռ, գալար-մոլոր ճամբայ մը, կ'երթայ ամայութիւններէ կամ ժարդաշատ ափունքներէ մինչև ծովերուն ամենէն Սևը։

Ծո՜վը։ Նայուածքս այդ փառաւոր բարձունքէն կը հանի մինչև հո՛ն, հոգիի նայուածքս, ու կ'զգամ սրտիս ճմլուիլը կուրծքիս տակ։

« Աստուած հետդ, հայրիկ »։

Թոթով, մանկական ձայնիդ արձադանգը հո՛ն ալ եկաւ գտնելու զիս, տղա՛ս։ Այդ մենիկ ամայութեանց վրայ մարդ, ի՛նք ալ, բարձրաբերձ լերան պէս, աւելի մօ՛տ կ'ըլլայ Աստուծոյ։ Զգացի հո՛ն ալ դարերուն անցնիլը լուռ ու տրտմագին։

Տիեզերքի մեծ ԵՍին գաղափարը ինքնին բաւեց որ անշքանայ էրճիասը։ Հոգիին համար կը պզտիկնայ, կը փոքրանան աշխարհի մեծագոյն բարձրութիւնները։ Հոգիին համար չե՛ն բաւեր էրճիասն ու իր ալեփառ կատարները։ Ատով մէկտեղ, շնորհակալ եմ քեզի, ով լեռ, որ իմ մանկութեան յիշատա՛կը վերարծարծեցիր։ Քու վերև վերացած հոդիով, անգամ մըն ալ տեսայ զիս, ժժգոյն պատանի, որ տասնեակ տարիներ առաջ կ'անցնէի շատ հեռուէն, կը քալէի անդիտակ ու կը դնայի որոնելու իմ բաղդը, անմտերիմ՝ ու անոքիկ օտարութեան մէջ։

***

Այքերս աղօտացած աւելի, յաջորդ օրը վերջալոյսին կը հասնիմ Կեսարիա։ Գարնան մշուշ մը թեթև, աղօտ ու կիսաթափանց, իր ներքև կը ծածկէ դալարներու եւին պահուած քաղաքը։ Թուլօրէն չորս կողմս կը նայիմ։ Գրեթէ մէկը չեմ տեսներ, լուսնկայէն զատ, որ սկսած է բարձրանալ ժժգոյն ու հեւացող լոյս մը սփռելով էրճիասի կատարն ի վար։

Իզմիր, 21 Յունիս 1905.

Digitized by Google

Ր

ԷՐՃԻԱՍԷՆ ԱՆԴԻՆ

(ՇՆԳՈՒՄ ՄԸ)

Ռանի մը ամիսներ կը բաժնեն զիս այն ուղեւորու-
թեանս վախճանէն, մանաւանդ այն օրէն երբ
տպաւորութիւններուս առաջին մասը կ'ստորա-
գրէի։ Դէպքերու անհուն շղթայ մը կը լեռնանայ էրճիասին
և հոգիիս միջև։ Յօդուածս ընդմիջուեցաւ բաղդին անակընկալ
մէկ հոսանքովը, որ զիս հեռլէն ու հոովմէական հնու-
թիւններու մօտ, դէպի Սպարթա կը մղէր։ Ու թերևս պէտք
չտեսնէի այս շեղումը ընելու եթէ ականջիս հանդիպած չըլ-
լային Զիֆթէ Սարաֆի բամբ ու որոտագին նկարագրութիւնները
գետնադամբաններու յաւիտենական քաղաքէն։ Բաղդատու-
թեան եզրը աւելի դիւրին կը դտնեմ հիմայ։ Թափառիկ հա-
րօլտը կարդացած էի արդէն՝ անմոռանչ հիացումով մը օծուած
էր հոգիս, հին օրերու մէջ Հռովմի ամփիթատրը և Ովկիանը
իրարու կապող Տիբերին վիրաւորի մրմունջներէն։ Զիֆթէ
Սարաֆի տողերը աւելի հասկընալի էին, արեւելքի յատուկ
թռչուններու երդին պէս, որոնց խորը ընդերկրային սարսուռ-
ներու ձայնը չիկայ պահուած, քանի որ Հարօլտ դիւային է։

Ըսի թէ բաղդատութեան եզրը աւելի դիւրին կը դտնեմ
հիմայ։ Իտալական հնութիւնները շատ երկրորդական, երրոր-
դական են պիտի յանդգնիմ ըսելու այս փառաւոր երկրին
վրայ ցիրուցան անցեալի բեկորներուն քով։ Քոլոսէոմը
կ'արժէ ինքնին իրը հանգոյցն ու հանդրուանը մեռած դարե-
րու։ Սակայն իրար գրկող եօթը բլրակները չեն կրնար ունե-
նալ այն կերպ մը ահարկու վսեմութիւնը՝ որ յատուկ է մեր
երկրին հազուագիւտ ու անդուգական հնութիւններուն։ Հա-
մոզելու համար բսածիս պէտք չունիմ՝ թափառելու մինչեւ
Նինուէ ու Բաբելոն, ուր կաւաշէն հսկաներ անթարթ բերե-
րով կը դիտեն անծիր անապատները իրենց գիշերներու
խռովիչ լռութեամբ, ոչ ալ գալու մինչև Եփեսոս, ուր արտե-
մական տաճարին բոյրերը կ'անցնին դեռ մաածուխներու աշ-
խարհիդ վերեւէն։ Կը բաւէ երթալ Սպարթա, բարձրանալ մէկ
քանի ժամ Աղլասրնի ուղղաձիգ գագաթը, դեռ արշալոյսը նոր

Digitized by Google

ծնած, ու հորիզոնին եզրերը՝ ոսկեզօծ: Ատանկ բարձունք չէի երազած երբէք. անոր չէի՛ հանդիպած ու գուցէ չի հանդիպիմ ալ, մինչև այն օրը ուր կեանքը պիտի փակէ իր աչքերը ուրիշ լայն ու յաւիտենական հորիզոնի մը վրայ բանալու համար զանոնք:

Աղլասըն ալ հրաբղխային լեռ մըն է, հնչուն, սպիտակ ու միակտուր քարի անհուն զանգուած մը: Մէկ կողմին վրայ հիանալի լճակ մը իր բոյնը շինած է, միւս ամեն կողմերը լերկ ու անդալարի:

Առանց ետիդ նայելու՝ քալելու ես վեր, ղէխու պտոյտ չունենալու համար: Անդամ մը դագաթը հասած՝ ալ ճամբայ մը չիկայ քեզ վար տանելու համար:

Դիտէ՛:

Խաղաղիկ տնակիս մէջ վառարանին ճարճատուն կրակին բոցերը կը տեսնեմ հեռուէն, բայց կարծես թէ հոն եմ տա- կաւին:

Այս սարսռումները կեանքիս մէջէն կ'անցնին ու անոր հետ կը քալեն: Շեշտակի վարը դիտէ դեռ չորս կողմդ չի նայած: Գահավէժ անդունդ մը, որ կանդ կ'առնէ, քիչ մը ծռելով աւելի մեղմօրէն դահավիժելու համար: Այդ ծռած կորութեան վրայ բոլորաձև երկրորդ փոս մը կայ տակաւին մութով լեցուն: Լոյսը կը լեցուի հեղուկի պէս ու խաւարին դուրս հոսիլը կը կարծես տեսնել: Այդ փոսին շուրջը բարակ, սպիտակ ատամնաշարներ: Հսկայի կմախքներ, կզակնին հո- ղէն դուրս ինկած:

Փոսին յատակը կանոնաւորութեան մը խորունկնալը կ'ընդհնշմարուի, քանի լոյսը կը հոսի լեռներէն վար: Հին Սա- ղալասոսի հռչակաւոր թատրոնը Փոքր Ասիոյ Քօլօսէոնն էր:

Հռովմինը տեսած չեմ, այլ երազած: Ինծի այնպէս կուգայ թէ Աղլասընինն ալ չի տեսայ, այլ երազեցի: Նայուածքս անո- րոշ ու ազօտ էր ու հազիւ կրնամ յիշել հիմա այդ անդունդ- ներուն շուրջ փոուող դաշտերուն դալարագեղ աղուորութիւնը: Դիմացը մշուշին մէջ լեռներու անհատնում շղթաներ կան կծկուած, դէմ առ դէմ, գիրկ գրկի, ամենքն ալ Ատալիայի տափակ լեռները: Ո՞ւ անոնցմէ անդին հևացող իր կապոյտով կը տարածուի Միջերկրականը, երեք ցամաքներու կուրծքը բարախեցնող ծովերու այդ հսկան:

Digitized by Google

Արշալոյսի շողերուն տակ հետզհետէ երեւան կուգան Սաղալասոսի աւերակները, մեծ մասը հողին տակ պառկած, մոռացումի մաղնիսական քունին ենթակայ։ Բնակարաններէ աւելի շիրիմներ կան, հսկայական զանգուածներ, որոնց մէջ պառկողները ասպետական դարերու կը պատկանէին։ Ու մտածել թէ տակաւին կոյս են այդ աւերակները, խաղաղիկ ու լքուած, իրենց յաւերժական լուռթեան մէջ։

Ա՛յդ իսկ է իրենց դերազոյն հմայքը։

Ոչ Քօլօսէոնը, ոչ Պոմպէին և ոչ իսկ դետնաղամբանները կրնան ունենալ մեր Պալմիրային, մեր Եփեսոսին, մեր Նինուէին ու մանաւանդ Սաղալասոսին յատուկ սարսուռները։ Այս վերջինը կը շեշտեմ հիմա, երբ կը մտաբերեմ այն արշալոյսը Աղլասընի ցից կատարին վրայ, ոտքերուս տակ պեղուած անդունդը և ամփիթատրոնը որ վարը, հեռուն, կը խորունկնար յիշատակներու գերեզմանին պէս։

Ո՛յս աւերակներ։ Արդիւն անգամ մոռցած է զիրենք և ալ չի զար փաթթել իր խոուահիւս բոյնը կիսաբեկ մարմարի սիւներուն վրայ։ Ու քանի վար կը գահավիժին քայլերս, վսեմին շունչը այնչափ կը զարնէ ճակտիս, վտակի մը լալկան մրմունջը իւրեն կը կանչէ զիս, քովը կ'երթամ և իր մեխակաբոյր ու սառնուտ ջուրերուն մէջ կը լուանամ ճակատս, կը զովացնեմ զիս, երբ ջուրերը կ'երթան վար զարնուելով խիճերուն ու խառնելով իրենց մահերգը ծերուկ ասօսիի մը մէջէն սուլելով անցնող զեփիւռին շեշտերուն. « վտակ, հովիկ » կը մտածեմ, միայն անոնք են, միայն անոնք, որ կը յիշեն, որ չեն մոռցած մեռած զարերը...

***

Էրճիաս ու Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեան

Պիտի ներէ ինծի անշուշտ, երբ այս տողերը հանդիպին իր նայուածքին, պիտի ներէ, որ Էրճիասէն ու Աղլասընէն վերջի վերապահեցի իր անունը. մարդկային անմահները բնութեան անմահներուն տեղի կուտան ու նոր դարերը շատ գէշ գործ մը ըրին սուրբերուն սեռը չնջելով։ Ինչ բարի էին հին ժամանակները, որ շատ մը իրապէս արժանաւորներուն հետ, հաւատալով՝ մեզի կտակեցին՝ քառասուն տարի սիւնի մը

Digitized by Google

վրայ կեցող կամ շատ մը խիճի կտորներ կլլող մարդոց անուն-ները իբր սուրբ ու սրբակեաց։

Տրդատ եպիսկոպոս Պալեանի համար շատ դիւրին գործ մը պիտի ըլլար նախանձելի մակդիր մըն ալ իրեն համար ապահովելը այն դարերուն մէջ։ Այսօր շատ դժուարահաճ են սերունդները։ Իբր շինող եպիսկոպոս՝ Ցովակիմեան Սրբա-զանի զոյգը եղած է Կեսարիոյ Առաջնորդը. սա տարբերու-թեամբ միայն՝ որ հասուածաբեր կալուածներէ աւելի դշպ-րոց շինած է և այն ալ ՄԷԿ ԴՊՐՈՑ։ Գուցէ գայթակղին ոմանք քիչ մը թեթեւութեամբ սուրբ բառը յիշելուս համար, ուստի բացատրութիւն մը աւելորդ պիտի չըլլար։ Հրաշք մը գործած է Տրդատ Պալեան, իրական հրաշք մը այս իրակա-նութեանց դարուն մէջ. երբ վարդապետ տակաւին, գրպանին մէջ տասնեւութ դահեկան ունենալով իբր դրամագլուխ, կուրծ-քին տակ սիրտ մը արի ու անվհատ, ու աչքերուն մէջ նա-յուածք մը, որ դրապաշտիկ քաղաքի մը նեղ սահմաններէն հեռուն մտատիպարին կը սեւեռի, ասոնք ունենալով ձեռնար-կած է հիմնարկութեան Ս. Կարապետի վանքին հսկայական վարժարանին, որ այսօր լրացած՝ բաց դռներով կ'սպասէ սե-րունդներու, որ պիտի գան անցնին իր նուիրական յարկին ներքեւէն։

Առաջնորդարանի բարապանը եռամոմ վեցանկիւնի լապ-տերով մը առջիս ինկած կ'առաջնորդէ զիս Սրբազանին քով։ Ովասիսի մը մօտէն անցնիլ ու վայրիկ մը կանգ չառնել զո-վանալու համար, անապատներու յիմար ուղեւորին դործը պիտի ըլլար։

Գիշերով կը տեսնեմ Կեսարիայի փողոցները, ոլորուն ու կորագիծ։ Ուղիղ ճամբայ մը չի կայ բնաւ, տասնեակներով ուղիներ կը համրես, որոնք վայրկեան առաջ իրարմէ կը փախ-չին, քնացող տուներու յանցը հիւսելով։ Լապտերին լոյսը կը խաղայ ու քմահաճ ստուերներով պատկերներ կը յօրինէ հա-մակ քարէ շէնքերուն վրայ։ Կը հասնինք երկաթէ դրան առջև հաստ երկաթէ գամերով, քարէ ամրակուռ ու ահագին պատի մը մէջ հանգչած։ Զարմանքով կը նայիմ ու կը կար-ծեմ տեսնել այդ քարի ու երկաթի շէնքերուն մէջ այդ քա-ղաքի բնակչութեան նկարագրին մէկ կողմը։ Այդ նկարագիրը մնդիկի պէս շարժուն ալ է շատ անգամ, որ կլլմայլին համե-մատ, միջավայրին համեմատ դիրք ու ծաւալ կը փոխէ։

Digitized by Google

Տարօրինակ հանելուկ, որուն առջև ժողովուրդներու կենսագիրները ափիբերան կը մնան շատ անդամ։ Եւ ըսեմ պարզապէս թէ մեծագոյն ընկերաբանը պիտի շուարէր կեսարացիի մը նկարագրին ուսումնասիրութեան հանդէպ։

Քաջէ սանդուխներէն վեր, որոնց քով եկեղեցիին մութ լուսինը կը քնանայ, մեծ սրահին մէջ կը հանդիպիմ իրեն։ Նահապետի փառաւոր ժօրուք մը ալեխառն, պեխի չափ հաստ ու կարծես բարկացոտ յօնքեր, խոշոր, սեւ ու խրոխտ աչքեր, պարթեւական հասակ։

Տրդատ եպիսկոպոս Գալեան։

Առաջին տեսնելս էր, կեանքի առաջին հանդիպում մը ու վարանումով կը կծկուիմ զրեթէ ստածելով թէ այդ բարկացոտ յօնքերով մարգուն հետ զուտ ձևակերպութեան մէկ տեսակցութիւն պիտի բաւէր, միայն տասը րոպէ։ Այդ տասը րոպէները անցան և արդէն նշմարած էի իր անպատում անուշութեամբ լեցուն ժպիտը որ կ'ողողէր նայուածքը ու համայուած էի անկէ։ Ապառաժը հալած էր և ալ մնացի հոն։

Ժամերով խօսեցանք ու հիացումով ընկճուած, տեսայ թէ մտքիս մէջ կը բարձրանար ան, իտէալը հողին մէջ այդ մարդը, որուն թռիչներուն բաղդատմամբ՝ իմս՝ թիթեռի մը մոլորուն թափառումն էր դէպի յաւիտենական արեգակը։ Է՛հ, տեսայ վայրկեանէ վայրկեան պզտիկնալը իմ ԵՍիս, այդ խրոխտ նաւուղիին հանդէպ, որ կուրծք տուած էր կեանքի անհատնում փոթորիկներուն։ Իր ժպիտը այնչափ անկեղծ ու վճիտ, յաղթական հով մը ուներ երբ կը թռչտէր իր սիրական երազին վերև։

Իմ պարո՛ն, կ'ըսէր ու կը ժպտէր, դպրոցը եղած էր իր առաջնորդական 14 տարիներուն բովանդակ երազը։

Կեսարիոյ պէս տեղ մը դիտցած էր ամփոփել իր հուժկու ձեռքին ներքև այլազան կարծիքներ ու գաղափարներ, անոնց տուած էր իր փափաքած ուղղութիւնը. կրօնական ըլլալը չէ՛ր արգիլած, առևտուրի մարդու խիզախ ու խոհեմ միմանզամայն ալացքը ու վերջապէս յաջողած էր լրացնել դպրոցը, որ ժառանգաւորաց վարժարան համեստ անունին ներքև կոչուած է մտաւոր լուսաւորութեան կեդրոն մը հանդիսանալ։ 18 դահեկանով սկսած է գործի ըսի, հազարաւոր լիրաններ ծախսած է սակայն և աշխարհի ամեն կողմերէն գեղարուեստներ վճարած են այդ գուժարները, ստորագծեցի կեսարացի բառը, որովհետև

Digitized by Google

Կեսարացին իր դրամը հարիւրին հարիւրով կը գիջանի հեռացընել գրպանէն։

Մատիտով արագ արագ դծեց դպրոցին յատակագիծը։ Դարաւոր վանքի մը պատմական հողերուն ու լերան վրայ մագլցող շէնք մը, ուր ուսանող մակտին հոգիի աչքերով պիտի անցնի հին դարերուն վերեւէն մինչև Ս. Գրիդոր Լուսաւորիչ, որ այդ վայրերուն վրայ ճեմեց և ստացաւ իր պատանեկան կրթութիւնը։

« Գործս լրացած չե՛մ նկատեր », կ՚ըսէր յուզուած կարծրած հիմա, գպրոցիս դրամագլուխն ալ պիտի ապահովեմ։

Իր խօսքին տէ՛րն է Տրդատ Եպիսկոպոս։ Վստահ եմ թէ պիտի ունենայ ինայուն գրամագլուխն ալ։ Կը բաւէ որ աչքերը աշխարհի ուզած կողմը դարձնէ։ Ամենէն առաջ Կիւլպէնկեանները, այդ բազմաճիւղ ու նահապետական գերդաստանի զաւակները, « որոնց վրայէն արեւը մարը չի՛ մտներ », ու յետոյ Էսաեաններ, Մանուկեաններ, Էգնաեաններ և ուրիշ բիւր կեսարիոյ արժանաւոր զաւակները, որ պիտի պատասխանեն իր կոչին։

Այդ դրամագլուխին առաջին գումարը վիպական դէպք մը պատրաստած է արդէն։ Խօսքը Պալեան Սրբազանի կը թողում,

« Ս. Կարապետի վանքին գոյքերուն ցուցակը աչքէ անցուցած առեն շարունակ կը տեսնէի փոքրիկ քար մը, որուն հինները հարիւր փարա արժէք նշանակեր են։ Անշան երեւոյթ մը ունէր քարը, կանանչ ապակիի կտորի մը պէս։ Ասկէ քանի մը ամիս առաջ Մարթաեան Կարապետ Աղան, — ազնիւ կեսարացի մը զոր ճանչնալու բաղդը ունեցայ Սրբազանին քով — կանչեցի և ըսի որ առ սա քարը և ինծի մատանի մը շինել տուր։ Տարաւ ոսկերիչին, կէս ժամ վերջը հեւալով, շունչը կտրած Առաջնորդարան վազեց.

« Աստուած օգնական, Սրբազան, սա քարը յիսուն ոսկի արժէք ունի եղեր։

« Ի՞նչ... յիսուն ոսկի՞։

« Այո՛, Սրբազան... ոսկերիչը պատրաստ է յիսուն ոսկի վճարելու, եթէ ծախել հաճիս։

« Մարթաեանի խօսքը բերանն էր տակաւին, երբ այդ ոսկերիչը հեւալով ներս մտաւ։

« — Աստուած օգնական, Սրբազան, հիմա Մարթաեանը քար մը բերաւ, ես ալ պաշտօնատարի մը համար ատանկ քար

Digitized by Google

մը ծախու առնել կ'ուզէի. եթէ կարելի է յիսուն ոսկին տամ և այդ քարը ինծի շնորհք ըրէ։

« Հասկցայ թէ արժէքաւոր բան մըն է եղեր. ուստի բուն արժէքը հասկնալու դիտումով հարիւր լիրա պահանջեցի, ոսկերիչը կամաց կամաց մինչև հարիւր ելաւ։ »

Զերկարելու համար ըսեմ անմիջապէս թէ Փարիզ էգնաեանի կը գրէ Տրդատ Սրբազան, նկարագրելով քարին խոշորութիւնը, և պատասխան կ'ստանայ թէ « Ջուրին յատակութեան համեմատ չորս հարիւրէն մինչև չորս հազար լիրա արժէք ունի այդ խոշորութեամբ գմրուխտը։ »

Անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր հարիւր փարա գնահատուած այդ քարը պատուական գմրուխտ մըն է եղեր։ Բախտը ասանկ կ'ըլլայ։

Մեր կարդին սակայն պիտի համարձակինք խնդրելու որ այդ քարը չի ծախուէր։ Թող այդ գմրուխտը մնայ ու տեւականապէս մնայ իբր հիմը այն աքսանչելի հիմնարկութեան, զոր ծրագրային վիճակէ մը իրականութեան հասցուցած է Պալեան Սրբազան։

Խօսակցութիւնը կ'երկարի ու չենք զգար ժամանակին թռչիլը։ Կը խօսինք Մելքիսեդեկ Սրբազանի վրայ, որուն բարեկամ ու հիացող եղած է միշտ Գեսարիոյ Հովիւը. կը խօսինք ու հիմա, ամիսներ վերջ երբ այդ դիշերին յիշատակները կ'երգեն մտքիս մէջ, կը մտածեմ տխրագին անվերադարձ մեկնողին, որ դնաց հանգչեցաւ վերջնապէս և որուն հոգեհանգիստը կատարելու համար. նոյն իսկ երկու կաթողիկոսներէ վերջը՝ դեռ կ'սպասէ Գեղր. Վարչութիւնը։

*
* *

Յաջորդ օրը Սուլթան Խանն եմ։ Ընդարձակ դաշտավայրի մը կեդրոնը բերդանման և աւերակ շէնք մըն է անբնակ, որուն քովերը դաղթականի քանի մը հիւղակներ եկած են կծկուիլ։ Ճենովական ճարտարապետութիւն, Սելճուքներէն սրբադրուած, ու ընդարձակուած աւելի։ Հողերու տափակութեան վրայ քարացած վակներեան երգ մը կարծես։

Ճամբան ձիւներուն մէջէն կը սողոսկի այլևս։ Մարտ ու ապրիլ ծաղիկներու չե՞ն հանդիպիր այս կողմերը։ Տաժանելի ճամբան Շարգչլայէն անդին է տակաւին։ Ձիւներու մէջէն, որոնք հետզհետէ կը խտանան կը բարձրանան ու քայլերուդ

Digitized by Google

տակ երգել կ'սկսին, պիտի քալես։ Կառքը կրնայ վար գլորիլ։ Ձիւներուն մէջ տապլտկելով մինակդ դէպի վեր պիտի ելլես։ Ամեն կողմ թաղուած անտառներ, ճեպ ճերմակ, ամեն կողմ Ճիւնալիր անդունդներ, ու մտածել թէ սա թռչունները կրնան մէկ շունչով կտրել անցնիլ այդ վայրենի ու ամեհի ամայութիւնները ու գնալ երդիքի մը տակ իրենց տաքուկ բոյնը դնելու։

Քալէ՛ հողի զաւակ. տակաւին օրեր ունիս համրելու, մայիսի աղուոր օրեր, ծաղկաւէտ ու ծիծաղուն դալարիներու ընդմէջէն։ Մաքրէ հողիդ սև տրտմութիւնները այդ ձիւներու անբիծ սպիտակութեան մէջ, զովացուր ճակատդ ու թող որ սառոյցէ բարձիկի մը վրայ հանգչի՛ ան ու միշտ յառաջ քալէ։

* * *

Պղտոր ու հիմակ աւելի ուռած, գայրացած Ալիսը կ'անցնիմ երրորդ անգամ։ Կառքը կը սուրայ հովի պէս։ Սվազ եմ։ Փողոցներէն անցնողներ հետաքրքիր կը դիտեն նորեկը։ Ես յողնած ուղեւորը՝ կանգ կ'առնում պանդոկին առջեւ ու աչքերս գոցի պէս՝ վերի յարկը կը նետուիմ։ Սենեակը՝ հին բարեկամ դուռը կը բանայ ինքնին։ Տասը տարի առաջ՝ դիշեր մը՝ այդ սենեակին մէջ տղու պէս լացած էի։

Այս անգամ աղօթեցի։

8 Հոկտ. 1903 Իզմիր.

ԷՐՃԻԱՍԷՆ Ա. ՆԴԻՆ

Ճիպուղի 11 Հոկտ. 1904

Պիտի հաւատայի այլ ևս, թէ արդէն ան միւս աշխարհին, իտէական երազներու անդրաշխարհին առած է կեանքս իր վերջին սլացքը, եթէ բեւեռային աստղը, այս երկինքներէն անդին չի շողար ամեն իրիկուն, կապելով զիս անցեալին ու յիշատակին և ուռեցնելով կուրծքս, կարօտով ու տառապանքով։

Խիզախ վերացումի մը պէտքը ունիմ այս պահուս, երբ գրիչս կը սուրայ սլացիկ մտածումներուս ետեւէն։ Զոլս կողմս նայելով ափ մը կարմիր ծով, պատառ մը Հնդիկ ովկիան կը

Digitized by Google

նշմարեմ։ Աւելի վեր — Բուրգերը, աւելի բարձր Աքրոբօլը, այլ ես անոնցմէ հեռու ալանալու պէտք ունիմ հանդիպելու համար յաւերժական էրճիասին հրաբխային դաշտերէ դուրս նետուած տիտանի բարձունքին, որ կը հեգնէ իր շուրջը անցնող պատմութիւնն ու դարերը։

Ու կը տեսնեմ զայն հիմայ, այս վայրկեանին կը տեսնեմ ալեւոր գագաթը, իր լայն, վիթխարի զանգուածը, կ'զգամ աստուածազուրկ Ողիմպոսներու յաւտուկ մենաւորի իր վիշտը, ու կը կարծեմ թէ կառքը կը սահի հիմա ալ ան ստորոտներէն, զիս տանելով երկամեայ պանդխտութեան, կը սահի վերադարձին, կարծես աւելի դանդաղ, քանի որ մէջի թափառականը հոգիով հասած է արդէն իր սիրական աղուոր ափերը։

Ըսած եմ արդէն, թէ Սվազ անծանօթ չէր ինծի։ Տասնըմէկ տարի առաջ ճամբորդի դիշերուան մը յիշատակը ունէի անկէ։ Մանուկ երեւակայութեանս մէջ գեղեցիկ փողոցներու, հսկայ շէնքերու տպաւորութիւնը չէի՛ն չնջած ոչ Մօտա Պուռնիի ապարանքները, ոչ ալ Իզմիրի քարափին գեղատեսիլ բնակարանները։ Հիմա կը հասկնամ հոգեբանական երեւոյթի մը գաղտնիքը։ Մանկութեանդ՝ բլրակներու վրայ մենաւոր ծլող ծաղկի մը քով՝ կ'երգէ հոգիդ։ Ամեններ կ'անցնին, կը շրջիս նոր աշխարհներ, հրաշագեղ բուրաստաններու միջեւ կը քալես, սակայն շատ անգամ այն հին ծաղիկն է, որ մարած ժպիտով մը կը նայի քեզի ու կը հաւատաս թէ ան էր իրական աղուորը։ Ու այդ տպաւորութեան տակ զացի Սվազ։ Ձիւները դեռ վերցած չէի՛ն լեռներէն ու դաշտերուն վրայ մսկտա ծիծառներու ճռուողիւնը չէ՛ր հնչած տակաւին։ Մտածօրէն ուզեցի պահել հին տպաւորութիւնը, այնչափ սիրելի են նոյն իսկ հին խաբկանքները, որ դիւրաւ չե՛ս ուզեր քամնուիլ անոնցմէ։ Մանաւանդ ճիշդ ու ջանք չե՛ս ըներ այդ հին տպաւորութիւնները պահելու համար, կը քաւէ որ դիշերները երբեմն յաւիտենապէս անփոփոխ վե՛ր նայիս, ուր մանկութեան օրերուդ մտերիմ աստղերը կը ժպտին քեզի արցունքով։ Ու ես, ապրելու համար հինով, վերարծարծումը զգալու համար անցեալին, կը քաւէր որ փակէի աչքերս մէկ վայրկեան, ու հոգիիս հին անդունդներուն մէջ սուզէի։ Արտաքին աշխարհի փոթորիկն ու ալեկոծումները չե՛ն հասնիր այդ հեռաւոր խորութեանց ուր պաշտելի Մենութիւնը իր մշուշով կը պատէ սրտի ծալքերը։

Ու երկարեցի ձեռքերս դէպի իտէականը, անկեղծ ու մանկային թռիչով մէկ անգա՛մ ալ անձնատուր եղայ անոր։ Չիմա որ ամեն նուիրական յիշատակ թաղած եմ կամ կը փորձեմ թաղել, չեմ զղջար այդ անվերապահ թռիչիս համար։ Տեսլական դրախտին երա՛զն ալ երկի՛նք մը կ՚արժէ ինքնին։

Անուն մը պիտի չի տամ այդ սլացիկ իտէալին։ Ըսեմ միայն թէ որոշուած է եղեր կարծես, որ կեանքի զոյդ թափառիկներ օրին մէկը հանդիպին իրարու, ճակատագրուած է եղեր որ նուիրական հայրենեաց առջև բազին կանգնեն այդ երկուքը, երկու ամի՛ս միայն և այդ բազինէն՝ բաժանումի և տրտմութեան ամպերը՝ կրտսերազոյնին իյնան բաժին։

***

Ամեն բանէ առաջ թերեւս միջավայրն է որ կը կազմէ բնակչութեան մը նկարագրին ցայտուն մասերը, ու ժառանգականութիւնը հաւատարմօրէն կը ձուլէ զանոնք դարերու ընդմէջէն։ Անոր համար նկարագրել պիտի փորձեմ նախ մայր բնութիւնը ու յետոյ անոր հարազատ զաւակները։ Սվազ՝ լեռներու շղթաներով կազմուած բոլորակի մը կեդրոնը կ՚ընկողմանի։ Իր մօտիկէն կը սուրայ տղմայոյզ Ալիսը, որ ակունքէն մինչև Սև Ծով հազի՛ւ քանի մը դաշտեր կը գտնէ հանգիստ առնելու համար իր յորձանուտ վայրէջքէն։ Իր ջրերը կարմիր ու պղտոր են շարունակ և աւազներու մէջէն սահած ատենին անդամ կրանիթի ու որձաքարի խորխորատներէն անցած ժամանակնուն հոնդիւնները կը պահեն դեռ կարծես։ Այդ գետը տարօրինակ ու ահարկու է։ Ան չունի՛ բարձրաւանդակ լեռնադաշտի իր միւս ընկերներուն վսեմ ու խորհրդաւոր գնացքին խաղաղութիւնը, մինչև ծովին անհուն անդորրը՝ բիւր անգամ կը փշրուի, կը բգբտուի, կը դալարի ու միշտ կը մռնչէ։ Վրայէն ձգուած երեք կամուրջ տեսայ։ Առաջինին քով հինները մատակ առիւծի մը սպիտակ մարմարէ արձանը զետեղած են, առանց արձանագրի, մանրանկար Սփինքսի մը պէս, որ անդունդներու խուլ մռինչէն համրացած ըլլալ կը թուի։ Երկրորդը էրճիասի ստորոտը երկու բլրակներու իրար երկարած մտեւիմի ձեռներուն կը նմանի, որ կը սեղմեն իրար խաթ-կանքներու վիհին վերեւը։ Երրորդը Սվազի քով, ամենէն յաղթն ու հոյակապը սակայն, իր հոյակապ շղթան ձգած է

Digitized by Google

մէկ ափունքէն միւսը, որուն ներքև իրարու վրայ գալարելով սուրացող ջուրեր՝ սոսկումներու անծանօթ վայնասուն մը կը խորդան։

Դեռ չի տեսած այն ատեն ոչ փրփրադէզ կոհակները Միջերկրականին, ու չ'զգացած լայն ու խոր դիւթութիւնը Հնդիկ Ովկիանին, քանի անգամ կեցայ վերջին կամուրջին վրայ ու պաշտանքով ունկնդրեցի գետին արհաւրալից երդերուն։ Դէպի պաշտելի հայրենիքս տանող ճամբան, ոլոր մոլոր գծերով, բլուրներէն անդին՝ լեռներու մէջ անհետ կ'ըլլար։ Ի զուր փորձեցի ետ կանչել մտերմութենէ աւելի արագ սահող տասնամեակ տարիները։ Զուր բաղձացի հանդիպիլ երագուն պատանեկին որ օր մը անցած էր այդ նոյն ուղիներէն յաւերժապէս երազուն իր նայուածքը սեւեռած դէպի մշշապատ ափունքներ։ Տասնամեակ տարիներ վերջ հոն էի նորէն ու չի ճանչցայ ես զիս, այնչափ փոխուած էի։

Հիմակ կը ցաւիմ սրտանց, որ քանի մը օրուան ճամբով միայն հեռու, անդամ մը դոնէ չի դացի Մալաթիա, ծնրադիր արտասուելու ծնողքիս անշուք գերեզմանին վրան։ Ա՜հ՜ զ, լքուա՜ծ շիրիմներ...։ Շատ մը սէրեր, շուշանի պէս ճերմակ, մտերմութիւններ՝ մայիսին նման վարդագեղ, պաշտումներ՝ հատնումներով վերջացուն, եկան ծլիլ, ծաղկիլ ու ծիծաղիլ անահեկան անբիծ բաղձանքներով ոգեւորուած իմ սրտին մէջ, ու յանկարծ զգացի որ իմ մէջ ծալլեցին ցաւերով դալկահար թերթերնին, այլ ձեր յիշատակը իր սիրելի ստուերը չի բաժնեց երբէք իմ կեանքէն։ Անդունդներով բաժնուած ձեզմէ, ովկիանին մռնչը կը մարէ իմ տկար հառաչիս շեշտը ու մեռաւ երազս, թէ մէկ օր ձեր քով պիտի գայի հանգչիլ։

***

Դէպի արեւելք հորիզոնը կը կտրեն Շիրօյի յաւերժապէս ձիւնապատ ու Սարըչիչեկի ծաղկաւէտ լեռները։ Դէպի հիւսիս Ս. Նշանի դարաւոր վանքին պատկառելի ուրուանկարը կը կանգնի։ Իզմիրը շրջապատող լեռներու կատարէն աւելի բարձր է Սվազի դաշտը, հետեւաբար միշտ աւելի ցուրտ։ Տարօրինակ հակադրութիւն։ Մարգ որչափ աւելի վեր, դրախտին մօտ ելլէ այնչափ աւելի ցուրտին տակ կը սարսռայ հոգին։ Ա՛տեն մը կը մտածէի միամտօրէն թէ արդեօք որչա՞փ կը մսին հրեշտակները։ Երջանի՜կ օրեր...

Digitized by Google

Վանքի բլրակին ստորոտէն հեղեղատ մը կայ, որ երկուքի կ'երթայ բաժնել քաղաքը, այդ ձորին ցուրն է, զոր կը տօնէ հայկ. եկեղեցին որոշուած օր մը երգելով.

« Այսօր Սեբաստիայս եղեւ երկրորդ Ցորդանան »։

Ու Սվազի Ցորդանանը, տարին մի քանի անգամ ձիւները հալած միջոցին կ'ուռի, կը կատղի, կը փրփրի ու կ'երթայ խառնուիլ անմեռ ու յարաշարժ Ալիսին։

Դաշտին պերճափառ դեղեցկութիւնը դիտելու համար երկու տեղ ընտրած էին։ Քահանայապետի թաղին բարձունքը ու Ս. Նշանի վանքը։ Այդ երկու կէտերէն դիտուած՝ կարելի է նըշմարել իրարու մօտ բոյն դրած անհամար հիւղակներու հիանալի կայանքը ու տեսարանը ու վայրկեանի մը մէջ գարեր ապրիլ։ Քահանայապետի թաղին բարձունքը պատմական է իբր օրօրանը Սեբաստիոյ մեծագոյն զաւկին, Մխիթարի, մէկ զաւակ, որ կը բաւէ իր ծննդավայրի փառքին։ Ու Ս. Նշան իբր ննջարանը Թափառիկ Պետրոս Գետադարձին ու Անանիա Կախտղիկոսին՝ իբր հանգստարանը Ս. Թէոդորոս Վկային ու Գոհար Բինեան կուսանաց։ Մեծ Մխիթարէն վերջ, իբր իրենց ցեղին պատուաբեր տաղանդներ, աչազուրկ Կէօզիւրեանը, Թորգոմեան պատուելին ու Տօքթ. Տաղաւարեանը միայն կը ճանչնամ

*
* *

Ս. Նշան եւ Պետրոս Արեպս. Թահմիզեան

Էրճիասը բաղդատած էի երկրորդ յօդուածիս մէջ Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեանի հետ, իբր զոյգ հսկաներ, ու ևս անանիշ ըրած հոգեկան արի սլացքը, որով կեսարիոյ հովիւը աւելի բարձր յայղած է սաւառնիլ լեռներու հսկայէն։

Պետրոս Սրբազանի շուրջ Էրճիաս մը դոյութիւն չունի ու չէի՛ կրնար զուգակշիռ մը ընել Ալիսի փրփրուտ ու անհանդարտ գնացքին և այդ խնկելի ծերունիին յիսուևհինգ տարիներու առաջնորդութեան ընթացքին մէջև, որովհետև հանդարտ, մտածկոտ, ինք իր վրայ ամփոփուած, գրեթէ հին դարերու անապատականներու անցուցած կեանքին պէս կեանք մը եղած է իրը, առանց աչքի զարնող եւևէյներու, առանց յորձանքի և զուրկ խիզախ վերացումներ!, որոնցմէ աշխարհի անմահութիւնը կը ծնանի։

Պիտի յառաջանամ՝ ըսելու թէ հեղինակ ըլլալէ աւելի

նախընտրած է հետեւող մը ըլլալ, ու չինելէ աւելի՝ պահպան նոր Պահապանի հին արքայական նշխարներու, հին արքայական աւանդութեանց, ու պիտի հասկնան դիս անոնք, որ ամէն օր հինէն բանի մը փլչիլը կ'զգան իրենց հոգիին մէջ։

Պաւեան Եպիսկոպոսը տեսնողը՝ արիութեան և անկուն ճախրանքի շունչին անցնի՛լը կ'զգայ իր հոգիէն ու կը հաւատայ մարդ էակին բարձրութեան։ Պետրոս Սրբապանը տեսնողը՝ կը հաւատայ հաւատիին։ Տարիքը իննսուն և ութը ըլլալու է հիմա ու յիսուն և հինգ տարի է, կէս դարէն աւելի, որ հովուած է իր ժողովուրդը։ Կարճ, նիհար, բարի, անուշ աչքերով, մուտ խոհ ու գուարթ միանգամայն, Քոչունի անբիծ հոգի մը, որ չէ՛ ձանձրացած իր վանդակէն։ Ու մազերը սև են ասթի պէս. թել մը ճերմակ չի կայ սպրդած մէջերնին, նորերու նախանձը գրգռելու աստիճան սեւ։

Ծնրադրեցի իր առջեւ մեկնած օրս։ Ձեռքերը գլխուս վրայ դրած «Պահպանիչ» մը ըսաւ. — «Երթաս բարով, ըսէ Սպարթալեանի, թէ Աստուած ղրկեց քեզ իր միջոցով հոս, որբերուս և այրիներուս դուրս հայթայթելու համար»։ Ու դողացող շուրթներով երկու աչքերս համբուրեց։ Այդ համբոյրին ու աղօթքին սարսուռը հետս մինչեւ պերեզման պիտի տանիմ.

. . . . . .

Ճիպուղի, 11 Հոկտ. 1908

Մատուռի վերջին թիւերէն մէկուն մէջ՝ իր Սվազի գործակալին Արմենակ Թորգոմեանի մահագոյժը կարդացի։ Երկաք ամիս առաջ ալ կինը մեռած էր։

Սենեակս քաշուեցայ, դալկահարիլ սկսած լուսանկարնէն ձեռք առի և արտասուեցի դառնապէս։

Գրասեղանիս խառն ի խուռն թղթերուն մէջ՝ ձեռքս անցաւ վերի դրուածը։ Ճիշտ տարի մը առաջ սկսուած ու կիսատ թողուածէ։ Կը յուսայի երբեմն թէ օր մը կարենամ լրացնել անկապ այլ տրտմագին յիշատակներուս այս չարքը։ Եթանքի այդ էջերը դառն արցունքով կը փակեմ ահա, իմ սիրական բերկամս։

Բաժնուելէ առաջ սակայն այդ անցեալէն՝ չեմ կրնար արգիլել թեւաբեկ հոգիի մը ճախրանքի վերջին փորձը դէպի այդ մօտաւոր այլ հեռասլաց յիշատակները։

Կը տեսնեմ վիրաւոր այլ յուսալից բաժանումս վարժապետի կեանքէն՝ դէպի կեանքի դպրոցը։ Կը սահին առջեւէս

գորգերու բիւր գոյներու առջեւ շուարած ու մտամոլոր տա-
րիներս։ Այնչափ վարժուած, սկսեր էի սիրել գորգերը —
անմռունչ համակերպողներ, որ կուգային փոուիլ ոտքերու
ներքեւ։ Աչքերուս մէջ շեշտակի դեռ կը նայի խրոխտ արծիւ-
ներու յատուկ իր նայուածքը, դրական աշխարհի ուսուցչա-
պետիս, որը կրցաւ միայն ընկճել զիս, և զոր չուզեցի՛ չի
կրցայ ջնջել յիշողութենէս։

Ու երբ դացի էրճիասէն անդին, ծափահանդէսային հիանալու
արուեստի գեղահիւս հրաշակերտներուն վրայ, մատաղ ու
անտիական գործաւորուհիներու շինած գորգերուն առջեւ
իտէական բաղձանքի մը իրականացման գինովութիւնը լեցուց
էութիւնս։ Իտեա՛լ, զոր ոգեւորեց ուսուցչապետս և որուն
մարմին ու կեանք տուաւ Իզմիրի ազնուազոյն մի զաւակը,
երկու տարիներ ամբողջ հատնումի կեանք մը վարելով իր
սիրելիներէն հեռու։ Այդ իտէալին արդիւնքն էին եօթը գոր-
գաշինութեան յատկացեալ ընդարձակ շէնքերը որոնց լուսա-
նկարնե՛րը միայն մնացին կեանքի թափառականին քով։

Քանի անգամ միասին շրջեցանք քեզի հետ, սիրական
բարեկամս, քանի՛ անգամ ամոքել փորձեցիր տրտմաթախիծ
ժամերս, անմոռանալի Սահակ Վարդապետ Օտապաշեանին և
Զուգասըզեանին հետ։ Ես նորէն, հո՛ս եմ, չեմ կրնար հաւատալ
թէ մեկնած ես աշխարհէն, կրնամ խաբել ինքզինքս երբեմն,
չի մտածեցի՞ր ծերունի հայրդ, որ ամեն օր հողակոյտ դրկել
պիտի գայ կորաքամակ, մինչև քովիկդ տեղ մը տալդ, որ
դադրի՛ արտասուելէ...

*
* *

« Մարդիկ հիւլէնե՛ր են։ Ամեն ոք իր շրջանը կը կատարէ
աշխարհի վրայ », դրած էր մէկը անցեալ տարի։

Կը փափագէի սակայն որ բարձունքներու և անդունդնե-
րու նոր շրջան մը չի՛ բերեր ինծի ապագան, կը բաւե՛ն ինծի
իմ անցեալինները լիովին,—անապատի այս օրերը թող յաջոր-
գեն իրարու, ինչպէս մոռացումն ու մենութիւնը, յիշատակին
ու մտերմութեան։

Digitized by Google

Ա Ղ Ո Ւ Ո Ր Ա Փ Ե Ր

(ՄՆԱՑ ԲԱՐՈՎԻ ՓՈԽԱՐԷՆ

Բաժանումի վերջալոյսին մի հսկայ
Նաւ կը դողար, վերջին սոյլերը հնչած,
Մուխը կ'իջնէր բլուրներէն մօտակայ,
Ու կը չնջէր ալեակները մեղմայած.
Եւ ուղեւորը կը դիտէր անխօսուկ
Աղամանդնե՛րը ծովափի մանեակին,
Գարուններու յուշիկները խուսափուկ
Որ կ'անցնէին հատիկ հատիկ, անձկագին։
Եր մտածէր թէ « կը դառնամ՝ ես մի օր,
Երբ որ դառնան ծիծառները թափառիկ,
Ու մայիսին՝ դալարազեղ ու աղուոր,
Սիրուն ափեր, ինձ վերստին կը ժպտիք...։
Նաւը քալեց, ուղեւորը զերդ արձան
Իր նայուածքը հոն սեւեռեց ընդերկար,
Աստղեր դողդոջ՝ մշուշին մէջ մարեցան,
Ու մենութիւնն՝ Անհունէն վար կը ծփար...

***

Պղտոր աչերն հանդիպեցան, օրէ օր
Նոր ափերու ու նոր բարձանց ձիւնապատ.
Օր մ'Աքրոբօլն իր հմայքով դարաւոր
Օր մ'ալ շքեղ անծայրածիր անապատ,
Եկան ցնցել իր էութիւնն, ինք սակայն
Միշտ որոնեց հինը լռիկ դիտեց հոն,
Ուր կը դիտեն գիրար ապշած ու անձայն
Աղուոր Իզմիրն ու մանկամարդ Գորտէլիօն...
Զեզ նայեցաւ վէս բուրգերու գագաթէն,
Եւ սփինքսի՛ն մրմնջեց ցաւն իր սրտին,

Սակայն բաղդը՝ աւելի վէս իր ճակտէն,
Ըսաւ. « Քալէ՛ կարմիր Ծովէն ալ անդին...»

***

Անապատի Մայրն, անշշուկ, անալի,
Մոայլ Նեղոսը ցոլացուց իր պատկեր.
Ե՛այրէր ու չէ՛ր հատներ սիրտը վշտալի
Աստուածային մորենի՛ին զերդ ընկեր։
Մոգեր, Որ էն, Մովսէս, Յիսուս հոն էին
Ստեղծողներ մեծ ցաւերու բաղձանաց
Վհուկ մոմեան, անմահութեան, անցեալին
Անխօս վկան յաւերժապէս լռակեաց,
Փորձեցէն զուր մագնիսացնել իր հոգին,
Ուղեւորը անցաւ անոնց ընդմէջէն,
Ուզեց դառնալ Ցիանի վճիտ լճակին
Ուր դիցուհիք սիրոյ երգե՛ր կը հնչեն։
Աղուոր ափեր որ Հոմերն իսկ յուզեցին,
Ուր զարուններ կը ծիծաղին վարդաբոյր,
Որ դիւթեցին մերթ Փայրէնն ու Լամարդին
Ա՜խ, ալ չիպ'տի՛ ժպտին քեզ հէ՛գ ուղեւոր...

***

Կտրեց անցաւ կարմիր Ծովն ալ և Հնդիկ
Ովկիանի ափունքն ի վեր թափառկոտ.
Մոայլ, վհուկ Ափրիկէէն, հանդարտիկ
Կը սեւեռի իր անցեալին նուաղկոտ...։

Մշուշին մէջ Հիմալայի վէս շղթան,
Հոգւոյն խորն ալ անդունդը կայ ովկիանին,
Օ՜հ, մի՛ հրպիք, ստուե՛րն է այն Մենութեան.
Թողէ՛ք զինքը երազոց մէջ անձկագին։

Կը յիշէ մերթ իր մանկութիւնն հրեշտակի
Հեզակարկաչ վտակներով օրօրուն,
Երբ սրտին մէջ կաթէր երկնից շեշտակի՝
Հաւատքն անբիծ ու միամի՛տ օրերուն։

Digitized by Google

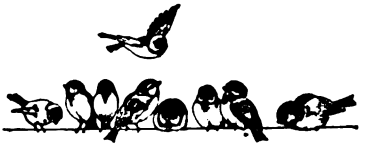
Կը յիշէ դեռ պղտոր Ալիսն, էրճիաս,
Տարին չանցած որ կը կտրէր ձոր ու սար,
Երբ ամեն օր յուզումներով վաղահաս,
Աղուոր Ափեր, ձեզ ողջունե՛լ կը յուսար։

Զի՝ մտածեր սակայն թէ հոն ի՞նչ մնաց,
Գուցէ յիշող մէկ քանի սիրտ մտերիմ,
Քանի մը վարդ ու տնա՛կը մոռցուած,
Ու մենաւոր բարեկամի մէկ շիրիմ...։

Դարձիր նոր բոյնըդ ուղեւոր ու քեզի
Նոր օրերու երջանկութի՛ւնը հիւսէ,
Թող բաղձանքը վճիտ հոգւոյդ մէջ հոսի,
Զգէ՛ կեանքը փրփուրներէ, երազէ...։

Նայէ ղէմըդ, դիտէ խրոխտ Հիմալան,
Քալէ շիտակ, ղերբուկներէն սուրա վեր,
Կա՛րճ է կեանքը այլ հորիզոնն անսահման,
Մի օր նորէն կ՚ողջունե՛ս դուն այն ափեր...

Ճիպուղի 14 Ապրիլ 1904.

Ը

ՄԱԽՈԽԵԱՆԻ ՑՈՒՑԱՀԱՆԴԷՍԸ

Թէ երբէք հաւատայի տպաւորութիւններու և յիշատակներու վաղահաս ջնջումին, իմ հոգիին մէջ, գրիչս անզգալաբար պիտի սահէր այսօր ամենէն առաջ վերջ մը տալու « Դէպի Էրճիաս » յօդուածներուս շարքին, որոնց երկուքը երևցան արդէն ամիսներ առաջ ու երրորդը դեռ կը մնայ հոգիիս խորունկը, մոխիրներու տակ մնացած կրակի անլուսափայլ այլ չի հատնող հրայրքով։ Բնութեան իրերը այնպէս չե՛ն։ Հեռաւորութիւնը կը պզտիկցնէ, անորոշապէս կ'աղօտացնէ՛ զանոնք։ Վիթխարի լեռները հեռուէն՝ կապոյտի նուրբ շղարշով ծածկուած խորհուրդին կը նմանին։ Տիեզերքի մեծափառ արեւները հեռուէն մէյմէկ լուսաւոր կէտերու կը փոխուին։ Յիշատակները սակայն շեղումներն են այս ընդհանուր օրէնքին։ Անոնք չե՛ն հեռանար։ կեանքը կը քալէ, անոնք կը մնան։ Կը կարծես թէ դիզուած են իրարու վրայ բարդ ի բարդ, փառաւոր խառնակութեամբ, երբեմն բաղադրուած իրարու, կը հաւատաս նոյն իսկ թէ կորուսած են որոշ գոյներնին և օր մ'ալ յանկարծ դէմ առ դէմ կը գտնես ինքզինքդ ատոնց ու կը տեսնես թէ անոնք միշտ հինե՛րն են, տրտում կամ զուարթ, ժպտագեղ կամ արտասուազօծ։ Վտակներ կան որ ոլոր մոլոր կը սահին, կ'ընթանան։ Բլրակի մը ափէն կ'անցնին երգելով, հառաչելով ու իրենց երգին մէջ կը մոռնան թէ անզգալաբար բլուրին շուրջն են դարձեր, կուգան հին ճամբային մօտ և անձայն զարմացուժով նոյն մարգերն ու թուփերը, իրենց վրայ հակած՝ նոյն լացող ուռիները կը նշմարեն։ Մենք ալ նոյնպէս կը քալենք անծանօթ կարծուած շաւիղներէ, որոնք յաւերժապէս հինե՛րն են ու վտակին յափշտակութիւնը կ'ունենանք, շուրջերնիս հին յիշատակներու խաղաղ վերադարթնումը տեսնելով։

Անոր համար « Դէպի Էրճիաս » յօդուածներուս երրորդին յետաձգումը իր նշանակութիւնը կը կորնչցնէ, դէթ ինծի համար, որովհետև արդէն գրած եմ զայն մտքիս մէկ անկիւնը, ու թուղթի վրայ առնելը որչափ ուշացնեմ՝ կը կարծեմ թէ

Digitized by Google

աւելի նուրբ բառեր պիտի հանդիպին գրչիս, նոյն իսկ նրբագոյններ, զէթ մասամբ բացատրելու համար զերազոյն յուզումներու այն անմոռանալի երկու ամիսները, որոնք առաջին սլացքը տուին ուղեւորին, դէպի նորագոյն և անծանօթ հորիզոններ:

*
* *

Այս հակիրճ ու կտրատ նախաբանէն վերջը ուրիշ հատի մ'ալ պէտքը կ'զգամ յօդուածիս վերնագրին անցնելէ առաջ: Ու այս երկրորդը՝ բացատրելու համար միջավայրը՝ որ տուն տուաւ այս տողերուն: Շոգենաւը ուշ ատեն հասաւ Իզմիրէն Աղեքսանդրիա, Միջերկրականի ջուրերուն անսովոր քունը վրդովելով ու երբ բամբ գոռումով խարխափը կը նետէր՝ այն ատեն միայն արթնցայ զիս մաշնխացնող յափշտակութենէն: Ժամերէ ի վեր նշմարած էի Ափրիկէն, ծովին ջուրերէն հազիւ դուրս նետուած իր ցամաքի տափակութեամբ ու ներքին խռովքի մը վրդովումները կը ցնցէին էութիւնս: Այդ վերջալոյսին՝ դարեր ապրեցայ: Մինչեւ հասնիլս Նաւահանգիստ՝ ճամբորդութիւնս յետադարձ սլացքով յանգեցաւ մինչև նախապատմական դարերու սկիզբը, ու տեսայ անցնիլն քովէս՝ «ես եմ Որ Էն»ի վհուկէն մինչև բուրգերուն ստորոտը պատմական աղաղակը գոռացող մեծ հսկան — « Այս բուրգերուն գագաթէն քառասուն դարեր ձե՛զ կը դիտեն »: Դէպի անհուն երկարող տափակ ցամաքին տեսքը հիասթափումի մը բերաւ սակայն: կը կարծէի թէ պատմական խորհուրդներու և խորխորատներու այդ երկիրը անհուն բարձունքներ, անչափելի անգունդներ ունենալ պարտ էր: Ու վերջը, օրեր, ամիսներ վերջը ես ինծի պիտի չկարենայի բացատրել տակաւին պատմական դէմքերու գոյութիւնը, եթէ տեսած չըլլայի Սփինքսին կոյր այլ ծակող նայուածքը, որ իմ աչքերս անապատի անհունութեան կը դարձնէր: Ծով, անապատ, երկինք: Այս երեք անսահմանութեանց մէջ հիմա կը բացատրեմ նախնական մարդուն հոգեկան սարսուռները, որ բնութեան անհունին իր եսն ալ կը միացնէր և ատոր արդիւնք հին եղիպտոսը, որ մարդկութեան կրօնի պատգամները կ'որոտար իր բուրգերուն բարձունքէն: Անմահութեան հաւատքին ժայրն է այդ երկիրը: Մեծ Անհունի մը գոյութեան պէտքը հոն աւելի ճնշող կ'ըլլայ մարդուն համար, որ կ'անցնի յաւիտենական Նեղոսին

Digitized by Google

ափերէն ու բոլորտիքը՝ ցիրուցան, ամեն կողմ անսահմանու-
թեան դրոշմը կ'ընդունշմարէ։

Անհաւատ գնա հոն ու հաւատացեալ դուրս պիտի գաս, կարծուած բարեկամութիւններու ներքև սողացող հրեշու-
թիւններ տեսնելով մտերմութեան վրայ տածած հաւատքիդ քայքայումը զգալէդ ետքն ալ։

Անհաւատ գնա, անցիր մէկ անգամ հնութեանց թան-
գարանէն, տե՛ս մոմիաները՝ որ անմահութեան կ'սպասեն, միջոցն ու ժամանակը հեգնելով, ու խոր վրդովումով դէպի երկինք, գէթ դէպի վե՛ր պիտի նայիս։

***

Մեծ անմահներու և անմահութիւններու այդ երկիրը եկած էր վերջին անգամ Վարդան Մախոխեան, իր նկարները ցու-
ցադրելու համար։ Պիտի չ'ըսեմ թէ հոն գեղարուեստի մեծ քննադատներու գոյութիւնը կրնար վրդովել զինքը, որովհետև նախ չի կան ու յետոյ Մախոխեան աւելի դժուարահաճ վար-
պետներու գնահատութեան արժանացած էր վաղուց։ Ո՛չ, ասոնց ո՛չ մէկը, արուեստագէտը այդ երկրին մէջ ինքն իսկ կ'ըլլայ իրեն քննադատ, ու գոնէ կը կարմրի՝ ինքնիրեն, եթէ չեն արժեր իր գործերը, որովհետև իր շուրջը թեւածող ան-
մահներու ստուերները, կ'ըսեն իրեն, թէ վերջնական մոռա-
ցումն ընկեր է Միջակութեան։

Ու շիտակը ըսելու համար քիչ մը շատ թերահաւատ, թէև չեմ գիտեր ինչու, ուղեցի քայլերս այն կիրակին դէպի Գեղարուեստական Ակումբի սրահը, ուր բացումը պիտի կա-
տարէին ցուցահանդէսին։ Հակառակ տեղատարափին արդէն բազմութիւն մը հաւաքուած կը գտնեմ հոն, ու պատկառոտ լռութիւն մը որ հիացող դէմքերու վրայ կը ծփայ։

Ամենէն առաջ ըսել պարտէի թէ նկարիչը չէի՛ տեսած, չէի ճանչնար։ Ըսել կ'ուզէի թէ անձնական համակրութիւններ մասնաւոր տրամադրութիւն մը չէի՛ն ծնած իմ մէջ։ Անտար-
բե՛ր գացի պիտի ըսէի, եթէ միայն ցեղին ձայնը գոյութիւն չ'ունենար...։

Հարիւր յիսունէն աւելի նկարներ կային եթէ չեմ՝ սխա-
լիր։

Digitized by Google

Առաջին անգամ արագ նայուածք մը ամենուն վրայ ու վերջը՝ կամաց կամաց, հատիկ հատիկ։ Քանի մը անգամ սենեակին շուրջը դարձած եմ արդէն և շուրջիս բազմութիւնը կը դադրի գոյութիւն ունենալէ։ Բոլորն ալ տրտում նկարներ էին։ Ամենուն վրայ, շատ քիչ բացառութեամբ՝ ծովը կայ իր բիւրափոփոխ երեւոյթներով, կրնամ ըսել ամենքն ալ ծովի նկարներ, հազիւ քանի մը հատ մեռած, ձիւնապատ դաշտեր, հիւղակներ, սակայն ծայրէ ի ծայր դառնագին մելամաղձոտութեամբ գծուած, այնպէս որ մտախոհ վայրկեան մը դիտելէդ ետքը կ'զգաս որ տառապանքի շունչը կ'անցնի ճակտէդ և սիրտդ հին կարօտներով կը բաբախէ։

Նկարիչը աւելի երջանի՛կ է բանաստեղծէն։ Երկուքին ալ քով նոյնն են դիտելու և զգալու երանութիւնները, սակայն հոն ուր նկարիչը կ'աստուածանայ, բանաստեղծը կը հառաչէ ու կը կոտրէ գրիչը։ Այդ նկարներուն ետին, խորունկը թաղուած մելամաղձիկ հոգի մը կը նշմարէի հիմա, Սև Ծովին եզրը մնած մանկութիւն մը, Սանասարեանի բարձունքը ուռճացած պատանութիւն մը, որ վերջն ալ գացած է իր հոգին պատմելու ամեն ծովերու ալիքներուն։

Տարօրինակ զուգադիպութիւն, որ Այվազովսքին ու Մախխեան իրենց մանկունակ օրերուն խաղցած են միևնոյն ծովին ալիքներուն հետ, մին վերը, միւսը վարը, ու այսօր մեծ վարպետին մեկնումէն վերջ վստահօրէն կրնանք ողջունել երեւումը իր յաջորդին, որ գիւղ կոհակներուն հիւանդութիւնը, ինչպէս իր բժիշկ եղբայրը՝ մարդերունը։

Այս մտածումները փայլակի պէս անցած էին մտքէս երբ ետիս խմբակի մը կեդրոնը կանգնած տեսայ գինքը։ Մէկը իր անունը կուտար և ինք մեղմօրէն կը պատասխանէր։ Իր երիտասարդի փոքրիկ ղէմքին վրայ խոշոր սև աչքերը գրաւեցին ուշադրութիւնս ամեն բանէ առաջ, սև ածխագոյն բիբով, շուրջը լայն, շագանակագոյն ծիրով։ Այդ աչքերը տեսնելը կը բաւէր վայրկենապէս գրաւուելու համար։ Չոն արտայայտութիւնները կը փոխուէին րոպէն բիւր անգամ, բիւր ալեակներու վէտվէտումին պէս, երբ մանաւանդ շուրջի նկարներուն վրայէն անցնէին հարեւանցի կերպով, ամեն մէկը՝ տարբեր երկինքի ներքև, տարբեր յոյզերով ու խոկանքներով գծուած։ Հեղինակներն ալ անշուշտ կ'ունենան այդ զգացումը երբ իրենց գործերը աչքէ անցնեն երբեմն։ Նկարիչը աւելի կեն-

Digitized by Google

սալից ազդեցութեանը ներքև կը գտնուի իր գործերուն։ Անոր կեանքը դէպի կատարելութի՛ւն կը ձգտի, դէպի իտէական, բան մը, որուն չի պիտի հասնի երբէք, քանի որ իր դէմ կայ հեգնող բնութիւնը, որուն մէկ ակնթարթը չի՝ նմանիր միւսին։

Դէմքերու նկարիչներ աւելի դիւրին աշխատութեան մը առջեւ կը գտնուին։ Մէկ օր, երկու օր, մէկ ամիս, դէմքը զգալապէս չի փոխուիր։ Գեղեցիկ դէմքերը մանաւանդ շատ անգամ տարիներով անփոփոխ կը պահեն իրենց ներքնոյշ գծերը ու նկարիչը, որ կտաւի վրայ պիտի առնէ զանոնք գեղեցիկին սիրովը վառուած, յօժարակամ պաշտումով կը հակի անշուշտ կտաւին վրայ։

Կան ուրիշ նկարիչներ ալ, որ Մայիսի օրուան են սիրահար։ Վարդ, կակաչ, վտակ, ծաղկաւէտ բլրակներ, կուժը գլուխն առած գեղջկուհի, ասոնք են անոնց նախասիրած նիւթերը։ Ոմանք ալ քիչ մը աւելի հիւանդ, աշնան դալկուն տերեւնե՛րը կը գծեն, ճիւղէն բաժնուելով ինկած ատեն, կամ հովին առջև նետուած։ Մէկ խօսքով կան սոխակ նկարիչներ, կամ բու, կամ ծիծեռնակ։ Մախսխեան մերթ արծիւ է ու մերթ ամպ, աւելի աւտ, որովհետև ամպերը միայն կուրծքերնին ալիքներու կարօտովն կ'ուռեցնեն։

Ձեռքի չերմագին սեղմում մը, համակրանքի քանի մը բառեր ու կը բաժնուիմ իրմէ։

Ես իմ ճամբաս քալեցի, ինք ալ պիտի քալէ իրենը։ Ձեմ կարծեր սակայն թէ կարենայ երկար մնալ Եգիպտոս։ Իր սև, խոշոր աչքերուն կարօտը յագեցնելու համար սև կամ սպիտակ ծովեր պէտք են, մուխ ու թխպայորդ ալիքներ ու կոհակներ, որոնք կ'երթան փշրիլ անմարդաձայն ափերու վրայ։ Սրտի անծանօթ եղաօր մը մաղթանքը կը յանձնեմ այդ ալիքներուն։

Ճիպուդի, 19 Մայիս 1904.

Digitized by Google

Ջ

Ս Փ Ի Ն Ք Ս

Մահարձանը ամայութեան,
Քուրմը մեռնող ժամանակին
Բուրգերուն քով կը հսկէ ան,
Մարմինն՝ առիւծ, գլուխը կին։
Առիւծ ու կին, յաղթ ու տրտում,
Արիւթիւն ու վիշտը խառն,
Մշտանորոգ սիրտ մ'ի հատնում,
Անցնումներու խորհուրդը դառն,
Որ չի մեռնիր ու չ'երազեր
Ու կը դիտէ յաւերժաբաց
Իր աչքերով սահող յոյզեր
Ու կրծնեներ անդիդայած։

Ոչ մի դալար, ոչ մի բաղեղ
Կը մագլցին կողերէն վեր,
Կը զարնուին իրեն ահեղ
Անապատին այրող հովեր։
Եւ ինք արձան... այլ չէ՛, կ'ապրի,
Զգացի՛ օր մ'իր սրտին տրոփ,
Տեսայ նայուածքն իրեն վայրի
Ու սարսրռալը հրաբորբ։
Ձեռքը ծալլած ու ծնրադիր
Աւեր տաճար մը կը հսկէր,
Որմէն անցեալն անկարեկիր
Խըլած էր քուրմն ու իր երդեր։

Ե՛սպասէր թէ արդեօք կուգա՞ն
Գացողնե՛րը անվերադարձ,
Ուխտաւորնե՛րը հնութեան
Ու վըհուկնե՛րը ոգեհարց։
Ու չէ՛ին գար, իր ատենուան
Աստուածներն իսկ մեռան կարգով,
Օսիրիսը, Իսիսն ու Ռան
Անէացան իրարու քով։
Առի՛ւծ, այլ կին, գամուած է հոն,
Հաւատքներու հէ՛ք սգաւոր,

Digitized by Google

Աւազին մէջ լքուած, հեռո՛ւն
Նեղոսէ՛ն խակ վշտավոլոր։

***

Ու կը տեսնեմ եթովպիոյ խորերէն
Յաղթ հսկաներ կերտեցին
Յորհրդաւոր շարականներ երգելէն
Քեզ զերդ նուէ՛ր Նեղոսին։

Լերանց զաւակ, կրանիթի յաղթ մի կտոր
Բերին այնտեղ. արուեստագէտ մ'անանուն
Իր գչիրով անմահութի՛ւն տուաւ քեզ,
...Ո՞ւր յոյզերը, ուր հանճարնել՝ այն անհուն...

Կանգնեցար հոն Նեղոսին երգն լսելով
Ու բազինէդ բիւր կրօնները սահեցան,
Եհովան քովդ լսաւ թէ « Ե՛ս եմ Որ Էն »,
Ու ժպտեցա՛ր դուն իրեն։

Պաշտողներըդ մոխի՛ր են ու կ'ապրի՞ս դուն,
Աւերածն սուրա՛լ կ'ուզէ, այլ, կի՛ն, չե՞ս կրնար,
Երգըւելու ծարաւն մընա՞ց մէջդ արթուն,
Մարեցան մինչ այլ բաղձանքներդ բոցավառ...։

Մի՛ խաբեր զի՛ս, աւազն օտար է քեզի.
Կրանիթ՝ երէկ, այսօր ըմփինքս ու միշտ կին
Բաց աչքերէդ հին կարօտը կը հոսի,
Ու կ'որոնես ուրիշ աշխարհ, այլ երկին։

Դարեր անցան, այլ լեռներըդ կը յիշես,
Ամպրոպներու, ցուրտ փոթորկին ունիս ցաւ,
Հոդ արեւն ու հուր-աւազներ կ'այրե՛ն քեզ,
Եւ էութիւնդ սպասումէն հալեցաւ։

Կարօտահիւծ սրտեր համայն քեզ կ'զգան,
Սփինքս չե՛ս դուն, հէգ կին, արձա՛ն անխօսուն,
Ափն ովկիանին, անապատին խօլական
Լացա՛ւ զքեզ թափառիկ ա՛մպ մը վհուկ...։

Է

Ի ՆՉՈ՞Ւ ԵԿԱՅ

(ՅՈՒՇԱՑՏԵՑՐԷՍ ԷՋԵՐ)

Ճիպուղի, 30 Մայիս 1904

*ՐԵՒԸ սկսաւ այրել արդէն։ Ցունիսին, Ցուլիսին՝ քա-
րերը մոխի՛ր պիտի դառնան։ Գառագղին մէջ
բանտուած առուծին պէս ամեն կողմ կը դառ-
նամ ու ելքի ճամբան չեմ գտներ։ Հոդիս կը մռնչէ զայրագին
ու ես սկսայ վախնալ ինձմէ։ Ո՛ւր էք իմ անցեալին փթթի-
նազա՛րդ զարուններ...։ Ծովը եռացած կապար է կարծես, ո՛ւր
Իզմիրի ծովակն ու Տիանի լճակը։ Ինչո՛ւ եկայ, ա՛խ, ու ձեզի
ալ իմ հետ բերի այս թիւապարտի կեանքին։ Ինչո՛ւ եկայ...։
Գիշերները կը թափառիմ երկարօրէն ծովի ու անապատի
անհունին մէջ բանտուած, կը նայիմ աստղերուն որ անծանօթ
են, ափսո՛ս։*

*Ճիպուղի եմ, աշխարհի մոռցուած մէկ անկիւնը։ Եիսա-
մերկ սօմալիներու քանի մը թշուառ սեզապատ հիւղակներ
իրարու քով կը կծկուին ու տասնեակ մը քարաշէն տուներ
կը բարձրանան հոս ու հոն, իրենք ալ զարմացած հոս իրար
գտնելնուն։*

*Եկայ և ալ չե՛մ մեկնիր, չեմ կրնար արդէն։ Այսչափ
յանկարծական ու բուռն խզում մը անցեալի և իմ միջեւ
չ'ընդարմացնէր զիս։ Մեր լեռներուն հաւատարիմ կաղնին
եղած չէի, կապուած հայրենի հողին, սակայն արագիլի նման
կը յուսայի վերադառնալ օր մը դէպի մեր աւերակ աշխարհը։
Ամեն յոյս, ամեն երազ ջնջել պէտք է հոս, Տանդէի դժոխքին
նման։*

*Եւ սակայն չե՛մ կրնար ապրիլ անշարժ, պիտի մեռնի՛մ,
կը նախընտրեմ մեռնիլ։ Չե՛մ ալ կրնար մեռնիլ։*

*Ծովափը գտայ մինակս, տունը թողելով կեանքիս պա-
հապան հրեշտակը՝ քառամեայ կորիւնիս հետ։ Հետս չի բերի
զանոնք որ չի խօսիմ հետերնին։ Հոս խօսիլը հեծկլտալ է։*

Ինչո՛ւ եկայ...։

Digitized by Google

Վերը՝ Եթովպիան, դիմացը երբեմնի երջանիկ Արաբիան։ Անզգալաբար կը դառնամ դէպի երկաթուղին որ Ափրիկեան խորերուն մէջ կը մխուի։ Հոն ինձմէ առաջ եկող Հայեր կան, շատ տարիներ առաջ։ Բռնութեան փոթորիկը արմատախիլ ըրած է զանոնք հայրենի հողէն ու խլեակի պէս նետած է այս ափունքը։ Կը շնչեն, կ'ապրին, կը զարգանան ու կ'սպասեն։ Ես ալ կրնամ միանալ ինձմէ առաջ եկողներու խումբին։

Դիմացը երբեմնի երջանիկ Արաբիան դարերէ ի վեր բռնապետութեան ներքև ընկճուած, դրօշ պարզած է այսօր և կը պայքարի ազատութեան համար։ Ամեն օր խումբ խումբ կուզան հոս պաշար ու ռազմանիւթ փնտռելու համար, իրենց անտաշ ու փիւնիկեան դարու մակոյկներով։ Վաղը պիտի մօտենամ իրենց ու սեղմեմ ձեռքերնին. պիտի ըսեմ թէ Հայ եմ... պիտի յիշեմ Ելիկիոյ դիւանագէտ Հեթումը որ արաբ ամիրապետին եղբայրական հաւբոյր կ'ուղարկէր։ Հայաստանի ազատութիւնը Մէքքէի և Մէտինէի առջև պիտի որոշուի։ Համիտի վրայէն ամիրապետութեան գողցուած պատմուճանը երբ պատռուի, մէջտեղը հասարակ աւազակ մը պիտի ծնայ։ Պիտի գրեմ մեր յեղափոխականներուն որ իրենց ուշադրութիւնը Արաբիա դարձնեն ու հիմնէն փորեն բռնապետութեան գահը։

Ու յետոյ պիտի ջանամ այս անհնշան ու մոռցուած կէտը մեր ազգային դատին բրօբականտի համեստ վառարան մը ընել։ Օտարներու հետ բարեկամութիւններ պիտի մշակեմ, պիտի ջանամ երգել ու ծանօթացնել մարտիրոսացեալ Հայաստանը։

Աստղմէ վերջ և ամենէն աւելի, աչքերս անդունդներէն անդին պարզուող հորիզոնին սեւեռուն, ծնրադիր Պայրընի ստուերին, պիտի գոռամ հոգիով ազատութեան և յոյսի մեր երգերը, վերջնական յաղթանակի տենչանքներով խանդավառ։

*
* *

Պիտի, պիտի՛։ Ու երբէք պիտի չ'ընկճուիմ։

Հարաւի հուր խորշակը ոտքիս առջև ովկիանէն կոհակ մը մղելով կը փշրէ, ու կ'անցնի երկար ձողի մը ծայրը ալեծածան եռագոյն դրօշին ծալքերը կը ծփացնէ։ Այդ դրօշին կը դառնամ, աչքերուս արտասուքը չորցած հիմակ։ Ու երկնից վրայ փալփլացող յաւիտենական մեր Հայկին և ազատութեան նըւիրական ու յաւերժական դրօշին ներքև, կ'երդնում։

Իմ տարաբաղդ ու Սրբազան Հայրենիք, պիտի չընկճուիմ երբէք...։

Digitized by Google

Ը

Ա Ռ Լ Ո Ւ Ս Ի Ն

Ս. Ի. ԲԱՐԻԿԱՆ ՆՈՒՐՈՅԻ.

ՈՒՐ ԻՆՁ աղուոր երազները անցեալին
Անվերադարձ յոյզերով,
Գիշեր մը լոկ ճակտիս վրայ թող փայլին
Մոռցուած խանդն ու գորով։
Ցիշէ՛, Լուսին, մտերիմներ էինք մերթ
Կը սիրէի՛նք մենք գիրար,
Երկուքս ալ նոյն Անծանօթին ձեռակերտ,
Ու մենութեան սիրահար։
Դուն մրնացիր հատնումներէս անբաժան
Երբ ափերէն սիրական
Մըըրկավար կը դիմէի՛ ի դաժան
Ճակատագիրն, ապագան։
Մեր եփրատին ալեակներէն մինչև հոս,
Մինչև կոհակն ովկիանին
Շաւիղներուս քու շողերդ վշտահոս,
Դալկահար լոյս մը տուին։
Եւ անապատն ըսաւ ինծի քու կեանքէդ
Ինչ որ չէի՛ երազած.
Ինծի պարզեց թափառումիդ լուսահետ
Գաղտնիքնե՛րը միգամած։
Սրվեցուց թէ քու ժպիտդ խուսափուկ
Ցաւին փրփո՛ւրն էր միայն,
Ու զարնուած դու նոյն բաղդէն յեղյեղուկ,
Աքսորական ինձ նման...։

***

Երկնաերևոյթն ինչպէս շատ հեղ կը բերէ
Անապատի հորիզոնին
Վրայ նըկարներ որ կը շարժին,
— Ափ մը տեսի՛լ մեզ անծանօթ ափերէ,

Digitized by Google

Մտածումը զիս քաոսի՛ն տանի մութ,
Երբ դուն մօրըդ դիրկն էիր դեռ,
Լուսի՛ն, հալած նիւթ ու շանթեր
Կը զոռային քու ծնունդըդ մօտալուտ։

Ընգվզումով մը նետուեցար անհունին
Գիրկն, ուզեցիր ընկերն ըլլալ,
Բիւր աստղերու կեանքը հրահալ
Ապրիլ, այրիլ յուզումներէ անմեկին։

Այլ օրէնքը կապտեց զքեզ ու շղթան
Անցուց վզիդ, գծեց մի ծիր,
Ըսաւ. « Ա՛յս է ուղիդ, դարձի՛ր
Քու մայր-երկրին բոլորտիքը յաւիտեան։

Մանկութիւնըդ երազներով երջանիկ
Անցաւ, գուցէ դարուն, վարդեր,
Եկան ծաղկիլ, սոխակ, թիթեռ
Երանութիւն, սէր միասի՛ն խայտացիք.

Այլ ժամանակը սլացաւ գուարթուն,
Մենութեան ցուրտը պատեց քեզ
Մարեց յոյսերըդ հրակէզ,
Հայրենաբաղձ ու կարօտով մեռար դուն...։

***

Նո՛յնն է մեր բաղդն, իմ աքսորի՛ ժառիվ,
Մայր-Եփրատէն մինչև ովկիան,
Նոյն ծիրին շուրջն անյուսութեան,
Երկրէն հեռու, կարօտակէզ կը մարիմ...։

Կը դիտեմ վաղն ու անծանօթ ապագան,
Կը հարցնեմ զո՛ւր թէ մի օր
Իմ երքեմնի յոյսերն աղուոր,
Մայիսին հետ արդեօք նորէն պիտի գա՞ն։

Պիտի՞ դառնա՞մ արդեօք մի օր դէպի հոն,
Շուար մոլոր Եփրատին ափ,

Digitized by Google

Ցուզումնալից ու հրատապ,
Ողջունելու Հայուն ազատ հորիզոն...։

***

Քու դիակըդ պատանք մ'ունի լուսաւոր,
Անհունն եղաւ շիրիմ քեզի,
Աստղերուն լոյսն ալ կը հոսի
Ու կ'ամոքէ մենութիւնըդ ամեն օր։

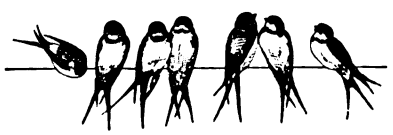
Ա՛խ, տեսնէի ե՛ս ալ քեզ պէս մի գիշեր,
Թէ ի՛մ ալ մայր–երկրիս վրան
Գարնան լոյսերը կ'երերան,
Լըսէի ձայնը որ զիս հոն կը կանչէր,

Ու չ'երթայի թող...։ Այնատեն աւազուտ
Ու հրատապ շիրմին պատկեր
Էութիւնըս չի'պտի' ընկճէր.
Ու գրկէի' պիտի անվախ ժահը մութ...։

***

Տուր ինձ աղուոր երազներըս անցեալին,
Անվերադարձ յոյզերով,
Գիշեր մը լոկ ճակտիս վրայ թող փայլին
Մոռցըւած խանդն ու գորով։
Ցիշէ', լուսի՛ն. մտերիմնե՛ր էինք մերթ,
Կը սիրէի՛նք մենք զիրար,
Երկուքնիս նոյն անծանօթին ձեռակերտ,
Ու մենութեան սիրահար...։

Ճիպուղի

Digitized by Google

ՎԵՐԱԴԱՐՁ

(ՅԻՇԱՏԱԿ ՌՈՒՍՕ-ՃԱՊՈՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԷՆ)

Ճիպուղի, 12 Ապրիլ 1906

Իմակ որ այդ մօտաւոր անցեալին վրայ իջաւ վերջապէս Պատմութեան սև վարագոյրը, և Զուշիմայի աղէտալի ջուրերուն մէջ քայքայուեցան ռուսական տարաբաղդ նաւատորմին վերջին բեկորները, տրտմագին ու երկիւղած սարսուռով կը մօտենամ այն օրերուն, կը թղթատեմ յուշատետրիս էջերը և կը վերապրիմ այն ահաւոր յիշատակներուն մէջ։

Ճիպուղի՛. եղաւ վայրկեան մը, ուր աշխարհի սիրտը հոս բաբախեց և ես լսեցի այդ տրոփիւնը։ Ռազմի գաշտն իջած էին արեւելից Ալպիոնն ու արեւմտից Հսկան, ու դերակատար տիտաններուն, — ահարկու մարտանաւերուն մեծ մասը իմ աչքերուս առջեւէն անցաւ գնաց ու կ'երթայ տակաւին դէպի մոռացումի անողոք անդունդները։ Եւ ան ինչ գեղատեսիլ, հուժկու, խրոխտ մարտանաւեր էին, կայսերնին դէպի երկինք ցցած, ինքնավստահ, ծանրաքայլ, ահարկու։ Աչքիս առջեւն են դեռ, ինչպէս այն գիշեր, երբ Ծփանմնետուա չորրորդ երգին ուրականային աղաղակն անցաւ հոգիիս խորերէն։ Ռօժտէսթվէնսքին Ատլանտեանէն վար կ'իջնէր, կը բոլորէր Բարեյուսոյ գլուխը, ու կ'ուղղուէր դէպի Հնդկաց Ովկիանոս։ Միւսները, Նաւարին և իր ընկերները Սուէզէն կուգային, կանգ կ'առնէին Ճիպուղի քանի մը օր, պարահանդէս, հացկերոյթ, խրախճանք։ Ճիպուղին իրենց վերջընթեր հանգրուանը կ'ըլլար։ Վերջինը պիտի ըլլար Սայկօն, ուր կաղն ի կաղ պիտի հասնէր Նէպոլէոնեան երրորդ նաւատորմը. համախումբ դիմելու համար դէպի Խաղաղականին գերագոյն խաղաղութիւնը, ու Նաւարինի տուած պարահանդէսէն աչքի առջեւ ունիմ խամրած ծաղիկներու փունջ մը, սև շղարշով ծածկած, երբ զայն նուի-

Digitized by Google

բող ոսկեճամուկ զգեստներով սպան, իր հարիւրաւոր ընկերներուն հետ կը քնանայ հիմա Զուշիմայի աղէտալի խորքերուն մէջ։

***

Տարին հազիւ բոլորած էր Ճիպուղի հանելուս, երբ այդ դէպքերն ահարկու վսեմութեամբ իրենց տողանցումն սկսան։ Այն օրերը, հիմակ իսկ յիշելուս ներսէս սարսուռի մը քալելուն կ'ունկնդրեմ կարծես։ Աշխարհի այս անծանօթ ափունքը նետուած բաղդին հոսանքէն, ճառագայթային օղակ մը մնացեր էր միայն կեանքին և իմ միջև, մեզի իրարու կապող, և այդ սգաւոր ճառագայթը արիւնոտ ցոլացումով ու դողդոջուն, բռնկած կովկասէն, կիսայրեաց հայրենիքէն կը հասնէր։ Վրէ՛ժն էր, սրբազան վրէժը, զոր այրիացած ու ալևոր Մասիսը կը կտակէր իր տարահալած զաւակներուն։

Ակնունքին նոր հրատարակած էր «Կովկասեան Վէրքեր»ը, ու Հայոց վիրաւոր Հայրիկը իր առիւծի մռնչիւնը արձակած էր մարտիրոսացած եկեղեցիին կամարներուն ներքևէն, խիզախ, մելամազձոտ ու որոտագին։ Ու հայ չիկար աշխարհի վրայ, որ գուրգուրանքով չի հծծէր վրէժ բառը, վրէ՛ժ Ռուսիոյ դէմ, որ Մասիսի երկու կողմը արիւններու մէջ կը խեղդէր, հոս Հոնական-Վանտալական բնազդներ ուժովցնելով, հոն ցեղային դարաւոր ատելութիւններ շղթայազերծ ընելով ու քանդելով Հայուն հայրենական տունն ու տաճարը։ Հոն Բլէհվէ, Կալիցին, հոս՝ Իզմէթ, Շէֆիք և ամենուրեք նոյն ահաւոր տառապանքը որ կը ճնշէր մեր ճակատագրին վրայ։

Եւ այս տողերը գրողը, որ տրտմագին քնարը ձեռքը, եկած էր Թափառականի վրանն հաստատել վայրիկ մը, ստորոտը Եթովպական բարձունքներու

« Ուր Թխսեն ղիք և արծուիք »

կը յեղյեղէր գուրգուրանքով այդ սրբազան բառը, երբ տեսաւ տիտան մարտանաւերուն գալն ու գնալը, ղէպի անդունդ։ Իրենց հսկայ իրաններէն ծուխի ամպեր ժայթքելով, ինքնավստահ ու ծանրաքայլ, կուգային խարիսխ նետել և պահ մը իրենց պարփակած փոսուխիւններն ու պղծուխիւնները ցուցադրել։

Քանի անգամ այդ ծուխի ոլորտներուն ընդմէջէն, կարմրած հորիզոնին վրայ կարծած եմ նշմարել ալեզարդ Խրիմ-

Digitized by Google

եանը, արտասուագին աչքերով, որ թեւաբեկ խաչի մը նշանով այդ նաւերուն՝ անդունդը ցոյց կուտար։

***

Այդ պահուն ինծի համար անակնկալ մը հասաւ։ Լոնտոնէն հեռագիր մը զիս «Տէյլի Մէյլ»ի թղթակից կը կարգէր և կը յանձնարարէր տեղեկագրել Ռուսական նաւատորմին շարժումները։

Հարմզուըրթհ, հիմա լորտութեան բարձրացած Նօրթքլիֆ անունով, անգլիական լրագրութեան Տիտանն է, լուրերու Նաբօլէօնը, ինչպէս կը կոչեն զինք Մանշի երկու եզերաց վրայ։ Դեռ իր վաթէրլօն չէ՛ ունեցած այդ մարդը, ոչ ալ Ս. Հելէնի հեռանկար մը կրնայ վրդովել զինք, որ երկրագունտին ամենէն հեռաւոր անկիւններէն իր թղթակիցները ունի և աշխարհն իր հսկայի ձեռներուն մէջ բռնած է։ Հեռագրական գիծը կը բացուէր ինծի ու կ'արտօնուէի հեռագրել օրն օրին պատահարներն ու իմ կրած տպաւորութիւնները։

Այդ պահուն էր որ զգացի մարդու, թղթակցի և հայու պարտականութեանցս իրար բաղխումը ներսի դիս։

Առաջին վայրկեանին իսկ, անոնց համար, որ հետեւեցան ուշադրութեամբ հին փտած Ռուսաստանի ճիգերուն, հապճեպ ու ճակատագրապաշտ որուշումներուն, ու մօտէն տեսան նաւատորմիղ անուան տակ ծածկուած զերեզմանական փտութիւնը, մարտին ելքը որոշուած էր անդառնալի կերպով։ Բարքերու ապականութիւնը, մանաւանդ գողութիւնը իր ամենէն զարշ երեւոյթներով կը պարզուէր նաւերուն մէջ։ Նուրբ-քերնին տասնեակ պատուանշաններով շողացող աւազակներ, առանց ամչնալու կը սակարկէին իրենց միջնորդչէքը ու մուժիկին քրտինքովն ու արցունքովը ողողուած բուպլիները խաղի կանանչ սեղանին շուրջ կը հալէին։ Կարգապահութիւնն ամենախղճալի՛ էր։ Ստորակարգեալները սոսկումի մը ներքև կը պահուէին շարունակ, ոստիկանութիւնը հո՛ն ալ իր ուրուատեսիլ դանկը կը ցոյէր ամեն անկիւնէ դուրս։ Այդ այլազան ազգերէ հապճեպով հաւաքուած մարդոց մէջ կային սակայն ցանցառ կերպարանքներ, հայրենիքի հաւատքո՛վը զօրացած, որ կ'երթային մեռնիլ սրբազան Ռուսաստանի համար։

Հիմակ որ տարին կ'անցնի այն ճակատագրական ահաւոր օրէն, որ փտութիւնն ու նկարագիրը, գինովն ու դիւցազունը

Digitized by Google

ընկղմեց քով քովի, անծանօթ ովկիանին խորքերուն տակ, սրտի ցաւ մը կ'զգամ յիշելով գիրենք ու գրելով իրենց վրայ, կարծես թէ լուռ գիշերին մէջ, երկու գաղակարգերն ալ, տրտում աչքերով ինծի կը նային...։

***

« Երսունևչորս Համպուրկ–Ամերիկա գծին պատկանող կամ անկէ վարձուած շոգենաւներ, հարիւր քսան հազար թօն ածուխով, Ճիպուտիի ծոցն հասան, Ռուս նաւատորմին համար»։

Այս առաջին հեռագիրս էր «Տէյլի Մէյլ»ի ուղղուած, որ յաջորդ առտուն արդէն աշխարհի շրջանը կ'ընէր։ Այդ սեւաներկ, գիշերաստուեր շոգենաւները, գերման դրօշին տակ, հակայական ազդանշե՛ր էին կարծես, որ Եւրոպայէն մինչեւ Սայկօն հետեւեցան կամաց կամաց նոր դարու Արմատային, դիակ գիշատելու համար։ Նոյն յաւիտենական դերմանը, որ դեռ երէկ ալ Թուրքիան լափել կը փորձէր։

Առաջին օրէն, մօտէն տեսնելով անկարգապահութիւնը, ռազմամթերքի ցաւալի պակասութիւնը և աղտոտ երեւոյթներ նաւատորմին մէջ, ստիպուած էի հակիլ յոռետեսներու գաղափարին պատերազմի ելքին մասին։ Եւ անվերապահ մտածումս հաղորդեցի «Տէյլի Մէյլ»ին։ Ահա թղթակցութենէս հատուած մը.

Ճիպուտի, 24 մարտ 1905

... « Բայց ամեն բանէ առաջ ժամանակ ունեցայ ուսումնասիրելու իրենց (Ռուս սպաներուն) մտային վիճակը։ Օրէ օր կը լսէին թէ ճաբոնական բանակին ու տորմիղը կը յառաջանայինն նոր ու կարեւոր յաղթանակներով։ Բօրթ–Արթիւրի անկումը՝ շատոնց նախատեսուած՝ ահռելի ցնցում մը տուաւ անոնց՝ որ կ'երթային մահուան։ Շատեր կը կարծէին թէ Գուրօբաթքինի մէկ յաղթանակը, Ռուսիոյ զինուորական պատիւը փրկելով, խաղաղութիւն պիտի բերէր։ Այդ բարի լուրերը չ'եկան երբէք։ Թէ ուր կը դիմեն մարտանաւերը։ Զեմ գիտեր տակաւին։ Սակայն գիտե՛մ թէ իրենց համար լաւագոյնը պիտի ըլլար՝ եւ, հայրենի՛ք դառնալ։ Այն վարչութիւնը որ այս նաւաբաժիններուն դէպի անծանօթ ծովեր և ահաւոր վտանգներ կը ղրկէ, կրնայ իր կարեւոր պատճառներն ունենալ, բայց այդ որոշումը տալէ առաջ, լաւ կ'ընէր հաշուելով իսկական ուժին չափն ու

նկարագրի և կրթութեան աստիճանն անոնց, որ Ռուսիոյ նաւային ուժին բաղդը իրենց ձեռքին մէջ պիտի ունենայինք։ Անուրանալի է թէ ինկածներու քով, մարտանաւերու մէջ, կան Ռուսաստանի աբիասիրտ զաւակներէն շատեր, որ պիտի երթան մեռնիլ, մտածելով թէ իրենց պարտքը կը կատարեն։ Սակայն Բեղրսպուրկի վարիչներուն կ'իյնար մտածել լրջօրէն ու պաղարեամբ, թէ արդեօք լաւագոյն չէ՞ր Ռուսիոյ շահերուն համար, պահել իր անձնուէր զաւակաց կեանքերը յաւագոյն ժամանակաց համար։»

Այդ հատուածին անկեղծ ոգին տիրեց թղթակցութեանս մէջ, սկիզբէն մինչև վերջը։ Սակայն իսկապէս կոյր ճակատագիրը մը կայ որ կը վարէ ազգերու բաղդն ու ապագան։ Հակառակ Հայ ըլլալուս, ու կուրծքիս ներքև վառող վրէժխնդրութեան կրակին, չի կրցայ չընդունիլ սրտցաւ ճշմարտութիւնը։ Սակայն Բեղրսպուրկի հեռագրական զործակալութիւնը երիցս պաշտօնապէս հարուածեց «Տէյլի Մէյլ»ի ճիպուդիի թղթակիցը, ու նոյն իսկ զանի երեւակայական մէկը հոչակելու չափ յառաջացաւ։

Երրորդ նաւատորմը, Ընդլակաթօֆի հրամանին ներքև երբ հասաւ հոս, ճիպուդիի հեռաւոր ծուրերուն մէջ իսկ ճաթռնական մարտանաւերու հանդիպումէն ու բաղխումէն սոսկալով, տասը մղոն հեռու խարիսխ կը նետէր։ Միակ անձը այս տողերը գրողը եղաւ, որ յանդգնեցաւ երթալ, շրջիլ նաւէ նաւ և իբր իր տպաւորութեանց խտացումը հետևեալը հեռագրել.

«Երրորդ նաւատորմը հասաւ, խարխուլ, հինաւուրց բաղկացած, տղայ-նաւազներ, անփորձ սպաներու հրամանատարութեան ներքև։ Կարծեմ ԱՆԶՆԱՏՈՒՐ ըլլալ կ'երթայ։»

Ստորագրած բառս ամիս մը չանցած իր գոյութիւնը պիտի արդարացուներէր։ Այլ ինչ որ հիանալի և ահարկու էր, ճակատագիրն էր որ կը մղէր այդ տորմիղները։ Սովորական պարագաներու տակ, անուակի մը աւրուիլը, ղեկի մը խորտակումը, արգելք կը հանդիսանան ուղեւորութեան շարունակելուն։ Ռուսական նաւատորմին համար այնպիսի բան, այնպիսի նախախնամական դիպուած չիպատահեցա՛ւ երբէք։ Գեղաշէններն ու խարխուլները, ծեր կամ մանուկ ղեկավարներով ամենքն ալ կրցան հասնիլ հոն, ուր ծովակալ Թօկօն և անկէ վեր, անկէ բարձր, տառապած ժողովուրդներու անէծքը կ'ըսպասէին ակնդէտ։

Digitized by Google

Վերջին մեկնողը Ճիպուղիէն Քօսթրօման եղաւ. հիւանդանոց-նաւը, երկու հարիւրի մօտ զինուեալ դեռատի դիցանոյշներով։ Ամպոտ օր մ'էր ու քիչ մ'ալ ալեկոծ. նաւակիս վրայ կայնած, երկար ատեն, նայուածքով ու հոգիով, հետեւեցայ իրեն։ Հեռուն, հորիզոնին մօտ անյայտանալու վրայ էր, կը նայէի' դեռ։ Հառաչի պէս տխուր, ու աւերակ հայրենեաց մինաւոր հիւղակի մը բուխերիկէն ոլորուող ծուխին պէս՝ մուխի ոլորտք մը բարձրացաւ իր ծխանէն։ Այդ ծուխէն անդին, տեսայ Հայոց Հայրիկին աչքերը, որ հանդարտ, որ տրտմագին, կը ժպտէին ճակատագրին եռեւէն...։

* * *

Այս քանի մը ամիսներուն սակայն առիթն ունեցած էի երկարօրէն տեսակցելու հետերնին ու նոյն իսկ շլանալու այն թագուն ճառագայթէն որ պահուած էր Ռուսիոյ ազնուագոյն երիտասարդ զաւակներէն մէկ քանիին կուրծքին խորը, րաբձրացած և իրապէս սրբազան Ռուսաստանի մը կարօտովը տոգորուող էակներ։ Անոնց մէկ քանիին հետ նոյն իսկ մտերմութիւն հաստատած էի և քանի անգամ իրիկունէ իրիկուն, կուդային քովս, երկու գաւաթի միջեւ անցեալին վիշտն ու ապագային ուրուականը մոռնալու համար։ Իրենց մէջէն Քուրշինսքի անուն, նիհար, եղնիկի աչքերով անխօսուկ բոլոնիացի մը, որ նովկասն ալ կը ճանչնար ու հեռաւոր երազներու մէջ խորասուզուիլ կը սիրէր, մանաւոր համակրութեամբ մը կապուած էր ինծի։ Շատ անգամ ծովին եզրը կուգար հետս ու առջեւէս կը քալէր մենախօսելով ինքնիրեն ու բռունցքը դէպի երկինք ուղղելով։ Ամենքին մեկնումէն վերջ, շուրջս ահարկու լռութիւն մը ու հանդարտութիւն մը տիրել սկսաւ։ Սրտատրոփ կ'սպասէինք մեծ դէպքին։ 10 Ապրիլին, Ուաթնէյ, այն ատեն «Տէյլի Մէյլ»ի—այժմ «Սթանտարտ»ի արտաքին բաժնին խմբագրապետը կը ղրէր ինծի. — «Այս նամակը ճեռքդ հասնելէն շատ առաջ, նաւային գերակշռութիւնը արդէն վճռուած պիտի ըլլայ Ծայրագոյն Արևելքի մէջ։»

Այս նամակը հասնելէն բաւական վերջը Ռուսական միացեալ տորմիղը կը մեկնէր Սայկոնէն։ Հարուածն ուշացած էր, սակայն պիտի զարնէր վերջապէս..։

Աննախընթաց չախչախուքին լուրը բերող հեռագիրը այրեց մատներս։ Ինչպէս տուն կը վազեմ։ Երրորդ նաւատորմին

Digitized by Google

առանց զնգակ մը պարպելու անձնատուր է եղեր։ Ռուժտեսթ-վէնսքի՝ գերի։ Եւ ծեր առիւծը, ծովակալ Էնքուիսթ, որուն համար կարելի է կրկնել, ինչ որ Հիւկօ ըսաւ Կարիպալտիին համար. — «Պատերազմի միակ անպարտելին» Մանիլլա կը մնար, օտար բարեկամի մը անձնատուր։ Տունէն կը սուրամ դէպի ծովեզրը։ Վերջալուսային ժամերու տխրութեամբ տժգուն եր է արևմուտք. Արեւելքէն, սակայն, ծովին խորերէն արծաթի լուսին մը կ'սկսի վեր ելլել. Զուշիմայի անդունդներէն իր վրայ առած կարծես դիակնատիպ դալկութիւնը խեղդամահ Ռուսաստանին։ Յաւիտեանին արդար Նժարը, հոն կը պատկերանար խոնաւ աչքերուս առջեւ, ու կը տեսնէի որոշակի բազուկ մէջ ողջակէզ հայ Ադամօֆի շիրմէն շանթի մը մեկնելը, ծովակալ Մաքարօֆի մարտանաւին գլխուն, ու Հայ Եկեղեցիին Հայրիկը, որ արտասուագին «հոգոց» մը կը մըրմնջէր Զուշիմայի համայնակուլ վիհին վերև։

***

Ճիպուտի, 24 Յունիս 1905 (Օրագրէս հատուած մը).

«Տնիեբերը — «առպատակ» յածանաւը, առտուն կանուխ հասաւ Ճիպուտի, լուռ, առանց թնդանօթի սովորական ողջոյններուն ու կիսաշռգի կ'սպասէ նաւահանգիստին բացերը։ Իրմէ վերջ, իրեն պէս քանի մը խլեակները ալ պիտի գան կը մտածեմ, ազատածները, ու նաւակիս մէջէն, ձեռքով կը խաղամ ալեակներուն հետ, որ անտարբեր խոյս կուտան փրփրացայտ ու ժպտագին։ Դէպի Սայկօն մեկնած առեն անարատ սեւով մը օժտուած էր Տնիեբեր։ Վերադարձին կամ աւելի ճիշտը սրընթաց փախուստին՝ Հնդիկ Ովկիանի կոհակները զարկեր մաշեցուցեր են ներկը, ու կողերուն վրայ տեղ-տեղ կարմիր, արիւնագոյն կարմիր մը թողուցեր են, որ լայն վէրքերու կը նմանի։ Կամրջակին վրայ եմ արդէն։ Տարօրինակ խաժամուժ մը և ժխոր մը կը տիրէ։ Հինգ վայրկեան կանգ կ'առնեմ Նաւապետ Սքալըսքիի քով։ Ձեռքը կը սեղմեմ, ու կ'զգամ թէ ծովու ծերուկ այդ աշխատաւորին ձեռքերը կը դողան յուզումէն։ Ներսը՝ սրահին մէջ, Սթ. Քիլտայի նաւապետն ու նաւաստիները անկիւն մը քաշուած, հանդարտիկ ծխամորճ կը քաշեն։ Կարծես թէ իրենց նաւը չըլլար Տնիեբերի ընկերոջ մը, Դեզին Ծովուն բացերը։ Մտամփոփ, ու ելած ինքզին-

քէս, կը քալեմ նաւաստիներուն քով։ Հոս, հոն, կարմրած աչքերով քանի մը սպաներ։ Արմուկս յեց նաւեզրին, դուրսը, դէպի հոն կը նայիմ, ուր շատ չեղաւ, Նաւարին և իր ընկերները կեցած էին իրենց ահարկու շքեղութեամբ։ Ծովային քանի մը թռչուններ կան, որ հոն, նոյն տեղը, կը խաղան ալեակներուն հետ։

Ցանկարծ, քովս, ինծի փաթթուած ջղուտ բազուկներ մը կ'զգամ, ու գլուխ մը եղնիկի նայուածքով, որ կուրծքիս վրայ կ'իյնայ։ Քուրշինաքին էր։ Եղբօր պէս կը փարիմ իրեն, ու կը թողում որ գլխս քաշէ իր սեռեակը տանի։ Սայկօնի մէջ ինք ծովակալին հրամանով Տնիեբեր է փոխադրուէր ու կեանքը այդ հրամանին կը պարտի։ Իրարու ձեռք բռնած՝ չի կրցանք խօսիլ, իր ճակատն աւելի դալկագոյն ու էութիւնն աւելի ըմբոստ։ Չարցուցի իրեն Պետրովիչը, Մարքօֆը, Եուվանօվիչը, — մեր բարեկամներէն։ — Այս աշխարհի վրայ ալ պիտի չի հանդիպի՛նք անոնց, կ'ըսէր աչքերէն կախուած անխօս արցունքի կաթիլը։ «Հապա Լուհտէ՞ն, հապա Տէմքի՞նը։» «Անոնք հոս են», ըսաւ նոյն տրտմագին ժպիտով ու ձեռքը ձեռքէս անբաժան, գլխս վարը, միւս ընկերներուն գտնուած տեղը տարաւ։ Զորսերնիս ալ լուռ, իրարու կը նայէինք։ Մեր մէջտեղէն, լո՛ւռ, մահուան կանթե՛ղը կ'անցնէր, իր դեղին ցոլքերը ճակատնուս զարկած։ Թեթև դուռի զարկ մը, նշանակալից, երբ երեքը միասին ընդ առաջ նետուեցան և չորրորդ մը ընդունեցին ներս, նիհար, բարձրահասակ, կապուտաչուի, կուրծքը ոսկեհուռ ու աղամանդազարդ պատուանշաններով ողողուն։ Ռուսերէն ծանօթացման քանի մը բառերէ յետոյ, նորեկը յառաջացաւ ինծի ու ձեռքս թօթուեց, մաքուր ֆրանսերէնով մը լուրեր հարցնելով։ Նաւային բարձրաստիճան սպայ մըն էր, երիտասարդ, Ռուս հին ազնուականի մը միակ զաւակն ու ժառանգորդը։ Շրթունքս փակուած էր կարծես։ Չէի կրնար խօսիլ։ Նորեկը թիկնոցակը հանեց, մէկ կողմ նետեց ու ցած ձայնով միշտ ոսւսերէն սկսաւ խօսիլ բարեկամներուս հետ։

Ես յանկարծ ինծի դառնալով, — « Լսեցի թէ հայ ես, — Քուրշինաքին ու բարեկամներս կ'ըսեն թէ հոգիով համակի՛ր ես նոր Ռուսաստանին, զոր կը յուսանք հիմնել։ — Նոր Ռուսիա մը, ուր գոյութիւն չունենան նախապաշարումի ու տգիտութեան կերտած ամբարտակները ժողովուրդի խաւերուն

մէջ և ուր Արդարութիւնը փայլի հաւասարութեան, եղբայրութեան և ազատութեան վերև։ Ծերունի հայրս սրտին ցաւէն պիտի մեռնի, զիս նոր ուխտի դրօշին տակ երդուած տեսնելով, սակայն ընկերներուս հետ պիտի մեռնիմ՝ մեր նշանաբանին համար. — « Դիակներուն վրայեն ընդ առաջ...»։ Ցուզումէն կը գողար խօսած ատեն և աչքերն անսովոր փայլով մը կը շողային։

« Զուշիման բաւական չէ՛ բռնապետութեան գերեզմանն ըլլալու համար։ Տգիտութեան խաւարն անդունդներու մէջ չի թաղուիր։ Լուսաւորե՛լ պէտք է զայն », — վրայ բերաւ անդիէն Քուրշինաքին, որ շամբանեայի զաւաթները լեցնելու զբաղած էր.

— « Կախաղաններու կատարէն լուսաւորել, իբր Չահ կախուելով » — մրմռաց ակռաներուն տակէն Տէմքին։

— « Չարիւրաւոր, հազարաւոր կախաղանի Չահերն ի՞նչ են որ, շարունակեց նորեկը, տգիտութեան այն լայնատարած քաոսին մէջ, եթէ ոչ հոս ու հոն՝ աղօտ, աստղային նշոյլներ, որ մութին սոսկումը կը կրկնապատկեն։ Գիտութեան արե՛ւը պէտք է մեր գժբաղդ աշխարհին համար, և անձնուէր, անյողդողդ գործունէութիւն մը։

— « Աստղալից դիշերներո՛ւն է որ կը յաջորդէ արեւը, ըսաւ Լուհտէ, որ մինչև այն ատեն կլոր պատուհանին սևեռած էր աչքերը ու բառ մը չէր հանած բերնէն։

— « Դուք Կովկասի մէջ ափ մը ժողովուրդ էք, շարունակեց նորեկը, առանց ուշադրութիւն ընելու միւսներուն, սակայն ձեր յառաջդիմութեան շնորհիւ կարող էք դէս տալ լայնածաւալ Ռուսաստանին։ Դարերով Զեզ ճընշեր, խեղդեր, աքսորեր են, նոյն իսկ այս պահուս բռնկած է Կովկասը, այլ դուք կը տոկաք ու կ'ապրիք, արհամարհելով ամեն ճնշումները, որովհետեւ Լոյսը չի՛ խեղդուիր, չի՛ մեռնիր այլ կը ձևափոխուի, հոս ուժ, հոն աղաղակ, և անդին շանթ ըլլալու համար։ Թող լոյս տրուի Ռուսիոյ և ան պիտի ըլլայ, այսօրուան Ռուսիան, ինք պիտի ըլլայ քաղաքակրթութեան ասպետական յառաջապահը։

— « Այդ լոյսը նահատակներու գերեզմանէն միայն պիտի ծագի, » կրկնեց վերստին Տէմքին, շրթունքը կծկելով ղաձաղօրէն։

Գաւաթները ձեռքերնիս, մաքնիսական տպաւորութեամբ

Digitized by Google

մը կարծես կապուած նոյն սեւեռամտած-ումին շուրջ, ու նոյն երազով գինովցած էինք։ Կամաց ու դողացող ձայնով մը ա-ռաջինն ե՛ս եղայ բաժակ առաջարկող Ռուսաստանի ազատա-գրումին աշխատող բոլոր քաջորդիներու կեանքին։

Նորեկը խանդավառութեամբ բաժակը զարկաւ և «ամբող-ջացունե՛մ առաջարկդ, ըսաւ։ Իմինք, ընկերներ, կովկասի ու հոն պայքարող Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան կեան-քին։ »

*
* *

Յուշատետրիս տողերն հոս կ՚ընդհատին։ Հիմակ սարսու-ռով կը վերապրիմ այն օրուան կեանքը։ Նորեկն իր բաժնին պէս գնաց փակել իր ծերունի հօր աչքերը։ Շղթայակապ Սի-պերիա աքսորուեցաւ։ Տէմքին ու Լուհոէ, իրենց երազածին պէս, դացին Չահի նման օրօրուիլ կախաղաններու կատարէն։ Քուրշինսքին գնդակով մը զարնուեցաւ։

Զուշիմայի անդունդէն ազատած, գացին հայրենակիից դա-հիճներու ձեռքո՛վ իյնալու։ Ու դեռ բիւրաւորներ իրենց պէս, կը տառապին, կը հիւծին, կը մեռնին, ու դեռ բռնակա՛ծ է կով-կաս ու չ՚ազատագրուեցա՛ւ Ռուսաստան։ Այս աստղալից գի-շերին խորէն, կ՚ոգեկոչեմ՛ ձեզ, իմ զաղափարի անվեհեր ու տարաբա՛ղդ ընկերներ, որ մատաղ կեանքերնիդ գո՛հ տարիք ազատութեան բագինին, ըսէ՛ք ինծի ե՞րբ պիտի ծագի սրբա-զան Արեւը, Արեւելքի ու Արեւմուտքի բոլոր ընկճուած ու գերի ժողովուրդներուն կեանքին վերև։

Ն Ո Ր Տ Ն Ա Կ Ս

Կը զարնըւին կոհակները ծովափին,
Ուրուականը որոտագին կը սուրայ,
Երկինքներէն բիւր կայծակներ կը թափին,
Անդունգին վրայ։

Digitized by Google

Անապատներ կը խլրտին աւազէ
Ցորձանքներու տակ հրատապ, անսահման,
Բորենիի կաղկանձիւն մ՛ալ կը վազէ
Ի գերեզման։

Այս ձայներուն մէջ անծանօթ, ահաւոր,
Ննջէ՛, Տրնակ, ստուերներով թախծագին,
Ամայութեանց դու քընացի՛ր հոս անդորը,
Իբրև հոգին...։

***

Կ՛երազէի մերթ անտառներ անշաւիղ,
Կամ մոռցուած անտես վիհեր ցիրուցան,
Ուր ընկղմէր կեանքի վտակն 'ի բաւիղ
Լուռ ու անձայն։

Կամ բարձունքներ զերդ Ողիմպոսն ու Բուրգեր
Ու Հիմալան, կ՛ուզէի հոն շինել բոյն,
Մեծ Անհունը գտնել հոգւոյս իմ ընկեր
Ցաւին հանգոյն։

Կեանքի խլեակ, կոհակ մը հոս հետեց գիս,
Որ պլլուի՛մ քեզի, Տրնակ մենաւոր,
Երանութեան ստուերներուն ովասիս,
Խաղաղ, անդորր։

***

Գէթ չե՛ս ղգար, որ հեռաւոր լեռներէն,
Պըսակ իբրև ճակտիդ չեկա՛ւ ափ մը ձիւն,
Ու Մայիսներ քեզմէ հեռու կը բուրեն,
Փպիտ, աւիւն...

Զի դողացիր դուն սառնաշունչ փոթորկին
Գրկերուն մէջ։ Արեւակէզ կուրծքէդ վար,
Բաղեղն աղուոր չի տարածե՛ց անձկագին
Ճիւղեր դալար։

Digitized by Google

Արևին տակ այրէ ճակատդ ինձ նման,
Վտահներու տեղ ե՛ս օրօր թող ըսեմ,
Ովկիանն ալ ինձ՝ ննջէ՛ Տնա՛կ սիրական,
Լքուա՛ծ եղեմ...:

Գոնէ վտակ մը քովիկէդ թող սահէր,
Հորիզոնըդ փակէր կանաչ մի բլրակ,
Որ զտնէի՝ սևեռելով դէպի վեր,
Սուրբ յիշատակ:

Որ զաւակս ալ սիրէ՛ր քեզի, ի՛մ Տնակ,
Վտակիդ շուրջը թող գար ման,
Կանաչ բլրակն ըլլար սահման
Իր երազին և խղճերուն բովանդակ:

Դեռ չի մոռցաւ, արտօսրագօծ ու թոթով,
Քանի անգամ ուզեց ինծմէ մանկութեան
Հիւղակն ու վարդ: Դարձայ մունչ ու հոգեխռով
Դէպի Ովկիան...:

***

Կը զարնըւին կոհակները ծովափին,
Ուրուականը որոտագին կը սուրայ,
Երկինքներէն բիւր կայծակնե՛ր կը թափին,
Անդունդին վրայ:

Ահապատներ կը խլըրտին ահագէշ
Ծորձանքներու տակ հրատապ, անսահման.
Բորենիի կաղկանձիւն մ՚ալ կը վագէ
Ի գերեզման:

Այս ձայներուն մէջ անծանօթ, ահաւոր
Ննջէ՛, Տնակ, ստուերներով թախծագին,
Ամայութեանց դու քընացիր՝ հոն անդորր
Իբրև հոգին...:

Տիրk–Տավա, 14 Յուլիս 1907.

Digitized by Google

ԺԱ.

ՎԿԱՅԱԿԱՆԸ

ակառակ տարօրինակէս հզօր յիշողութեանս, որ իմ երանութիւնս ու դժբաղդութիւնս միանգամայն եղած է, կան իրողութիւններ, որոնց շղթային օղակները կորսուած, անհետացած են մտքիս մէջ ու պարապ տեղը կ'աշխատիմ վերակազմել դէպքեր, մտաբերել անուններ ու թուականներ, վերակազմել աղօտացած առ յաւէտ նկարներ։ Չեմ կրնար։

Ամպ ամպի վրայ, մշուշ մշուշէ բարձր և անոնց ծալքերուն մէջ թաղուած դէպքեր ու դէմքեր, որ ալ պիտի չի ժըպտին ինծի։ Ու կը կարմրիմ հիմակ խոստովանելու թէ Եփրատ Գօլէճին մէջ անցուցած պատնեկան վեց տարիներս, այդ խառնաշփոթութեան մէջ կը սուզուին, ճիշդ այն հիանալի գիւղակներուն նման Խարբերդի դաշտին, որ գարնան քանի մը առտու՝ սպիտակ բամպակի մէղին ներքև անյայտացած կը գտնէինք։ Բան մը միայն չեմ կրցած մոռնալ, անհուն տառապանքն է, լքուած որբութեան, վի՛շտը անկարող խոյանքներու և անիրականալի երազներուս։ Ուսուցիչներուս պաշտելի դէմքերն անգամ գրեթէ մշշապատ են, հակառակ ունեցած լուսանկարներուս, դեղին ու գալկուն։ Իրենց հոգի՞ն է որ կը յիշեմ, նոյնացած Եփրատ Գօլէճի հոգիին և այդ բաւ է, որ առենը մէկ զգամ աղօտացած աչքերէս կախուած արցունքի մէկ կաթիլ։

Դառնօրէն քաւեցի, անապատին մէջ՝ պատանեկան սայթաքումներս, վեր, յաւերժապէս վեր սլացքս խորունկ պատճառը ունեցաւ, որ ստիպեմ օրին մէկը մեր անմահ Եփրատը, գիս՝ — անառակ որդի —վերընդունելու իր զաւակներու շարքին մէջ։

Քանի՞ հոգի էինք շրջանաւարտ, մոռցած եմ։ Քանի մը հոգի միայն հազիւ կը ներկայանան մտքիս առջև, —Ցուսիկ Մելքոնը, անմոռանալի ուսուցչապետիս որդին, Արսէն Տիրանը, Յովհաննէս Գասապեանը ու Հէնրին։ Կայի՞ն ուրիշներ ալ։ Չեմ գիտեր, եթէ կային. թող ներեն ինծի։ Աւարտականի տա-

Digitized by Google

րին, վերջին օրերը, հեռացած էի ամենէն, ես զիս հեռացուցած աւելի։ Իրենցմէն մէկը «մնաս բարովի» երգը գրած էր։ Ես չ'երգեցի միասին, ու վերջին ճառս, որուն նիւթը կեանքիս չափ տխուր էր — «Գերեզմանին եղերը» — հեծկլտալով արտասանեցի։ Ուրտն բազմութիւն մը կար սրահին մէջ. ոչ մին տեսայ, բացի Խարբերդի վեց տարիներու եղբայրակցէս Ռուբէն Զարդարեանէն, որ եկած էր անմահ Թլկատինցիին հետ, անցեալիս դազաղին՝ վրայ խօսած դամբանականիս ունկնդրելու համար։ Ոչ մէկուն ձեռքը սեղմեցի, վիշտը զիս այնչափ խրոխտ ու մարդատեաց ըրած էր։ Վկայական մը գրին ձեռքս, ուրիշներուն վկայականին պէս կարմիր ժապաւենով մը կապուած, սակայն այնչափ սե՛ւ ու սևագիծ, հոգիիս նման։

Գոլսէն բարեկամիս Մովսէսեանի ձեռքով ե՛տ ղրկեցի այդ վկայականը։ Ինձմէ խզե՛լ կ'ուզէի հին անցեալը։ Անկարելի եղաւ սակայն։ Գատը-գիւղի ապարաններուն, Քիրմաստիի ու Գանտրմայի բուրաստաններուն, Գորտելիոյի Մայիսներուն ու Ճիպուդիի ամայքներուն մէջ Եփրատը հետեւեցաւ ինծի ու վերջապէս օր մը, յաւերժութեան չափ անվեհ, տեսայ որ իր բազուկները երկարեց ու վերադարձուց վկայականը ուսուցչախումբին խանդաղատ ու գորովագին համբոյրներով։

Ու գրեցին ինծի, աշխարհի ամէն կողմերէն, Քալիֆորնիայէն պաշտելի Մելքոնը, Նիւեօրքէն զգայուն ու պերճախօս Պէնիէեանը, Ասիօլայէն բարեհամբոյր Կարապետեանը, Պոսթոնէն խանդաղատ Շիլեանը, ու Խարբերդէն Հայրենի հողին հաւատարիմ անմահ Թենէքեճեան, Նահիկեան, Սողիկեան և Որբերեան։ Գուրգուրանքով պահած եմ իրենց գրութիւնները, Տօքթ. Պարնըմի և նախագահ Րիկզի նամակներուն հետ։ Անոնց ամենքն ալ պիտի կտակեմ զաւկիս որ օր մը կեանքի բարձունքները դէպի իր սլացքին, կարդայ ու քիչ մը աւելի յիշէ կեանքի թափառականն ու անապատի արդիւնքները։

Այդ նամակներէն մին միայն կը փորձուիմ օրինակել հոս, փրօֆ. Նահիկեանինը, իր անուշ ու պարզ բովանդակութեանն համար։

Խարբերդ, Սփրաս Գօլճ, 10 Փետր. 1909

«Սիրելի Սանս,

«Կը ցաւիմ որ Ձեզի գրելու համար այսչափ մը ուշանալու ծուլութիւն ունեցայ։ Ձեր 3 դեկտ. 1907ի նամակը, Մօքայէ խահուէն ու վերջերս ղրկած Ծփանիներդ ընդունած եմ։

Digitized by Google

«Վերջին նուէրդ ինծի համար սուրճէն աւելի արժեց, վաս-
պնզի մտքիս մէջ արթնցուց հին յիշատակ մը, զոր քիչ վերջը
պիտի յիշեմ։

«Սիրելիդ իմ Ռուբէն, թող որ գքեզ յիշեմ դպրոցի մէջի
աշակերտ վիճակիդ մէջ։ Զքեզ տեսնել բարձրացած, դիրքի
տէր եղած, մեզի փառք, պատիւ և ամենամեծ ուրախութիւնն
է. բայց գքեզ յիշել դպրոցի մէջ, սեղանի առջև, աշակերտա-
կան տարիներու մէջ՝ անցեալի մեծ հաճոյքներէն մին է։

«Վերջի տարիներու պատկերդ շատ անգամ դիտած եմ,
բայց սրտիս ու մտքիս մէջի Ռուբէնը, կարմիր ու լեցուն երես-
ներով ու մեծ աչքերով պատանի ու կայտառ Ռուբէնն է։ Թող
որ անոր հետ խօսիմ։ Մայր Եփրատի և անոր անարժան ու-
սուցիչներու վրայ ունեցածդ սէրն մեծ ոգիի մը յատուկ առա-
քինութիւնն է։ Մեծապէս կը գնահատենք։ Իմ մասին մաս-
նաւոր շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ։

«Ես բանաստեղծութիւն գնահատելու կարողութիւնը չ'ու-
նիմ։ Փրօֆ. Թենէքէճեան և Սօղիկեան մեծ գովեստով խօսե-
ցան քու «Ծփանքներ»ուդ մանաւանդ «Ադամի անեծք»ին վրայ։
Միտքս դրի որ կարդամ։ Անոնց գովեստին ազդեցութեան տակ
բնականաբար ինծի ալ շատ վսեմ երևցաւ։

«Զայն կարդացածս իրիկունը միտքս դրի որ քեզի գրեմ
ու յիշեցնեմ մանաւանդ պարագայ մը մեր «Պուզլուղի» այցե-
լութենէն։ Կը յիշե՞ս արդեօք որ սովորաբար Պուզլուղ երթա-
լու ատեն, վերադարձին քովի բարձր ապառաժին վրայ կ'ել-
լէինք, պարզուած ընդարձակ հորիզոնը դիտելու համար։—մէկ
անգամին՝ հետս ունէի «Օփերա կլաս» մը, որով ամենքդ մէյ
մէկ անգամ ամբողջ հորիզոնը դետեցիք։ Տղաք ամենքը գացին,
և տեսայ թէ դուն դեռ կը մնաս. խնդրանք մը ընելու դիրքով։
Ըսի. «Ի՞նչ կ'ուզես, Ռուբէն»։ Ըսիր.«կը հաճի՞ս Օփերա կլասը
տալ որ անգամ մըն ալ հորիզոնը դիտեմ։» Տուի և ըսի. «Ի՞նչ,
Ռուբէն, դուն բանաստե՛ղծ պիտի ըլլաս։» «Այո, կը յուսամ
թէ, փրօֆէսօր»,ըսիր, երկարօրէն դիտեցիր և գացիր։ —Միտքս
պահեցի, և երէկուան դէպքի մը պէս թարմ է այդ յիշատակը։
Ուրախ եմ, որ խոստումդ պահեցիր։

«Իրիկուան այդ մտածումով անկողին գացի և գիշերը
երազիս մէջ քեզ տեսայ, և երբ վերի այդ պարագային վրայ
կը խօսէի, քեզի հարցուցի —«Ռուբէ՛ն բանաստեղծութենէն
ի՞նչ կը թափի, փառայ ունի՞ս, փառայ։ —«Այո՛, փրօֆէսօր,

Digitized by Google

շատ շատ ունիմ» ըսիր։ «Աղէկ, աղէկ, ուրախ եմ» ըսի. «Ուրեմն որչափ ալ որ բանաստեղծութեամբ պարապիս, բան չե՛մ ըսեր»։

«Այս երազով արթնցայ և միտքս դրի որ երազս ալ գրեմ քեզի։ Գիտեմ թէ վրաս պիտի խնդաս և ըսես թէ «Նահիկեանը տակաւին հին, չոր Նահիկեանն է»։ Այս երազը իմ չորութիւնս կամ թացութի՛ւնս կը ցուցունէ թէ ոչ, չեմ գիտեր, բայց վերջապէս այդ երազը երազ մ՚էր։

Հաճէ յարգանքս յայտնել Տիկնոջդ և ընդունիլ աչքերուդ համբոյրս, և տալ մէկ հատիկ զաւկիդ։

«Ռուբէն, Աստուած ինծի չորս զաւակ տուաւ։ Անդրանիկ, Սուրէն և իր 20 տարեկան քոյրը, Վերոնիքա, Ամերիկայ են հիմա։ Տունս ունիմ 18 տարեկան աղջիկ մը, Թերէզ, որ այս տարի Գոլէճէն շրջանաւարտ կ՚ըլլայ և 8 տարեկան Գէորգ մը։ —Գիտէ սպասեմ որ Գէորգս մեծնայ և զիս ուրախացնէ։»

Մնամ Զերդ

Խ. Գ. Նահիկեան

***

Ու մտածել թէ ալ ոչ մին պիտի տեսնեմ այդ հին սիրելի դէմքերէն։ Սովորութիւն ունէինք դպրոցին մէջ, ամեն նոր տարուան գիշերը, ժամը 12ին դասընկերներով ծափողջունել նոր տարին։ Որոշեցինք վերջին անգամ, որ հետեւինք այդ սովորութեան, աշխարհի որ անկիւնն ալ որ գտնուինք։ Հոս գալէս ի վեր, առաջին տարիները, կ՚սպասէի մինչեւ գիշերուան 12ը, ու կը զարնէի ձեռներս իրար, անձայն, անշշուկ, սպասելով արձագանգին որ չէր գար։ Հիմակ կը հակեմ նորէն մինչեւ կէս գիշեր, ճակատս առած ձեռքերուս մէջ և ալ չեմ ծափահարեր, վախնալով որ կը վրդովեմ հեռաւոր և անյայտ շիրիմներու դամբանային, նուիրական խաղաղութիւնը։

Ճիպուղի

Digitized by Google

ԺԲ

Ա Ղ Օ Թ Ք Ը

(Անմառանալի ուսուցչապետիս Ն. Թեոդիէեանցի՝ Ընդհ. Պատմութեան Լեւոնիպոսի դասին օրը՝ առաջադրելով մեզ լացնելուս ի յիշատակ, ցուէր)։

Ո՜ Ա՛ՆՄՈՌԱՑ ՀԱՑՐԵՆԻՔԷՍ քիչ մ՛անդին,
Իբրև գաղաթ մ՛հրսկայի
Ապառաժ մը խորշոմներով իր ճակտին,
Վէս եփրատին կը նայի։
Կը նայի նա, ամայութեան մէջ ցցուած,
Հին գարերու հոսանքին,
Սեպաքանդակ աղօթք մ՛է նա առ Աստուած,
Լռած՝ հառա՛չ մ՛անձկագին։

Թափառական արծիւ մը մերթ կ՛առնէ կանգ
Ու կը թռչի վեհօրէն,
Կտուցին վրայ սուր ճիչ մ՛իբրև արձագանգ,
Անյիշատակ օրերէն։

Լուռ աղօթքը իբրեւ պսակ ճակատին
Ջերդ մի հսկան Հոմերի
Ապառաժը քարացած վի՛շտ մ՛անձկագին
Վէս եփրատին կը յառի։

Ինքը՝ անշարժ, ան՝ կը սուրայ զայրագին,
Ինք՝ լռութի՛ւն, ան՝ րոպոք,
Գետն յաւէտ թռի՛չ, մինչ կապուած է իր հոգին,
Օրէնքին տակ անողոք։

---

* Մալաթիայէն խարբերդ ճամբուն վրայ, եփրատ գետին եզրը, բարձր ապառաժ մը կայ, որուն վրայ սեպագիր՝ ջետացի թագաւոր մը առ Աստուած աղօթք մը քանդակել տուած է։ եփրատ գօլէճ իր վեցամեայ երիտասարդութեան՝ այս օրին պէս կը յիշէ այդ ապառաժին իր հանդիպումը, դրախտագեղ Մալաթիային այն գաւակը. որ գէթ թափառումներուն մէջ, Զայլտ Հարսլտի քաղդակից ճիւղ ըլլար։

Digitized by Google

Այնչափ մօտ այլ իրարմէ զա՛տ յաւիտեան,
Հին կայքին մօտ դրախտին,
Ուր ծառին տեղ կեանքի ու՝անմահ Գիտութեան
Լացող ուրիք կը փթթին.
Ժայռին աղօթքն ու ընդվզումն ալիքին
Կը միանա՛ն իրարու,
Այլ ափսո՛ս, նոյն ամայութեա՛ն կը յանգին,
Անպատասխան, ահարկու...։

Եւ ինչ տենչով մ՝ անզուսպ, անյագ, խօլական
Այգ աղօթքը երկնային
Ցաղթանակովն արբշիռ, հպարտ, հին արքան
Դրոշմեց ժայռի ճակատին։
Աւելի վե՛ր մոռացումէն տրտմազին
Կարծես կ՝ըսէ՛ր դարերուն,
Ես՝ օծում, դուք՝ անմահութի՛ւնը կեանքին
Պիտ՝ նուիրենք իրարու։

Ինքն ու բանակն իր սահեցան ու գացին
Եփրատին պէս դէպ՝ առաջ,
Ինչպէս հողմին առջև ինկած առանձին
Բեկորն ամպի մշտավազ։
Շիրիմ մ՝ունի՞։ Չե՛մ գիտեր, այլ դեռ մանուկ
Զո՛ւր փնտռեցին իմ աչեր
Արքան, որմէ ոչ իսկ ստուեր մ՝յեղյեղուկ
Ժայռին ներքև կը հանդչէր...։

***

Դեռ պատանեակ այլ իղձերով անսահման
Քանի անգամ տառապանքի ուխտաւոր,
Գացի խնգրե՛լ տաղնապներուն իմ դարման
Ժայռին անդորր։

Խորշոմն աղօթք մը գծեց լուռ ճակտիս վրան,
Ջոր կարդացի՛ն ամեն աստղերն երկինքին,
Ու սիրտս հեծե՛ց յիշատակի զերդ խորան
— Ցաւի՛ բազին...։

Կեանքս ուզեցի կապել իրեն յաւիտեան,
Աղօթք մ՝ըլլալ Եփրատին քով ծնրադիր,

Digitized by Google

Գինովութի՛ւնն ըմպել անոք մենութեան
Չերդ տարապիր։

Տարահալած գետայ գիս ափն ովկիանին,
Եւ դրացի՛ անգունդներու մռնչող,
Ուր կոհակներ երկինքներու կը բաղխին
Կայծակնաշող։

***

Այլ դուն հո՛ն ես ապառաժին իբր ընկեր,
Դիւցազնական ցեղ, մարտիրոս հայրենիք,
Որ Եփրատին մէջ կը դիտես քու պատկեր,
Ախ, խաղաղիկ։

Ճակտիդ վրան աղօթք մը կայ ողբալի,
Ճակատագիրն չի հասկըցա՛ւ զայն ափսո՛ս,
Այլ արուն շիշտը հոգւոյս մէջ կը հալի
Արտասուահոս։

Սեպաքանդակ աղօթքըդ ափն Եփրատին,
— « Տէ՛ր, ալ բա՛ւ է խաչելութիւնս այս անհուն,
« Պայծառազոյն արշալոյսնե՛ր ալ ծագին
« Թող հէ՛ք Հայուն։

« Ու դուն, Եփրատ, գետ դրախտի՛ քաղցրանուն,
« Ալեկոծներէդ սլանայ թող նոր մի Մովսէս,
« Մեռած յոյսեր հրաշքով առնեն յարութիւն
« Ցիտուսի պէս »։

***

Այնչափ մօտ այլ իրարմէ զատ յաւիտեան,
Հին կայքին մօտ դրախտին
Ուր ծառին տեղ կեանքին 'ւ անմահ գիտութեան
Լացող ուռիք կը փթթին,
Ժայռին աղօթքն ու ընդվզումն ալիքին,
Կը միանա՛ն իրարու,
Ա՛խ, արդեօք միշտ ամայութեա՞ն պիտ' յանգին,
Անպատասխան, ահարկու...։

Ճիպուղի

ՄԵԿՆՈՂԻՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

(Անդրբիմէն Գրուած)

ՆԱԽԱՐԱՆ

ՀՈԳԻԻՍ ՄԱՐԻՒՆ. —

Ուիլհամ Սթէտի «Ճիւլիային Նամակները» տարիներ առաջ կարդացած, լացած ու մխիթարուած էի։ Աւետարանէն վերջ անդրաշխարհի առաջին պատգամը եղած էր ինծի համար այդ գիրքը, որուն ընթերցումով անգամ մըն ալ հաւատացած էի Հաւատքին և Անմահութեան։ Դէպի անապատ ընտանովի աքսորանքիս երկար ու թախծագին գիշերներուն, նայուածքս յաւէտ սեւեռած բեւեռային աստղին ընդհշմարել փորձեր էի տարակոյսի ու կասկածի խորքերուն մէջ դողդոջուն նշոյլ մը, որ գերեզմանի մեկնող սիրելիներէն հասնէր։ Տարիներու փորձէն վերջ, հիւանդագին պայծառատեսութեան մը յանգած միտքով, կը զգնեմ թէ մօտեցած եմ այգ նշոյլին, որ շրջմոլիկ հուր մը լինելէ դադրեցաւ, մանաւանդ այն օրէն ի վեր, ուր մտերիմ հոգիի մը թռիչն ալ դիտեցի դէպի այդ սահմանագիծը, որ պողպատի պէս հատու և պաղ, կ'անցնի սիրելիներու միջևէն։ Տեսեր էի ուրիշ շատերուն անվերադարձ մեկնումը, որ երբ իջնէին դերեզման՝ անթափանցիկ վարագոյր մը կ'իյնար իրենց և իմ միջև։ Այն հոգին, որ մեկնեցաւ վերջին անգամ, բաց թողուց վարագոյրին մէկ անկիւնը, թէև ես աչքերով չիտեսայ գինքը հողը դնելնին, ու հաւատացի միայն, երբ օր մը, հեռաւոր ամայութեանց մէջ լքուած հողակոյտ մը ցուցուցին։ Մարմինը հո՛ն. էր, ըսին։ Կրնա՛ր ըլլալ։ Լացի հոն, ինչպէս ուրիշներ։ Սակայն յամառ վստահութեամբ հետեւեցայ իր հոգիի թռիչներուն։ Այս երկիրներուն մէջ, ոչ վայրի և ըմբոստ զեփիւռը, և ոչ ալ փշալից անտառներուն մէջ սուրացող թըռչունի դայլայլիկները կը բերէին արձագանգը իր առ յաւէտ մարած ձայնին։ Անվհատ կը հետեւէի սակայն իր յիշատակ-

Digitized by Google

ներուն, հոս ու հոն ցիրուցան, ճիշտ աղաւնիի մը թօթափած աղուամազին նման, որ կ'ըսէ քեզի թէ թռչունը անցաւ անկէ։ Ու գիշեր մը հասա՛յ իրեն, լսեցի իր ձայնը, ու տեսա՛յ թէ կ'ապրէր ան տակաւին։ Հին ոտանաւոր մը կը կրկնէր, կիսատ ու տխրահունչ թարգմանութիւն մը.—

«Կոթնելով ապառաժի մը,
«Մենաւոր կը մտածեմ,
«Թէ ինչո՞ւ երբ դուն գացեր ես,
«Աշխարհի վրայ դեռ կ'ապրիմ...

Անապատ կեանքիս հրեշտակին հետ միասի՛ն լսեցինք այդ ձայնը, և լուռ ու դողդրդագին իրարու ձեռք սեղմեցինք, շունչերնիս բռնած, որ շուտ չի մեկնէր մեր քովէն։

Ու այն գիշերէն վերջ յաճախ այցելեց մեզի։ Գրիչը ձեռքս, թողի որ սահէր թղթին վրայէն։ Ես չ'էի՛ գրողը, այլ կ'օրինակէի՛ պարզապէս, ինչ որ կ'ըսէր Ոգին։ Ընդօրինակուածը մերթ նամակի մը երեւոյթը կ'առնէր, ու մերթ ալ օրագրի, այլ միշտ ազնիւ տառապանքի ու հատնումի դրուագ մըն էր, զոր այսօր կարգի դնելով հրատարակութեան կուտամ։ Ուրիշները հոն կրնան գտնել ցաւի ողբագին մրմունջը, կամ մխիթարութեան սրտապնդիչ աղաղակը։ Մենք զանի կարդալով, մեր անապատի ու մենութեան երկար տարինե՛րը պիտի յիշենք և իրարու նայինք։ Անոր համար, ցաւի, արցունքի և հաւատքի փալփլացող ժպիտը այս թերթերուն վրան, կը խնդրեմ որ նուիրես զայն մեր պաշտելի մայրերուն յիշատակին։

ԱՌԱՋԻՆ ՆԱՄԱԿ

17 Յունիս, 19..

— Այսօր երկրորդ տարեդարձն է մահուանս, և առտուն կանուխ սիրելիներս բոլորուած կը գտնեմ վերստին, մենաւոր ու լքուած հողակոյտիս բոլորտիքը, աչքերնին արցունքով լեցուն ու սրտերնին անմխիթար։ Ես իրենց քովն եմ, կ'ուզեմ սփոփել զիրենք ու չե՛մ կրնար։ կ'ուզեմ պատմել իրենց մոռացումին ու մահուան անհուն երանութիւնը, սակայն ձայնս չի՛ հնչեր իրենց հողէ ականջներուն։

Անոր համար կը գրեմ քեզի ով իմ պահապան Հրեշտակս որ հոգիիս հողէ պատեանին ընկեր եղար օրօրոցէս մինչեւ գերեզման, կը գրեմ ինչ որ պիտի ըսէի իրենց, ու կ'ուզեմ որ

Digitized by Google

այս նաժակներս և օրագիրս տանիս անոնց, որ տրտմութեան հովիտին մէջէն կը քալեն դեռ և տխուր աչքերով գիս կը փնտռեն։ Դիւրա՛ւ պիտի ճանչնաս զիրենք, աշխարհի մէկ անկիւնը մեկուսացած, ճակատնին խորշոմմ՛ը է արդէն, այն երկուքը, պիտի ճանչնաս զիրենք անհուն սիրոյ լուսարձակ աղամանդի այն երիզէն, որ տարիներէ ի վեր կը կապէ սրտերնին իրարու և պիտի կապէ յաւիտեան։ Մեկնած պահուս իրենց բոյնին մէջ միայն մէկ ճռուոդ ունէին, հիմակ երկո՛ւք ունին ու երկրորդը... անունը սորվելու պէտք չունիս, տուր անոր այն անունը, որով կը կանչէիր գիս երբեմնի կեանքիս մէջ և ան իր պայծառ ու սև մարգարտի շողացող աչքերով պիտի ժպտի քեզի։ Կը գրեմ մանաւանդ, որ երբ օր մը մեծնան, կարենան գիս յիշել իմ ցիրուցան զաւակներս, ու չի մեղադրեն մայրերնին, որ այնչափ անժամանակ մեկնեցաւ քովերնէն։ Միշտ մէկէն միւսին սնարին քով կը սուրամ, կը համբուրեմ զիրենք, — այնչափ հեռու են իրարմէ, կը հակեմ երբ քնանան, այլ իրենք գիս չե՛ն տեսնէր։ Դէմքս աղօտանալ սկսաւ իրենց մանկային մտքերուն մէջ, և յիշատակս կը վախնամ թէ պիտի մոռնան օձել արցունքով։ Կը ներես ինծի, իմ պահապան հրեշտակս, եթէ այս երանութեան անդրշիրմէն նորէն վիշտով է որ կը գրեմ։ Ամէն բան կը փոխուի՛ վարագոյրին այս կողմը, մայրենի սրտէն ի գատ։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿ

16 Յունիս 19...

Այսօր վերջին օրն է որ կ՛անցնեմ աշխարհի վրայ։ Երեք զաւակներս հեռացուցեր են քովէս։ Հնգամսեայ գառնուկս ալ կը տանին անշուշտ, սակայն զայն գիրկս սեղմած եմ և մարդու չեմ տար։ Առտուն կանուխ հոս եկանք պանդոկէն, — գետնայարկ սենեակ մը։ Քալելով եկայ, սաւանս իմ ձեռքով շիտկեցի։ Գերմարդկային ուժ մը կը ծաւալէր մարմինիս ամեն կողմը։ Չէի՛ ուզեր որ տեսնե՛ն թէ կը մեռնէի։ Փպիտը շրթունքիս՝ կը խօսէի ամենուն հետ, փոքրիկիս շրթները թոյլ ու անարիւն ստինքիս փակած։ Աչքերս պայծառ էին մինչեւ իրիկնամուտ, երբ երակներուս մէջ կրակ մը կը վառէր։ Երկու մոմ վառել տուի։ Ժամը եօթն է արդէն ու խափշիկ սպասու-

Digitized by Google

հին կը մրափէ անկիւն մը։ Խեղճ կինը օրերով չէ՛ քնացած ինծի հետ։ Սիրտս անցնիլ մը կ՛զգայ ու կը տեսնեմ որ մուխին լոյսին դողացող ստուերները կերպարանք կ՛առնեն, կը շարժին ու ինծի կը նային տրտմագին։ Ճիշտ սնարիս մօտ, առաջին անգամ ըլլալով, քեզի տեսայ իմ պահապան բարի Հրեշտակս, քու ժպիտդ քաղցր ու երկնային՝ նոր կեանքով ողողեց էութիւնս։ Դուն, անտես ընկերը իմ կեանքին, կը տեսնէի զքեզ և ան ինչ անուշ էր քու դէմքդ։ Ու ճիշտ քու քովիկդ, փետրազարդ խեւերուդ փարած, մայրս կը ժպտէր ինծի, մինչ վաղաժեռ հայրս, յոգնած և աւելի լուրջ, անկիւնը, պարապ աթոռին վրայ կը հանգչէր։ Ինչ վշտագին ու քաղցր է նոյն ատեն բաժանումը այս անցաւոր աշխարհէն։ Ժամը ութին վարագոյրը ինկած էր աչքերուս առջեւէն և ականջներս աւելի զգայուն, սկսան թրթռալ միւս կեանքի յաւերժական մեղեդիներէն։ Դէպի Գողգոթա վերելք մը եղած էր կեանքս։ Ոտքերս կը դողային, ցաւատանջ մարմինս ալ ուժ չունէր աւելի վեր ելլելու։ Բարձունքին միւս կողմը կը տեսնէի Աւետեաց խոստացեալ երկիրը ուր վիշտ ու ցաւ չի կան։ Այնչափ հրաշալի ու գեղեցիկ, սակայն մեկնողը՝ առանց ուզելու, այդ բարձունքէն դէպի վար կը նայի, անցեալ կեանքին, և ակամայ կը հառաչէ այս կողմի փշալից ուղիներուն ետեւէն, թէ և կը տեսնէ հեռուն, անմահութեան բուրաստանները։ Այդ ժամէն իսկ սկսայ հեռանալ, զգացի թէ կը բաժնուիմ ինծի սիրելի ամեն իրերէն։ Թող որ քեզմէն առաջ անցնի և սնարիս աւելի մօտ գայ մայրս, իմ պահապան բարի՛ Հրեշտակ. թող զգամ իր շուրջը և ան ըսէ ինծի, թէ ինչպէս կրնայ մայր մը բաժնուիլ իր զաւակներէն, ինք որ տարիներ առաջ մեզի մինակ թողելով հեռացած էր մեզմէ։

Աւելի մօտ, մայր իմ, քիչ մը աւելի՛ մօտ, տես, հնգամսեայ զառնուկս, դեռ փարած է սքինքներուս, ու կուլայ, դուն առ զայն իմ գրկէս, եթէ կրնաս, ու տուր զայն քու միւս զաւկիդ, որ կ՛արտասուէ անշշուկ։

Մայրս քովս է, ձեռքը ճակատիս վրան և ալ կրնամ մեկնիլ։ Անդրաշխարհի սահմանագծին վրայ, գլխու պտոյտ մը կ՛զգայ հոգին, անորոշ տատանո՛ւմ մը, մէկ այս ու մէկ ալ այն կողմ հակո՛ւմ մը, ճիշտ մատուռի կանդեղին պէս, որ շիջանելէն առաջ յանկարծական պայծառութեամբ մը բոցավառի։

Ժամը 11. զաւակս անօթութենէն ու ցաւէն յոգնած՝ կը

Digitized by Google

քնանայ։ Ժամը 12. կը ներեմ անոնց որ լացուցին զիս։ Մարմինս կ'իյնայ անկողնիս վրան, օրհասականի ջղաձգումներով և ալ չ'եմ տեսներ, չ'եմ խօսիր, գաւակս չ'եմ կրնար գրկել։ Աչքս խաբհի հետ կապերը խզուած չ'են բոլորովին, որ հոգին թռիչ առնէր ու ոչ ալ կ'ուզեմ որ սլանայի։ Մնալ պէտք էի, սակայն հարկ է մեկնիլ։ Պահապան հրեշտակս մեղմօրէն ճակատս կը հանգչեցնէ բազուկին վրան ու կը մրմնջէ

« Մեկնի՛նք յոգնած հոգի,
« Տառապեցար ալ բաւ,
« Դադրի՛ն այլ ևս կեանքի
« Ցաւերն անբաւ... »։

Ու հիմակ փայլակի պէս կ'անցնին հին օրերը, մարած աչքերուս առջևէն, օրօրանէն մինչև շիրիմ։ Կը դիտեմ կեանքս որ յիշատակ եղաւ ու դէպի անդի՛ն կը հակիմ։ Մենկնինք...։

. . . . . .

—(Ցաջորդ նամակներուն ու օրագրին հրատարակութիւնը ընդհատուած, Մարիխս փափաքին համաձայն։

Ռ. Ո.

Մ Ե Կ Ն Ո Ւ Մ Ը

(ՍՐԲՈՒՀԻՒՆ ՑԻՇԱՑԱԿԻՆ)

Քանի մ'օր ալ, քոյրիկ, հոս ենք տակաւին,
Ու պիտի զանք մոլոր տկար քայլերով,
Ընկերանալ այն մինաւոր քուռ շիրմին,
Ուր կը հանգչին մայրենի սիրտդ ու գորով,
Ու տառապած քուռ մարմինն։

Կը կարծեմ թէ կ'զգաս արդէն ու տրկար
Մեզ կը հասնի ձայնդ հրեշտակի թեւաբեկ,
Երանութեան վայրկեանները ետ չե՛ն գար,
Սիրելիներս, քիչ մ'ալ ինձի մօտ կեցէք,
Ա՛խ, գիս մինակ մի՛ ձգէք։

Digitized by Google

Այլ դուն մինա՛կ թողիր տնակդ ու գացիր.
Որբուկներըդ անմայր ու մեզ վշտագին,
Կեանքի յոյսեր, իղձ ու ժորժոք ցանուցիր,
Ինկա՛ր նման բուրաստանի այն ծաղկին,
Որ կը կոտրի՛ չի՛ հիւծիր։

Ծաղի՛կ, ինչ թարմ է յիշատակն անցեալին,
Երբ անապատն եկար այնտեղ բուրել դուն,
Թուչո՛ւն, որ հոն ծնողազուրկ, անձկագին,
Դայլայլիկն հոս՝ որոնեցիր զուարթուն,
...Հանդիպեցար պատրանքին։

Անբա՛դդ աղջիկ, որ կանուխէն վշտագին
Տեսար մայրըդ, որ ձեզ մինա՛կ կը թողուր,
Նախանձեցա՞ւ իրեն, քո՛յրիկ, քու հոգին,
Որ մեկնեցա՛ր այնպէս անձայն ու տխուր,
Աչքերդ յառած սև հողին։

Մտասեւեռ, ինաս բարով մ՚իսկ չ՚ըսա՛ւ,
Գնաց հողին, ինչպէս կ՚երթան տունէ տուն,
Մտածեցինք թէ կը մնա՛ր, ինք տակաւ
Կը վերանա՛ր թռիչներով ոստոստուն,
Երանուքեամբ մը ամբաւ։

Քանի մ՚օրէն պիտի մեկնի՛նք, այլ ինչպէ՞ս,
Ինչպէս թողունք ամայքին մէջ իր շիրիմ,
Այսչափ հեռուն ու մինաւոր...։ Վշտակէզ
Գէթ մի՛ն ըլլար տատապանքի ժառիմ,
Որ այցելէ՛ր մերթ իրեն,

Որ այս ելկրլին փշեայ անբոյր ծաղկունքով,
Աառնը մէկ խա՛չ մը բերէր իր վրան,
Ըսէր թէ մենք չե՛նք հեռացած, այլ իր քով
Մեր հողիներն օր ա՛՚հանդիպիլ կը յուսան
Ջերդ արտասուքն ու գորով։

Ըսէր իրեն թէ շատ անգամ դողդոջուն
Կը հաւքուրե՛նք ձագուկները իրեն տեղ,

Digitized by Google

Պատրանքն ունին՝ թէ կը մնայ իրենց բոյն,
« Մայրիկն ուր է կը հարցնեն երբ անմեղ,
« Իզմիր գնաց » կը ստենք։

— Իզմի՛ր, բայց ան մեզի մինակ չէ՛ր թողուր
— Իզմի՛ր,... բայց դուն պիտի ծածկես երբ մսինք
— Իզմի՛ր... կ'ուզենք մե՛նք ալ գնալ մօ՛րաքոյր,
— Հոգինե՛րըս, մե՛նք ալ կ'երթանք օր մ'ըսինք
Ու լացի՛նք...։

***

Ա՛խ, երկինքներ լուսանշոյլ հեռաւոր,
Իզմի՛ր, սիրոյ, երջանկութեա՛ն հայրենիք,
Պիտի կտրե՛նք օր մ'անդունդներ ծովին խոր,
Ու դէպի ձեզ պիտ' թռչի՛նք...։

Ամայութեան մէ՛ջը մնաց իր շէրիմ,
Սիրտերնիս հոս այլ կարօտնիս գէպի հոն,
Հոս մենութիւն ու վի՛շտը մեզ մտերիմ,
Հոն՝ լուսաւոր հորիզոն։

Այլ կարծեմ թէ կ'գոյ արդէն ու տկար
Մեզ կը հանի ձայնն հրեշտակի թեւաբեկ,
« Երանութեան վայրկեաններըը եւս չե՛ն զար,
Սիրելիներս, քի՛չ մ'ալ ինձի մօտ կեցէք,
Ձիս հոս մինակ մի ձգէք ... »։

Տիրք-Տավա, 24 Յուլիս, 1908

Digitized by Google

ԺԲ

«ԼԵԶՈՒ ԵԼԼԷՐ ԵՒ ԸՍԷՐ ԻՆԾԻ»

Սուրէն Պարթեւեանի « Կիլիկեան Աշխարհը » նախապէս կարդացած էի յօդուած առ յօդուած, Բիւզանդիոնի, Ազգի, Աւետեաց Մատուռի և Դաշինքի մէջ։ Անդունդներէ բարձունքներ հև ի հև խոյանք ու վերանկում կրկնուեցան ցաւատանջ հոգիիս մէջ, երբ աչքէ անցուցի նորէն դիւցազնական երգերու այդ շարքը օղակաւորուած իրարու։ Ովկիանի մէկ քմայքը պիտի ըսէի, դրացնուքեամբս մեծ ովկիանին, երբ ամեն օր կը տեսնեմ հեռաւոր փոթորիկներէ կուրծքերնին լեցուած կոհակներ, որ կուգան իրարու ետև, մին աւելի բարձր միւսէն, անծանօթ հեւքերով ու հառաչներով ուռած՝ զարնուիլ յաւերժական ժայռերուն։

Ա՛խ...։

Կամքէս անկախօրէն գրչիս ծայրը թռիչ առնող այս հառաչը կը պրկէ կուրծքս ամեն անգամ որ կ'ուզեմ սլանալ դէպի հին անցեալը, որուն համար անծանօթ մը եղայ այլ եւս։ Առաջին տարիները աւելի մօտ էի անոր։ Բարեկամներ կային որ ատենը մէկ՝ քանի մը բառ, քանի մը տող կը ղրկէին կեանքի թափառականին։ Բարեկամական կապերը թուլցան հետզհետէ։ Ցուրտ մենութիւնը և դալկահար յիշատակներ՝ մինակ մնալ սկսան։ Եւ մոռացումէն աւելի հզօր՝ մահը զարկաւ, խզեց այդ կապերէն շատեր, ու վերադարձին՝ տառապանքի ուխտաւորը, Չալէպեանին և Յովհաննէս Ունճեանին, Պետրոս Տիլսէրեանին ու Սայա Ազնաւուրեանին, Գամպուրեանին ու Տօնիկեան Մկրտիչին, Անդրանիկ Վարժապետեանին և Գարեգին Բաբաղեանին և այնչափ շատերուն տեղ իրենց շիրիմները պիտի գտնէ վրանին արտասուելու համար։

Վերադա՛րձ։ Այլ դէպի ո՞ւր։ Դէպի հոն՝ ուր մահուան դալուկը իջաւ մեր դալարազեղ սարերուն վրայ, ուր դրախտի զոյգ վճիտ գետերը ի բռնի մկրտուեցան։

Դէպի ո՞ւր։ Հոն՝ ուր Շնորհալիի յաջորդը ալ չի հաւատար Աստուծոյ «եթէ Ան նոյնն է անօրէններու Աստուածին հետ»։

Եւ արտասուագին ու պաղատագին կը վերակրկնեմ հառաչս անզուգական Չարօլտին ուղղուած.

Digitized by Google

« ... Բռնէ՛ ձեռքէս դողդոջուն,
« Երթանք փնտռել միասին նոր հորիզոն, նոր երկիր,
« Գաղտնիքներուն անդ քննել անվերջ ինչպէսն ու ինչուն
« Նոր Աստուա՛ծ մը որոնել տառապանքի՛ն կարեկիր...»

***

Եւ այդ ցնցումը, էութեան խորը կատարուած այդ հաւատքի, յոյսի և սիրոյ երբեակ ու միաժամանակ փլուզումը, որովհետև Ազատութեան արշալոյսին առաջին շողերը Ատանայի աղէտին վրայ կարմրեցան, ու խանդավառ ու զինով խոյանքներու անձնատուր Հայութեան կուրծքը, ճիշտ սրտին, եղբայրադաւ դաշոյնը խրեցաւ։ Ինքնախաբութեան եղկելի հմայքներէն զարթնումը ցաւագին ու տաժանելի՛ եղաւ։ Ու Տորոսի բարձունքներէն իջած այդ աղաղակը, փոթորկավար. հասաւ աշխարհի ամեն ափերը, տարագիր ու տարահալած Հայութեան՝ հայրենիքի վերստին մեռնելուն ահազա՛նգը հլնչեցնելով։

« Ո՛ տայր ինձ»... այլ ո՛չ զառաւօտն Նաւասարդի ու ո՛չ զգարնանագեղ հրճուանքներ, այլ, Լըքօնթ Տը Լիլի պէս,

« Եւ սակայն ես այդ փառաւոր ճակատագիրն երազեցի,
« Արևուն տակ իմնալ ինչպէս նախահայրե՛րը կ'իմնային,
« Երիտասարդ և ողբացուած դիւցազներէն ու կոյսերէն »...

Այնն ղարերու մեծագոյն բռնակալին անկումը աւետող հեռագրին ճիշդ քովի՛ն էր Կիլիկիան հրեհներու սկզբնաւորութեան գոյժը։

Առաջինով խելայեղ, երկրորդին ուշադրութիւն չ'ըրի՛նք, աչքերնիս այնչափ պղտորած էր երջանկութեան արցունքներով։ Երկրորդ օրը սակայն և յաջորդ օրերը, հեռագիրը աւելի բացորոշ ու մահուան ղօղանջէն աւելի զարհուրելի կը դառնար։ Սուգը կ'իջնէր մեր սրտերուն մէջ անգամ մըն ալ։ Խաչուած կինէն ու զաւակները մորթող մայրէն վերջ՝ կախաղաններ, շղթաներ, բանտեր։ Շնորհալիին յաջորդ «արտասուալի» կաթողիկոսը գլխիկոր ու հեծեծագին ու վարը՝ հարուստ ափերուն վրայ խելահեղ ու խափանական, վտարուած իր հայրենիքէն, նայուածքը ուղղած Տորոսի բազնին ուր ազգի մը կեանքը կ'ողջակիզուէր, կը տեսնէի քեզ, տարաբաղդ Մ'ուշեղ, ձեռներդ բացած խաչաձև և անդունդներ ասդին կը լսէի հեծկլտանքիդ

Digitized by Google

շե՛շտը.— «Աստուա՛ծ իմ, Աստուա՛ծ իմ, ընդէ՞ր թողեր կիլիկիան»...։

Ու նոր Եսայի, տառապած այլ յաւէտ հոմերական կաթողիկոսներու մեծագոյնը, Սահակ՝ բռունցքը սեղմ ու պիրկ, նայուածքը հրացայտ ուղղած դէպի բիւզանդական ափերը «Աստուծոյ ստուերին, կ'որոտար —«եթէ կիլիկեան աւերները չի վերաշինուին, ու եղեռնապիղծ հրէշները չի քաւեն այս աշխարհի վրայ իսկ իրենց ոճիրը՝ այն ատեն պիտի բարձրացնեմ ձայնս երկնային արդարութեան։ Մեծ Օսմանի յաջորդներէն և ոչ մին ինքզինք դէմ առ դէմ գտած էր այդ խաղաղ այլ ահաւոր սպառնալիքին։ Եւ ո՛վ գիտէ, ինչ մտածեց կայսրը, երբ կարդաց «Ձայնը երկնային արդարութեան բարձրացնելուն» այդ սպառնալիքը, ինք որ երբեմն բանտարկեալ ու գերի տեսած էր դժոխային իր նախորդին ահաբեկ անկումը, ուրիշ մեծագոյն դժբաղդի մը Սուլթան Մուրատին արցունքներէն ու անէծքէն հալածական ու զարնուած...։

Ելևէջներու տարօրինակ ու մոգական թատերաբեմ մըն է այս մեր աշխարհը, ուր Ելլտըզէն Ալլաթինի, կապիտոլէն Տարպեան, ովսաննան ու խաչեացին կը յաջորդեն իրարու։

Մեծ Օսմանի յաջորդներէն և ոչ մին ինքզինք դէմ առ դէմ գտած էր այդ սպառնալիքին ըսի վերը։ Սխալեցայ։ կը տեսնեմ թէ անապատը բթացնել սկսեր է յիշողութիւնս և կամ պաշտած գէմքերս միևնոյն փառաւոր արշալոյսի մէջ հալած ձուլած եմ։ Սահակ կաթողիկոսէն առաջ բռնապետութեան էն զարհուրելի օրերուն, Համի՛տ ալ լսեց նոյն բառերը և Հա՛յ մը ըսաւ իրեն։ Զի հաւատաք գուցէ, եթէ սակայն մէկէ աւելի ապրող վկաներ գոյութիւն չ'ունենային, այնչափ լուռ ու անշշուկ մեկնեցաւ այգ դիւցազն ու պաշտելի հողին, խառնուելու Երիմեաններու, Վարժապետեաններու խնկելի ստուերներուն։

Սեբաստիոյ կոտորածէն քիչ վերջը, ծերունազարդ այլ յաւէտ կորովի և երիտասարդ առաջնորդը Պետրոս Սրբազան Գալիս կուգար։ Զեռքը Խալիֆային դաշնագիրը բռնած, որով կը պատուիրուէր քրիստոնեաներուն հետ սիրով վարուիլ իբր «աստուածային աւանդներ» ուզեց ընդհանուր եկեղեցականութեան հետ դիմում ընել Համիտին, կոտորածի և հալածանքի վերջ մը տրուելու համար։ «Ո՞ր օրուան կ'սպասենք ըսեր էր, եթէ մեր ժողովուրդը պիտի մեռնի ի՛նչ կ'արժէ մեր ապրիլը։»

Digitized by Google

Այդ եկեղեցականները զարհուրանքով մերժած էին միանալ իրեն, և ցուրտ հեգնութիւն, այդ նոյն սևազգեստ և անարի հոգիներէն ոմանք, ազատութեան հռչակումին հոգեհանգիստ- ներու նախագահեցին եւ սրբազան արշալոյսը տարփողեցին շռնգագին ցոյցերով։

Պետրոս Սրբազան չի յուսահատիր։ Այն ատենուան ներ- քին Գործոց նախարար Մէմտուհի առաջնորդութեամբ կը ներ- կայանայ կայսեր, ինքը մինակը ձեռքը Խալիֆային հրամա- նագիրը բռնած։

— « Սուլթանը հարցուց ինծի թէ ի՞նչ խնդիրք ունիս, Տէ՛րվիշ, որ այս տարիքիդ ելեր մինչեւ հոս եկեր ես։ » Նուի- րական հրամանագիրը ձեռքը տուի և ըսի թէ « Որբանոցիս համար ողորմութիւն ուզելու եկած եմ։ » Յայտնապէս բարկա- ցաւ և խուսափողական կերպով. « եթէ կ'ուզես քեզի ամսա- թոշակ կապեմ» ըսաւ։ Մերժեցի ըսելով թէ «Մէկ ոտքս գերեզ- մանին մէջ է արդէն, մինչեւ հիմակ փառք Աստուծոյ, ժողո- վուրդս զիս ապրեցուցած է և պատառ մը հաց կրնայ տալ ինծի. ես եկած եմ քեզմէ, ժողովուրդիս հօրմէն, որբերու համար ողորմութիւն խնդրելու։ « Ի՞նչ ըսել է, մենք քու զաւակներդ ենք, հայր մը իր զաւակները կը խրատէ, կը յանդիմանէ, բանտ ղնել կուտայ բայց չի՛ ջարդեր։ Խալիֆային հրամանա- գիրը նուէր բերի քեզի և կը յիշեցնեմ թէ քեզմէ աւելի բարձր Աստուա՛ծ մը կայ, Անոր առջեւ հանելէ առաջ սրտինս, քեզի կը դիմեմ, որ աշխարհի վրայ անոր ստուերն ես...»։

« Սուլթանը բարկացաւ և նշան ըրաւ որ զիս դուրս հանեն։ Ելած միջոցիս ըսի. «Որբերս մի՛ մոռնար եթէ ոչ զիս ալ սպան- նել տուր։ »

Ելլտըզի դուրսը քառորդի մը չափ զիս սպասցուցին ու վերջը բերին ինծի նուէրը որբանոցիս համար Սուլթանին կայ- սերական բարեւներով։„

Երթը տարիներ անցած են այս պատմութիւնը իր իսկ, Պետրոս Սրբազանի բերնէն լսելէս ի վեր, ու ճիշտ հիմակ, գրած ատենս, կարծես գողդոջ իր շեշտերը կուգան ականջիս. —«Քեզմէ բարձր Աստուած կայ, Անոր առջեւ հանելէ առաջ սրտինս քեզի՛ կը դիմեմ, որ աշխարհի վրայ Անոր ստուե՛րն ես։»

Չամիտ լսեց թերևս նոյն բառերը, երբ տարիներ վերջ, ուրիշ Հայ մը, պատգամաւորութեան մը հետ միասին գնաց ըսել իրեն,

Digitized by Google

«Ազգին կամքով քեզ զահընկեց կ'ընենք...»։

*
* *

« Եւ թողուցի որ սլանան ալիքներն իմ խոհերուս,
« Երազք և յոյսք, աւազանքը վատնըւած ուժերու,
« Որոնցմէ բան չի՛ մնար, եթէ ոչ դառն յիշատակ։
« Ովկիանոսն ինձ ձայնով մ'եղբայրական խօսեցաւ,
« Վասնզի նոյն աղաղակը զոր ծովը կ'արձակէ,
« Մարդն Աստուծոյ կ'ուղղէ զայն, ունայնօրէն, մշտական։»

ԼԸ ԲՕՆԹ ՏԸ ԼԻԼ

Ա՛խ, ան ալ երազ մնաց։ Բոցակէզ աւերներու, կիսայրեաց տաճարներու և քսան հազար Նահատակաց աճիւններուն վերեւէն եղբայրութեան սրտագին ճի՛չը լսեցինք ու կարծեցինք թէ ցանկալի միութիւնը իրականացած էր։ Արշարունի պատրիարք, Սապաղեան Գերերջանիկ և Յակոբ Պօյաճեան, փոքրիկին առջև միացած իրարու, ձեռք ձեռքի տուած, մէկ օր միայն, եպարքոսին դիմեցին։ Մայր եկեղեցիէն բաժնուած երկու հատուածները ինքնաբերաբար, գրեթէ բնազդօրէն, նոյն խռովքին տակ, ազնիւ ու իտէական սլացքի մը անձնատուր կ'ըլլային։

Եւ ի զուր յուսացինք. թէ գոնէ Աստանայէն, մարտիրոսներու աճիւններէն, Սրբազան Միութիւնը պիտի թռի՛չ առնէր։ Այդ խոյանքը մէկ վայրկեան միայն՝ տեւեց։ Մէկ հատուածը իր նայուածքն յաւիտենական քաղքին յաւերժական էջմիածնին կը դարձնէր։ Միւսը Յաչեցեալ Յիսուսէն՝ խաչուած հայրենեա՛ց կը դառնար։

Ի՞նչ էր որ բաժնեց զանոնք վերստին իրարու գրկէն, և անմիութեան թոյնը անգամ մըն ալ ներարկեց արիւնաքամ Հայրենեաց երակներէն...։ Ու ոչ մէկ գերմարդկային ձայն չի բերաւ զոռ ու խրոխտ շեշտե՛րը վերաղարձի ու միութեան երկնային երգին, այն երկրին համար, ուր ըստ բանաստեղծին,

«Երկի՛ր, ուր որդիք ալ նախահարց չունի՛ն արիւն»...։

Այդ մտածումներուն տակ ընկճուած, անապատականի աշտարակիս մէջ ամփով՝ ամիսներ առաջ, սենեակս՝ գիս դէմ առ դէմ գտայ Մէյճըր Տըվիի Ուայլիի հետ — Աստանայի անգլիական հախուրդ հիւպատոսը, որ դէպքէն վերջ Մեհելիքի երկի՛րը փոխադրուեցաւ նոյն պաշտօնով։ Ինք դալկահար ու

Digitized by Google

մելամազձոտ, այն օրերուն ուրուականը միշտ աչքին առջեւ, քանի որ իր կեանքի ընկերուհին՝ զուարթ ու ծիծաղկոտ, առանց սարսռալու հազարաւոր վիրաւորներու վիճակը կը բաց յատրէր մեզի, հին ու փորձ հիւանդապահի պաղարիւնով, երկար ու դարձդարձիկ ասուլիսներէ վերջ.

«Հիացում կը տանիմ հետս հայրենակիցներուդ նկատմամբ ըսաւ Մր. Ուայլի։ Երբէք չ'էինք կարծեր թէ այնքան ուժգնօրէն դիմադրութիւն մը պիտի կազմակերպէին Հայերը, իրենց նիւթական ինչքերէն աւելի բարոյական պատի՛ւը պաշտպանելու համար։

Մութ ուժեր զարհուրելի թիւրիմացութիւն մը ձգեցին հայրենակիցներու միջև և հրահրեցին զայն մինչեւ որ հրդեհը բռնկեցաւ և ալ անկարելի եղաւ մարել զայն։ Ոմանք մեղադրեր են գիս, իբր թէ Հայոց զէնքերը հաւաքելով երկրորդ ամօթալի ջարդին տեղի տուած ըլլամ՝ իրենց ինքնապաշտպանութեան միջոցը ձեռքերնէն առնելով։ Զգուելի սուտ մըն է այդ։ Կրցածս ըրի հաւերաշխութիւն գոյացունելու համար և իրօք խրատեցի որ մնացած հրազէնին յանձնեն, երբ գիտէի թէ փամփուշտին հատա՛ծ էր այլևս։ Մուշեղ Եպիսկոպոս սքանչելի եկեղեցական մը է որ տարիներով յաջողեցաւ Պահրի փաշան գրեթէ մանչիսացընելով իր ժողովուրդը հովուելէ։ Եթէ հոն ըլլար, վստահ եմ թէ առաջին զոհերէն մէ՛կը պիտի ըլլար, թէև իր ներկայութիւնը կրնար ժողովուրդին անհուն ուժ ներշնչել։ Լսեցի թէ վերադարձեր է դէպքը լսելուն պէս, մինչեւ Մերսին հասեր է։ Սակայն շատ ուշ էր և իր ներկայութիւնը աւելորդ էր, պարապ անձնազոհութիւն մը պիտի ըլլար ըրածը։ Սխալ է թէ Թուրք կառավարութիւն արգիլեց Մուշեղ Եպիսկոպոսի ցամաք ելլելը։ Ես իսկ եի, որ զավաստ ղրկեցի և անգլիական նաւուն հրամանատարին որոշ հրահանգ տուի որ չի թոյլատրուի Մուշեղին ելլելը, որովհետեւ՝ վստահաբար գիտէի թէ այդ կիրքերու գրգռութեան միջոցին զալը մեռնիլ պիտի նշանակէր, ու կ'ուզէի, կը մաղթէի՛ որ Մուշեղ շատ տարիներ ապրէր, ինք՝ դեռ երիտասարդ, կրակոտ, խելացի, Հայութեան համար...։»

Գնդակահար բազուկը երիցս վեր բարձրացուց Մր. Ուայլի, ու ձեռքը ճակտին տարաւ։ Կոտորածի ուրուականը նորէն կ'անցնէր աչքերուն առջեւէն։ Հիացում յայտնեց Սահակ կաթողիկոսի համար, որ ալեւոր ու ծերունի, սակայն գիտցած է

տոկալ անժռուն և հետապնդել վերաշինումի մեծ գործը։

— « Ատանան, կործանած և աւերակ կիլիկիան պիտի վերաշինուի՛ » ըսաւ վերջապէս Մր. Ուայլի, մեկնած առեն. վստա՛հ եմ ատոր հոգիով։ Մաղթեցէք միայն, որ Հայուն հաւատքը Աստուծոյ եւ իր ապագային վրայ անսասան մնայ։ Իսկ ես ուր ալ որ ըլլամ, պիտի ցաւիմ այդ սքանչելի քաղքէն մեկնելուս համար, ուր այնչափ բարեկամուհիներ հաստատած էի և զոր կը յուսայի օր մը վերածաղկած տեսնել...։

***

Գիշերի այս ուշ ու վշտագին ժամերուն, օրօրոցին մէջ աչքիս դէմ է անապատականի կեանքիս վերև նորածագ հրեշտակը, — Սրբուհի — Արուսեակս, որ սկսեր է ժպտիլ դէմքերու և իրերու, որոնք ես չե՛մ տեսներ։ Վստահ եմ թէ կը կարգա՛յ հոգիս, ու կը տեսնէ ապագան, և անոր կը ժպտի։ Ա՜խ, մէկ վայրկեան, լեզու ելլէր և ըսէր ինծի, մոլորատանջ ուղեւորիս, թէ հեռուն տեսաւ ինք Արդարութեան Արուսեակին հնչուլագեղ փողփողի՛լը այն ազապատ հորիզոնին վրայ, միութեան ու երանութեան փառաւոր արեգակին և ալ անվերջ արշալոյսներու իրր աւետաբեր և այդ տեսիլքի՛ն ժպտեցաւ...։

Վայրկեան մը միայն լեզու ելլէր ու ըսէ՛ր ինծի...։

Ճիպուղի, 10 Յուլիս 1910.

ԺԲ

ՎԱՐԴԵՆԻՆ

Իմ ՀԱՑՐԵՆԻ բուրաստանիս մէջ սիրուն
Ու մարմարէ աղբերակի մ'եզերքին,
Վարդի մէկ ծիլ, զերդ յուշիկ հին օրերուն
Դեռ չի դիմած պանդխտութեան դառնագին,
Իմ ժառներով տնկեցի։

Մէկ արշալոյս հազի՛ւ կեցայ իրեն քով,
Տերեւները խամրած, հովէն կը դողար,

Digitized by Google

Մէկ անգամ ջուր տուի իմ տաք արցունքով
Ու մեկնեցայ դէպ՝ ուղիներն վշտահար,
Օտարութեան, տաժանքի։

Ոչ մանկական երգերս օրօրն եղան իր,
Եւ ոչ ալ ի՛նք բուրեց կեանքիս գարնան հետ,
Զի քաղեցի՛ իրմէ ծաղիկ մ՚իսկ կարմիր
Իբրեւ նուէր իմ երազի՛ս սիրաւէտ,
Ու պաշտումիս լուսածիր։

Տրնակս խնկաւ ու կրքեցաւ վշտահար,
Մամուռներով լցաւ աղբիւրն մարմարի
Եւ ա՛լ չ՚երգէր, — այլ վարդենին միշտ դալար
Բիւր վարդերով կը սարսըռայ, կը վառի
Իղձերուս պէս անհամար։

Ամայքներուն մէջ դուն ինչո՞ւ կ՚ապրիս դեռ,
Մէկ գարունէ դողդոջ կ՚անցնիս միւսին,
Ու զեփիւռի՛ն կուտաս աղուոր քու թերթեր,
Ինչո՞ւ դալար, երբ ձայները լռեցին,
Ու սոխակներ չե՛ն երգեր...։

Ծաղիկներըդ որո՞ւ ճակտին կ՚սպասեն,
Դուն, իմ աւեր հայրենիքի՛ս վարդենին,
Ցոյս չի՛ ծագիր մութ ամպերու քաոսէն,
Ու հաւատքին նշոյլները կը հատնին,
Հոգիին մէջ վշտագին...։

***

Սաբսուաց տունկը։ Անապատիս խորերէն
Լուսնի զոյգ շող կապեցին մեզ իրարու,
Անդրաշխարհի իբրեւ երազ լուսեղէն,
Իբրեւ հծծի՛ւնն անցնող անուշ օրերու,
Եւ իր ե՛րգը լսեցի։

— « Ինչո՞ւ խամրիլ, երբ գարուններ կը ծաղկին,
Ու երբ կայծեր կրնա՛նայառնուլ մոխիրէն,

Digitized by Google

Քանի յոյսեր կրնան դառնալ դեռ կեանքին,
Ու երազներ դեռ կը խայտան, կը բուրեն,
Դաշտերուն մէջ հայրենի։

Որ վշտահար ու դլխահակ հեռացար,
Քու հիւղակէդ օտարութեան, հէ՛ք քերթող,
Ու կտրեցի՛ր մութ անդունդներ, ձոր ու սար,
Կեանքի խուճին դէմ տիրական ու յաղթող,
Ու բարձունքին սլացար,

Դարձի՛ր, հոգի՛ տուր հիւղակիդ աւերակ,
Դարձուր ե՛րգը աղբերակիդ մարմարի,
Քե՛զ կ՛սպասեն դրախտի գետն ու բիւրակ,
Ու հին ուղին տակաւին քե՛զ կը յառի
Հիմա լքուած ու մինակ...։

Առ վարդե՛րս, սփռէ անյայտ շիրմաց վրան,
Կախէ՛ քընարըդ ճիւղերէս տրտմագին,
Ու մրմնջէ՛ երգը անմահ հայութեան,
Թէ չի՛ մեռնիր հայրենի՛քը թանկագին,
Քանի ծաղկի՛ վարդենին...

Աչցունքիդ տեղ՝ ոռոգեցի՛ր որով զիս,
Խռոված հոգիդ պիտի կապեմ անդորրին,
Ու երբ մահուան դալուկներով ժժգունիս,
Եկուր գտնե՛լ, հո՛ս, հոգիիս մտերիմ,
Ըստուերիս տակ մէկ շիրիմ...։

Ճիպուղի, 10 Օգոստոս 1915

Digitized by Google

ԺԷ

Ջ. ԿՕՐՏՈՆ ՊԷՆՆԷԹ

Ինչ որ է Լօրտ Նօրթհքլիֆ, — երբեմն Ալֆրէտ Հարմզուըրթ — Անգլիոյ համար, նոյնը և աւելին է Կօրտոն Պէննէթ Ամերիկայի համար։ Երկուքն ալ լրագրութեան տիտաններն են, մարմնացումները բարձրագոյն իտէալին, որուն կրնայ ցանկալ լրագրապետ մը մրցումներու և տաժանքներու այս աշխարհին մէջ։ Առաջինը հիմնադիրն ու տէրն է Տէյլի Մէյլին և քանի մը ուրիշ օրաթերթերու ու պարբերականներու։ Առաջները կը հեգնէին զինքը, նոյն իսկ կը ծիծաղէին, տեսնելով այն տարօրինակ եւ առասպելական յեղաշրջումը, որ կ'որդեգրէր հնաւանդ Անգլիայի այդ հսկայ զաւակը, լրագրութեան մէջ։ Չինեցին ահագին բոախի մը ակընկալութեամբ կ'սպասէին։ Հարմզուըրթ կը բարձրանար լեռնաձև մակընթացութեան մը ահագնութեամբ առանց տեղի տալու սակայն։ Ու կատարուած իրողութեան առջեւ գլխիկոր մնացին բոլոր հեգնաբաններն ու բոլոր արհամարհողները, որ կը դիտէին անդունդին մէջ սուզող լերան մը նման հնամենի ու մեծ թայմզին իսկ սասանումն ու փլուզումը։

Ազնուապետական Անգլիային մեծագոյն կայսրը էտուարտ՝ կը նուիրագործէր նորուխիւնը հսկային ճակտին Լօրտութեան պսակը շնորհելով։ Մօտէն հետեւեցայ այդ տիտանի ճիգերուն եւ Ռուս եւ Ճարոնական պատերազմի շրջանին՝ իբր «Տէյլի Մէյլ»ի թղթակից և իբր Հայ յարգանքով ու երկիւղածութեամբ շնորհաւորեցի մեծ հսկային աստիճանի բարձրացումը։

Կօրտոն Պէննէթ սակայն այլապէս բարձր ու վիթխարի ոյժ մը կը ներկայանայ։ Առասպելանման Ամերիկայի զաւակ, ուր Աթօրներ, Մօրկաններ, Ռաքֆէլլերներ յաջողած են օրէնքի գծած բիրտ սահմաններուն մէջ իսկ դրամի ահագին կայսրութիւններ հիմնել և որոնց ուժին առջեւ պիտի դողար նոյն իսկ Աւսթէրլիցի դիւցազնը, Կօրտոն Պէննէթ գրիչը դարձուց այն մոգական ձպոտին, որ ուղղելով արեւին, կրնայ կասեցընել անոր յաւերժական թաւալումը, որ ովկիանն ու ցամաք կը տեղափոխէ, և զայրագնաց գետերը կը հմայէ ու

Digitized by Google

կ'անդամալուծէ։ «Նիւ Եօրք Հէրալտ»ի ծնողն ու տէրն է ինք։ Այդ թերթին ծանօթները միայն գիտեն անոր նշանակութիւնը, հրատարակուած միաժամանակ Նիւ-Եօրքի ու Փարիզի մէջ հիանալի կազմակերպութեամբ մը և աշխարհի որ և է մէկ կողմը տեղեակ մը չի շարժիր առանց սօսափիւնին արձագանգը բերելու անոր։ Արդիական թերթ մ'է «Հէրալտ», միշտ նոր, շարունակ դալար։ Ինքը Եօրտօն Պէննէթ սքանչելի Սբօրթսմէն քանի բաժակներ նուիրած է համաշխարհային մրցումներու համար, մանաւանդ նաւարշաւներու։ Հետեւելով իրեն Նօրթհքլիֆ, աշխարհի մէջ միակ արժանի մրցակիցը Պէննէթի, ինք ալ մրցանակներ հաստատեց. այն էր որ Պերհոյի վճարեց հազար անգլ. ոսկի, սաւառնակով Մանշը անցնելուն համար, ու երկու անգամ տասնական հազար անգլիական՝ օդային մրցումներու։

Ամերիկա սակայն ազնուապետական տիտղոս մը չունի՝ տալու Եօրտոն Պէննէթի։ Ու լօրտութեան պսակին տեղ, որ կը փայլի Նօրթհքլիֆի նամակագրուխներուն վրայ, Եօրտոն Պէննէթ, իբր զինանշան, բու մը ունի փորագրուած մատանիի ակին վրան, բու մը ամէն օրուան Հերալտներուն ճակատը, բու մը դրօշակին վրան ու թերեւս սրտին մէջ, սա տարօրինակ արձանագրութեամբ. —

« La nuit porte conseil ».

***

Եւ ալ կարելի է գուշակել երանութիւնս երբ առտու մը ծովեզերքը, սովորական պտոյտիս, տեսայ բուի դրօշը լայն պարզած հիանալի զբօսանաւին, որ կը ճեղքէր մեր ջուրերը։ Լայտխթրաթա Եօրտոն Պէննէթի եաթն է, որ կը շրջի իր տիրոջ հետ բոլոր աշխարհի ծովերը։ Ի՞նչ բան մղեց զինքը գալ քանի մը օր անցնել այս մեր մոռցուած անկիւնը, չի կրցայ բացատրել մինչև հիմա, ինչպէս անբացատրելի մնաց՝ երբ Զայլտս Ֆրիք, Բիդպուրկի մեծ միլիառատէրին միակ զաւակը եկաւ այս տարի գնալ անապատի ամայքներուն մէջ ոուիւծի որսորդութեան։

Կայծակի արագութեամբ կ'որոշեմ՝ ընթացքս։ Անմիջապէս գրագիրս կը ղրկեմ շոգենաւ, իբր Տէյլի Մէյլի թղթակից այցելտոմսով, և վաթիկօրէն զիս իր տրամադրութեան տակ կը

Digitized by Google

դնեմ։ Արդէն իբր Ամերիկեան կառավարութեան առևտրական թղթակից, կերպ մը պարտականութի՛ւն ալ ունիմ, քանի որ պաշտօնական հիւպատոս չիկայ տակաւին։ Օրտոն պէտք շատ սիրով կ՚ընդունի գրադիրս, որմէ կը խնդրէ ընկերանալ քաղաքի մէջ ժտադրած պտոյտին։ Չի մոռնամ ըսել թէ իբր հիւր իր հետ ունի պարոնուհի Ռիւթերը, հռչակաւոր հեռագրական գործակալութեան տիրող կինը։ Ցաժաք ելլելուն կառք մը կը դնեմ տրամադրութեան տակ ու դրագիրս կ՚առաջնորդէ զինք հոս ու հոն, ինչ որ կայ շահագրգռական այս նորաշէն քաղաքին մէջ։ Մեկնած ժիջոցին կը հրաւիրէ զիս երթալ այցելել իր զբօսանաւը։

Ցաջորդ օրը Արթինիս հետ միասին կ՚երթանք նաւ։ Սանդուխին գլուխը, երկայնահասակ, կապուտաչուկ, կայտառ, ուղղաձիգ կեցուածքով ծերունի մը, միշտ ինձմէ աւելի երիտասարդ — ձեռքը կ՚երկարէ ինծի, պարզ ու ազնիւ շեշտով մը։

— Որբերեա՞ն։

— Մր. Պէննէ՞թ։

— Yes, wellcome !

Եւ ինք անձամբ կ՚առաջնորդէ զիս նախ ընդունելութեան սրահը։ Ամեն կողմ մեծ վարպետներէ ստորագրուած իւղաներկ նկարներ, հիանալի գրադարան մը։ Պարոնուհի Ռիւթերը իր պատուական օբիորդներով։ Դրախտի բեկոր մը։ Իրօք այդ ամենը տեսնելես վերջ, ալ հոգ պիտի չ՚ընեմ եթէ երկինք չ՚երթամ։ Տեսայ զայն աշխարհիս վրան։ Եւ այդ՝ չնաշխարհիկ ճոխութեանց վերև, սև, թափծու պրօնզէ հիանալի... Բո՛ւն մը, իբ զինանշանը։ Եւ ամեն կողմ բուն յիշեցնող արձանագրութիւններ։

« Owl's right Owl's well, when the and is well. »

Քանի մը վայրկեան հանգիստէ վերջ կը շրջինք սենեակները։ Չոդ իրօք մարդ կ՚անմահանայ։

Սեղանատունը ուրիշ հրաշալիք, խոհանոցը նմանապէս։ Քիչ մը անդին՝ անկիւնէ մը, վեց գուիցերական կովեր, — թարմ կաթի անսպառ աղբիւր, կը բառաչեն։ Հապա մեքենանե՛րը, հապա մաքրութի՛ւնը, համաչափութի՛ւնը։ Վեց հազար ձիու ուժ։ Չրաման մը կուտայ և ահա նաւուն երկու կողմերէն երկու շոգեմակոյկ և վեց առագաստանաւակ վար կ՚իջնեն։ Մրցում մը պիտի կատարեն, Մօնթէ Քարլոյի, Քանի պէս։

Ժամ մը վերջ վար կ՚իջնենք զաւկիս հետ։ Երկուքս ալ

Digitized by Google

գլխու պտոյտ ունինք։ Նաւուն ցոուկէն նոյն գիշերաստուեր, ահագին յուն դէպի կոհակները կ'երկարի։ Կը հեռանանք նաւէն, աչքերս միշտ մագնիսացած դէպի հսկայական բուն, որ կարծես դէպի ինծի կուգայ, չի հեռանար։ Այդ սքանչելի նաւը իր անպատմելի գանձերով գրչի արդի՛ւնք է ուրեմն, ատոնց տէրը, մեծ ծերունին, լրագրող մըն է ուրեմն...։

Եւ այդ պահուն, ինչպէս շատ ուրիշ եղերական պահերու, յիշեցի քեզ, իմ հէք եղիաս, դուն, Երկրագունտի ու Շարժումի խմբագրապետ, դուն մեծ բանաստե՛ղծ Հայոց, որ չուան մը չի գտնելով, գօտիովդ կախեցիր քեզի, Թշուառութեան բոյնիդ մէջ...։

***

Յաջորդ օրը պիտի մեկնի Լայսիպրաքա։ Մտածումը կ'առնէ գիս։ Պէննէթ պիտի գա՛յ այցելել ինծի։ Մինա՛կը կ'ուզեմ գտնել այդ մարդը, մինակը խօսիլ իրեն հետ։ Ինք ոչ մէկի չէ այցելած։ Եւ ո՛ւր պիտի ընդունիմ զինքը եթէ գայ։ Մինչև այդ ատեն սալօնս բան մը կ'երեւար աչքիս։ Միւսը տեսնելէս ի վեր լմա այրելս կուգայ։ Զերկարեմ։ Ատուն ժամը իննին Թղթատուն կ'երթամ նամակներս առնելու։ Ահագին բազմութիւն մը, որ ակնապիշ, պարզ նստարանի մը վրայ հանգչած պէննէթը կը դիտեն։ Ձեռքը հարիւր յիսունի չափ հեռագիր ունի։ Կը բանայ, կը կարդայ ու վերջը քովը փոքր պայուսակի մը մէջ կը տեղաւորէ։ Վերջը կը հասկընամ թէ նիւ եորք Հերալտին ուղղուած բոլոր հեռագիրները օրը օրին իրեն կը ղրկուին եղե՛ր աշխարհի որ մասին մէջ ալ որ գտնուի։

Վայրկեան մը աչքը վեր կ'առնէ ու գիս նշմարելով «Հէյ՛, Որբերեան, կրնա՞ս ինծի Ռուբէյրի հեռագիրները բերել» կ'ըսէ։ — Անշուշտ, և վայրկեանէ մը կը դառնամ ուզածներովը։

«Հիմա քեզի պիտի գամ մնաս բարովի» կ'ըսէ և կը շարունակէ ընթերցումը։ Կը վազեմ տուն և արագ աչք մը կը նետեմ... սալօնիս վրայ։ Ա՛խ, սալօն...։

Քառորդէ մը աստիճաններէն վեր կ'ելլէ հաստատ քայլերով, այնչափ առոյգ, որ վայրենի նախանձ մը կը ճմլէ սիրտս, շիտակը ըսեմ։

Այդ օրերը Անգլիացիք Սօմալիլանտի ներքնաշխարհը պարպած էին, զօրքերնին քաշելով։ Բաւական երկար այդ նաւահին վրայ կը խօսինք, անկէ կ'անցնինք Ազիսինիա, ամե-

Digitized by Google

րիկեան առուտուրը, և ուրիշ հազարումէկ նիւթեր։ Ու յանկարծ, յանպատրաստից բռնելով զինքը.

— « Գիտէ՞ք, Մր. Պէննէթ, թէ ձեր խօսակիցը Հայ մըն է։»

Կապոյտ, խելացի և սուր աչքերը վրաս կը սեւեռէ ու կը թողու որ շարունակեմ։

« Գիտէ՞ք որ աշխարհի վրայ ամէն Հայ վշտացած կ'ատէ քաղաքակիրթ մամուլը, այդ ուղիներուդ մեծ ու մեծազոյն տէրութիւնը, որուն կարելի է է՛ն հզօր ներկայացուցիչն էք դուք։

Ակամայ ինչո՞ւ մը կը թոչի բերնէն։

« Որովհետեւ դուք կամաւոր թէ ակամայ մեղսակցուեթեամբ նպաստեցիք Համիտեան Ոէժիմին շարունակման, դուք ականատես եղաք տարաբաղդ ազգերու ժարտիրոսացումին ու լռեցիք. դուք տեսաք աւերակ Եիլիկիան և չի զոռացի՛ք հեղինակներուն դէմ»։

Արիւնը գլուխը խուժեց նախ, և անմիջապէս, գունատ, ոտքի ելաւ։ Որոշած էր մեկնիլ կարծեմ։ Տեղէս չի շարժեցայ և հատիկ հատիկ, դամբաններու մէջէն խօսող ձայնի մը նման ըսի.

« Ձեմ կարծեր թէ աշխարհի վրայ ալ հանդիպինք իրարու։ Իբր Հայ, ըսի՛ ըսելիքս, ու դուք պիտի չի կրնաք մոռնալ խօսածներս։ Դուք կրնայիք ամերիկեան հանրային կարծիքը լուսաւորել և նպաստաւոր հոսանք մը ստեղծել մարտիրոսնեթրու ի նպաստ։ Զըրի՛ք, և պատմութիւնը պիտի դատէ զձեզ...»

Չի մեկնեցաւ. ներսէն, Արթինիս մայրը, որ տեղեակ էր քանի օրէ ի վեր ըսելիքներուս, զուր կ'ազդարարէր ինծի մեղմ խօսիլ։

Չի մեկնեցաւ, ու հիմակ այդ դալկահար ծերունին, եկաւ ճիշտ քովս, նստաւ ու թողուց որ խօսիմ։

« Մի՛ կարծեր թէ համակիր չեմ Հայուն, ըսաւ։ Սասունի ջարդերուն՝ ե՛ս էի որ մասնաւոր թղթակից մը ղրկեցի մինչև այն հեռաւոր լեռները։ Սակայն հիմակ, որ Սահմանադրութիւնը հռչակուած է, չանացէք բարեկամանալ երիտասարդ Թուրքիոյ հետ և օրէնքի սահմանին մէջ պաշտպանեցէք ձեր իրաւունքները։ Ամերիկան շատ հեռու է և բան մը չի՛ կրնար ընել։ Ես կը յուսամ թէ երիտասարդ Թուրքերը խրատուած անցեալի փորձառութենէն, պիտի գիտնան լաւագոյն կառավարութիւն մը հիմնել ջանալ։ »

Digitized by Google

Պէտք էր դեռ չէր ճանչցած երիտասարդ Թուրքերը։ Հասան Պէյլիի մատուռն ալ քանդուած չէր տակաւին, մեր շատ մը յոյսերուն նման։ երկու ժամ անցուց քովս։ Մեկնած ատեն ներում խնդրեցի ակամայ պատճառած յուզումիս համար և ձեռքը համբուրեցի։ « Ճիպուդին և հայերը պիտի չի մոռնամ», ըսաւ ան մեկնած պահուն։

Եւ չի մոռցաւ։ Մեկնելէն քիչ վերջը իր երիտասարդական օրերու լուսանկարը կը ղրկէր ինծի, շնորհալի նամակով մը, և իր ու անապատի որդեգրին թղթակցութիւնը կը շարուէ նակուի ցարդ։ Իր գաղափարը շատ չանցած փոխեց և զարմանալի չի դտայ, երբ երիտասարդ Թուրքերուն համակիր Պէննէթը իր մեծ թերթին ճակատը կը դնէր կծու քննադատութիւն մը Մակեդոնիոյ վարչութեան, Ալպանիոյ և եէմենի խնդիրներուն նկատմամբ, իթթիհատականներուն օրով։

Կ'ըսեն ինծի թէ հանգիստ է հիմակ Մակեդոնիան, ու գրեթէ ազա՛տ եէմէնն ու Ալպանիան։ կը մտածեմ ու կ'արտասուեմ։ Ե՞րբ պիտի վերաշինուի Հասան Պէյլիի քանդուած եկեղեցին։ Ե՞րբ պիտի խաղաղի Հայաստան։

Ճիպուդի 4 Հոկտ. 1912.

ԺԲ

"ՓՓԱՆՓՆԵՐ"ԷՍ ԵՐԵՔ ԿՈՀԱԿ

1

ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

Աւ Լօրտ Պայրըն

Ա

Դուն որ իբրև ուրական, մոայլ դարու մ'առաջին
Մեծ ողբերը երկնեցիր, հոգիիդ մէջ խոռված.
Որ արձագանգը բերիր անդունդներու հառաչին,
Տրտո՛ւմ փայլակ, անբաժա՛ն սև ամպերէ մշտայած,
Մրըրկածին, մշշածին, թափառեցար Եւրոպան,
երբ միւս Մեծ Թափառողն՝ իր աչքերը կը փակէր
Ի Սէնթ Էլէն, մենաւոր, անփառունակ,—խօլական
Ցընորքին անձնատուր, մոռացումին լոկ ընկեր։

Digitized by Google

Բ

Երկուքնիդ ալ հանճարի փայլատակումի մի անճառ,
Ցեղաշրջման նա ծոցէն, վիշտի քառսը քու մայր,
Փառքի ուղի՛ն նա ընտրեց, դուն երգերուն սրլացար,
Նա գահերու, թագերու, դուն՝ ովկիանի՛ն սիրահար։
Ելենա, վակրամ, Օսթէրլից, ու Վաթէրլօ, Սէնթ Էլէն,
Կապիտոլէն ի Տարպիան, ի լուսթիւն դամբանին,
Ա՛յս էր իրեն ճակտի գիր, — մինչ դու թռչուն՝ երգելէն
Կը սուրայիր Արեւելք, երազներով անձկագին։

Գ

Խառնուրդ մ'արծուի ու անգղ, ծիծեռնակին, սոխակին,
Նոր Պրոմէթէ անկաշկանդ, երկինքներու զողցած հուր,
Դարուց սփինքս, հոգիով առիւծ, սակայն սրտով՝ կին,
Խրոմայոյզ զերդ Ալիս, ու եփրատին պէս տխուր,
Մին ի զարմէն դիւցազանց, չնջուած ցեղէն սուրբերու,
Նարեկացի նորածագ, սուրբ կիրքերու խաչակիր,
Այլ ամբարիշտ կոչնական բագոսին, չա՛ր համբարու,
Անկումին մէջ պաշտելի, եղեմին հէ՛ք տարագիր...։

Դ

Մոլորատանջ գիսաւոր, Քօլոսէին վերն առկախ,
Ցոգնած յորձանք մ'ովկիանին, ի Սուրբ Ղազար գըտած նինջ,
Սահող ըստուեր մ'յԵփեսոս, ուր Արտեմիսն՝ իր նուաղ
Նայուածքով զուր կը հայցէ ժամանակէն համալինջ
Տաճարն ու իր պաշտողները.— լացող վրհուկ բոցին քով,
Որ մըտերիմդ՝ Շէլլին՝ կը փոխէր ափ մ'աճիւնի, —
Նոճեաց սարսուռն ի Պուճա, ուր տակաւին արցունքով
Րիզենց աղբիւրը մենիկ, կաթիլ կաթիլ կը հատնի...։

Ե

Նոր Լեանտրը. յԵլլեսպոնտ, ալեակներուն մէջ ակօս
Մ'յօրինեցիր, որմէ վար պիտի հոսէր Եւրոպան,
Ժողովրդոց յուզումէն ցնցումը, վէս ու դոռոզ,
Դէպ՝ Ասիա, մերթ դըրախտ, արդ նեխումին աւազան.
Եւ Ապողոն յարուցեալ, գացիր դէպի Մարաթօն,
Թէրմոպիլէ, Աքրոբոլ, մոռցած Ալպիոնն ու ովկիան
Արծուի նայուածքդ վերջին՝ դէպի կարմիր հորիզոն,
Մրմնջեցի՛ր — « Ես մեռնիմ, թող ազատի՝ Ելլադան... »։

Digitized by Google

Զ

Ա՛ՁԷնքի կոյսը փակեց աչերըդ դեռ կիսաբաց,
Ու ժպտագին ու գինով արշալոյսէն նորածագ,
Հոգիդ թըռաւ Ողիմպոս, կայանը դից, դիցուհեաց,
Որ կը փայլէր վերըստին, ճակատը վեհ, սպիտակ։
Դար մը կ՛անցնի անկէ ցարդ, գուրգուրանքով կը հսկես,
Որ դրօշակը երկնագոյն չ՛առնէ ըստուեր մ՛իր վըրան,
Որ չի դառնան հին օրեր, ու գերութեան ողջակէզ
Զըլլայ, չ՛իյնայ վերըստին, ապրի՛ ազատ Յունաստան։

Է

Դար մը կ՛անցնի անկէ ցարդ ու բարձունքէդ դիտեցիր
Յոյզերը՝ որ գերդ փայլակ կտրատեցին Եւրոպան,
Գերի աղգեր, որոնք պահ մ՛յիշատակիդ ծընրադիր,
Մագըլցեցան դէպի վեր, ազատութեան Գողգոթան։...
Ողջունեցիր ցնծագին, արիարանց ողիներ,
Որոնց շուրթը քու երգեր, իրենք քեզմով հըրդեհուած,
Դէպի բագին դիմեցին, հաստատակամ, անվեհեր,
Կաթիլ մը լոյս հայցելով ապագային ամպամած։

Ը

Խորհրդանիշ Սուրբ Դատին՝ քեզ յառեցան վէնետկէն
Դժբաղդ ցեղի մ՛անմահներն, Բագրատունիին, Ալիշան,
Գրիչդ հո՛ն էր, այլ ափսո՛ս, երգերու տեղ հլրեղէն,
Հառաչներու կամուրջէն ողբի ձայներ սըլացան...։
Արարատին անծանօթ՝ այլ սիրեցիր մեր լեզուն,
Մեր գիրերուն վըրայ մերթ խոնարհեցաւ քու ճակատ,
Դար մը կ՛անցնի անկէ ցարդ, մեր հայրենեաց վշտասուն
Գերի են դեռ զաւակներն, տարահալած, յուսահատ...։

Թ

Ըստորոտէն Ծորոսի՝ գերդ թիթեռնիկ մ՛ազազուն,
Հիւսիսայգէդ շլացած՝ դէպի բարձունքդ առի թեւ,
Տարիներով խափարիկ, շրջմոլիկ հուր մ՛ոստոստուն,
Շիրմաց ընդմէջ, այլ քեզի սեւեռելով յարատեւ,
Աւերակէ աւերակ որոնեցի ձայնըդ զոռ,
Գետերուն հետ սահելով հասայ մինչև կոհակին,
Քեզմով լեցուն ամէն ինչ, այլ աչքերէն իմ պղտոր,
Ծոյս կուտայիր անցեալին իմ իտէալ թանկագին,...։

Digitized by Google

Ժ

Հասած հիմակ անապատն անմարդաձայն գիշերին,
Քանի անգամ հրայրքով մ'երազեցիր զոր այնքան,
Քեզ անծանօթ ովկիանի մ'ափն ուր ալիք կը փշրին,
Եւ իրենց հետ իմ յոյսեր, կը պաղատի՛մ ողբաձայն,
Հարո՛ւտը տուր ինձ ընկեր, բռնէ ձեռքէս դողդոջուն,
Երթանք փնտռել միասին նոր հորիզոն, նոր երկիր,
Գաղտնիքներուն անդ քննել անվերջ «ինչպէս»ն ու «ինչու»ն
Նոր Աստուածծ մը որոնել, տառապանքի՛ն կարեկիր...։

ԺԱ

Մտերմութիւնք թողած հոն, Շէլլիիդ պէս ափ մ'աճիւն,
Հայրենիքէս տարագիր, — Հարո՛ւտըդ տուր ինձ ընկեր,
Հրատոչոր աւազէն կը ւեռնին կեանքս ու աւիւն,
Տառապանքն հոս անհո՛ւն է, ա՛խ, գիս մինակ մի ձգեր...։
Կը դառնանք շուտ անոր հետ, ու գուցէ նա պատմէ՛ քեզ,
Ինչ որ երբէք չի տեսաւ երբեմն ստրուկ Ելլադան,
Հայրենիք մը սրգազգեաց, բազմիդ վըրան ողջակէզ,
Բորբնկած կովկասն ու յաւէտ ապերջանիկ Հայաստան...։

ԺԲ

Գուցէ իջնես միանգամ քու բարձունքէդ այն ատեն,
Քնարիդ շեշտերը յուզեն պոռնըկացած Եւրոպան,
Եւ ալեւոր Մասիսի ձիւնասպիտակ գագաթէն
Ազատութեան մոռցուած ե՛րգը գոռաս Հայութեան...։

Ճիպուղի, 14 Յուլիս 1906

Digitized by Google

Ծ փ ա ն ֆ ն ե ր

ԵՐԳ ԱՌԱՋԻՆ

Դ Է Պ Ի Ա Ն Դ Ո Ւ Ն Դ

Ա

Աստղի մը պէս հեռաւոր, անհետացած ի վաղուց,
Որուն նշոյլը նուաղ դեռ կուգայ մեզ կամարէն,
Ընդհարում մը թէև բիրտ առանց շողի զայն թողուց,
— Զարհուրելի վախճաններ արեւներու համօրէն, —
Մեր ճակտին տակ մտածկոտ կ'զգանք յաճախ մոլորուն
Կայծի մը հեւքը դողդոջ, ու կը կարծենք թէ յոյսին
Աստղը կ'ապրի տակաւին, եթերին մեջ դարերուն,
Մեռաւ, ափսոս, նա վաղուց, հաւատքին հետ միասին։

Բ

Հանդիպեցան իրարու ովկիանի մ'ափին անծանօթ
Քարանձաւի մը բերան՝ ուր նայեցողներ խոյս տուին
Գիտուքենէն հալածուած. մարդկութիւնը մտածկոտ
Թողած մենիկ և ալ զուրկ երազներէն անցեալին.
Հարոլտը՝ դար մ'ալեւոր, միւս ոգին դեռատի,
Այլ ընկճուած աւելի, ա՜խ, Ունայնը տեսաւ ան,
Երբ դեռ մանուկ՝ կը խայտար ալեկացն հետ եփրատի,
Ու կը յառէր մոլորուն ասուպներուն գիշերուան։

Գ

Հարոլտը՝ դար մ'ալևոր, ովկիանն փակած իր ուղին,
Ովկիանն՝ որուն մէջ զգաց ան Անհունին վէմ նըկար,
Այլ միւսը ըսկեպտիկ, յառած աչքերը հողին,

Digitized by Google

Ցուզումներով բոցակէզ յոգնած թռիչ մը տրկար,
Իրարու ձեռք սեղմեցին, ու նորեկը սարսուռով
Մտերմութիւն ուխտեց հոն, ուխտեց զընալ անբաժան
Ուրուականին հետ մէկտեղ. դէպ՝ իտէալն անխրոխտ
Որ կը փայլէր շատ հեռուն, խորքերուն մէջ մըթութեան։

Դ

Ճամբայ ելան միասին, երազն իրենց տուած թեւ,
Յորհըրգաւոր մի զեփիւռ մըղեց զանոնք Հերակլի
Սիւներէն ներս և աղօտ արշալոյսով մը թեթեւ
Միջերկրականը տեսան, իր խորքերուն ահալի.
Ծով ծովերու սըրբազան, ընկղմեցան որուն տակ
Աստուածները՝ որ բերին Տիբեր, Ալիս ու Նեղոս,
Որուն վրայէն սուլեցին զեփիւռն Ցոնիոյ ու հրատակ
Սահարայի փոթորիկ ու պատգամներ երկնախօս։

Ե

Ատլանդիկին հետ կապուած ժապաւէնով կապտագեղ,
Աղրիոյ խորն երկարած իր մէկ բազուկն հսկայի,
Կուրծքը վէսուվին հերարձակ, իր վիհերուն հրազեղ,
Գլուխը դրած յունական ափերուն մօտ գեղանի,
Ծով-Ըսփինքսն է, ծընրադիր Տորոսի վէս լեռներուն,
Կամ աւազանն՝ ուր խառնեն մուխ Ափրիկէն՝ իր խորհուրդ,
Ծեր Ասիան՝ Տաուրոսն, ու Եւրոպան՝ մոլորուն՝
Յուլ հարցերու շունչն այրող, գէպի քաոսն անյագուրդ։

Զ

Անապատի ու գարնան միջեւ պառկած յարաշարժ,
Կոհակները իր կը նետէ մինչեւ խորքը ամպերուն,
Կապանքները խորտակել կ'ուզէ սակայն չի կրնար,
Ու կը դառնայ իր խորքին, իբրև վիշապ զալարուն,
Աստղերը զուր կ'ողողեն զայն շողերով ցոլացիկ,
Արեւը զուր կը խառնէ ցոլքն՝ սպիտակ փրփուրին,
Ապերջանիկ ծովն է Ան, սևով շաղուած իր ալիք,
Ոճիրներու դարաւոր ծածկող դամբանը խորին.

Digitized by Google

է

Ափերն համակ օծեցին խորհրդաւոր մի շունչով
Արիական ցեղերու իրար գըլող հասանքներ,
Հինտուքուշէն երբ իջան,—կամ առասպել հոգեթով,
Երբ ազգերը զատուեցան ըստորոտէն ալեհեր
Աբաւրատին, անոր շուրջ թողած մի ցեղ երկաթի,
Որ կեցաւ հոն անսասան, մրրիկներու դիմազրաւ,
Երբ պետութիւնք հընամի, կը փշրէին ամէն դի,
Եւ իրենց հետ՝ փառք, անուն, մեծութիւն, ուժ և համբաւ.

ը

Փիւնիկեցին նախ թըռաւ Թեթևասահ՝ ափէ ափ,
Նաւականերովն իր խախուտ՝ հրաւէր կարդաց կոհակին,
Մանուկ ազգեր՝ փառամոլ՝ հետեւեցան հըրատապ
Ցոյզով 'ի ծովն անսահման, երազամոլ, անձկագին,
Ու բարձրութեանց կատարէն տեսան, ափսոս, թէ ան ալ,
Սահման ունէր։ Վայրահակ խոնարհեցաւ ճակատնին,
Եգիպտոս, Հռովմ, Ելլադա որոշեցին ընթանալ
Մէկզմէկու ետեւէ՝ դէպ՝ իտէալն անհունին։

թ

Ցեանքը կարճ էր ու անյագ,...ըստիպուեցան յօրինել
Մին՝ իր մոմիան, ու միւսներն իրենց դաշտերն եղիւսեան
Ցեանքը կարճ էր, այլ անուշ, պէտք էր բաւի'ղ մը անել,
Ուր փառատենչ հոգիներ մոլորէին յաւիտեան։
Ջուր բուրգերու զագաթէն կոչում ըրին աստղերուն,
Պարապութիւնը հեգնեց իրենց ճիգերն մանկական.
Արձաններու բազնիկ քով, տառապեցան գալարուն
Այլ խոր գիշեր և անլոյս, անշող ճնաց ապագան։

ժ

Ծովը դիտեց այս ճիգերն իր ծիծաղովն ահարկու,
Հեգնոտ, դաժան, թողուց որ կեսարն անցնէ իր վրդկին
Շղթան Հռովմի երկաթէ, բազուկներովն իր հուժկու,
Րոպէ մը վերջ բաղդն հոն էր, դաշոյնովը Բրուտոսին։

Digitized by Google

Ազատ ծովը եղաւ ան, թէև իր վրան փորձեցին
Պարզել բիւր բիւր երփնագոյն, հողմածածան դրօշակներ,
Րոպէ մը լոկ և անցան, ինքը մնաց առանձին,
Անկաշկանդ, վէս միապետ, գաղտնիքներուն իրեն տէր։

ԺԱ

Քայլ մը դէպի արևելք, Լիբանանէն քիչ մը վար,
Կը հեծէ հէք մի ծովակ,—Մեռեալ ծովը մենաւոր,
Զոր դիտեցին մեր երկու ուխտաւորներն հողմավար,
Ու կանգնեցան պահ մը հոն, յիշատակին անձնատուր.
Երկիրն ու ծովն է մեռած ու ժահն անգամ մեռաւ մերթ,
Թէև հիմա չի մեռնիր մէջն ամբարիշտ մեր դարուն,
Հողն Աւետեաց երկնաշունչ իր վէպերովն հրաշակերտ,
Ընտրեալ ցեղին բնավայր, օրրանը սուրբ երգերուն։

ԺԲ

Հոմերական տաղ մ'է նա, այդ երազուն ցեղին բաղդ,
Գերուեցենէ գերուելիւն, մշտամոլոր, թափառիկ,
Ցաւերժապէս ծրնրադիր եհովային մեծայաղթ,
—Կրակի, ամպի սիւնն հրսկայ, կամ մոընչող փոթորիկ.—
Ցե՛ղ մկրտուած բուրգերուն և ըսփինքսին ըստորոտ,
Սեմի զաւակ, ծրծած կաթն արիական հաւատքին,
Դիւցազնական մի երգի շեշտը խրոխտ բամբորոտ,
Կամ Նեղոսի, Եփրատի ափերն հառաչ ողբագին...

ԺԳ

« Փարաւոն, թո՛ղ Իսրայէլն ազատ »—ամպի կրակի
Սիւնը ինկաւ առջևնին ու քալեցին գայթ ի դայթ,
Կտրեցին ծով ու սարեր ու նետուեցան շեշտակի
Անապատի ծոցն անհուն, քառասուն տարի անընդհատ.
Քառասուն տարի, հին սերունդն իր ոսկորներն աւազին
Խառնեց մինչեւ նորն՝ հասաւ նախնիքներուն իր երկիր,
Տառապանքով մաքրուած, բաղձանքներով կաթողին,
Այնքան ատեն սիրական հայրենիքէն տարագիր։

Digitized by Google

ԺԴ

Քառսուն տարի,... կայ սակայն ցեղ մը ներման միւսին,
Քառսուն դար է քեզ համար, Ազատութի՛ն ցանկալի,
Իր նահապետ լերան շուրջ՝ արցունքն արիւնն կը հոսին,
Քու կարօտովդ հայրենեաց, մշտատրխուր կը հալի...
Ո՛ւր ես արդեօք, աշխարհի վըրան այլ ևս չիկա՞ս դուն,
Կը խուսափի՞ս այն ցեղին զաւակներէն պաշտոզ քեզ,
Զունին անոնք առաջնորդ՝ ոչ ամպի, ոչ կրակի սիւն,
Այլ հայրենիք մ'աւերակ, բազնիդ վըրան ողջակէզ։

ԺԵ

Թմբուկներով փողերով պարիսպները սարսեցին,
Յըրոխտ արևն իր ճամբան անոնց համար առաւ կանդ,
Երիքովի կը մըխան դեռ հիւղակներն առանձին,
Զազաղներու լըսելով վայնասունին արձադանգ.
Անպարտելի յաղթական, իրենց հետ էր Եհովան,
Փոշիի պէս ցրուեցան Ամաղէկը, Քետացին,
Օծեալ իրենց արքաներն խելայեղ ու տիրական
Յաղթանակի ու սիրոյ անմահ քնարը լարեցին։

ԺԶ

Տեսած սանդուխն ի Բեթէլ, ընդմէջ երկնից ու երկրին,
Ղրկած մարմնով ի դըրախտ մեծ Ազատիչն ու եղիան
Հաղորդակից ամեն օր գաղտնիքներուն ամբաւին,
Ու ճանչնալով նախանձի, սուրի, հուրի Եհովան,
Օր ա՛ալ ըմբոստ ու ահեղ, ճակատ տուին երկինքին,
Շղթաները փորձեցին փշրել, թէև ինքն Աստուած
Դարբնած ըլլար։ Ու վերէն իր շեշտերով զայրագին,
Մեծ Նախանձողն իր որդւոց վրէժի անէ՛ծքը գոռաց։

ԺԷ

Անլուծելի հանելուկ, գաղտնիք, մարդն ու իր հոգին,
Փակուած հողին՝ աստղերէն վար՝ անոնցմէ թռչի վեր,
Ինքը տըկար ու հիւանդ, այլ կուրծք կուտայ փոթորկին,

Ու կոհակին, մի հպարտ ընդվզումով անվեհեր։
Կարճ է ճամբան քալելու սակայն անհուն իր կորով,
Դէմքը տրժգոյն՝ այլ ներսէն՝ հիւսքը երկաթ ջիղերու,
Թէև շուրջը կործանին ամեն ինչ, լինքն անխոտով
Իր իտէալն կ'երազէ, — Աստուածն ըլլալ Աստուծոյ։

Ժ

Եւ Իսրայէլ անկէ վերջ նման աշնան տերեւին
Գլորեցաւ սարէ սար, օտար ափեր գերուելեան,
Քանի անգամ դարձաւ ետ, սուր յուշերէ անմեկին,
Շինել տաճարն ուր սակայն ալ չի դարձաւ Եհովան։
Բրլեակի պէս կոխեցին զինքը Պարսիկն, Ասորին.
Նեղոսէն ետք Բաբիլոն՝ լացող գետին ուռիներ
Ունկնդրեցին գիշերներն ներքեւն իրենց ըստուերին
Հեծեծանքը սուրբ ցեղին, բղխած սրտէն կարեվէր։

Ժ

Հոս՝ Եսայի, քիչ մ'անգին՝ եզեկիէլ տեսանող,
Որ Մովսէսի բաղդակից՝ ընդհնշմարեց ամպէն վեր,
Կապոյտին մէջ իր փառքով՝ ձիւնաստպիտակ, լուսաշող,
Սուրբ Աստուածը հնուքեան, խորշոմ ճակատ, ալեհեր,
Կամ Երեմիան, կամ Եզրաս, Արտաքի դաշտն անսահման,
Որուն աչքի վարագոյրը վերացաւ մէկ գիշեր,
Անդրշիրմին զաղտնիքներ՝ դեռ չի մեռած տեսաւ ան,
Լրսեց ձայնն իր հրեշտակին, որ գինքը վեր կը կանչէր։

Ի

Մարգարէները համայն, այնչափ հեռու դարերով
Եւ իրարու անծանօթ, որ նոյն քնարը հընչեցին,
Սպասումով մը լեցուն, յուզումնալից, մշտախոով,
Կարծես տրժգոյն փայլակներն եղան այն մութ քաոսին,
Որ մարգկութիւն կը կոչուի, և որ գերդ վէմն ովկիան,
Երկնակապոյտ ծալքին տակ, անլոյս գիշերն ունի խոր,
Լի կարօտով մի շողին երազներու տուընջեան,
Ցղի յաւէտ մտածմամբ, անյուսութեամբ ահաւոր։

Digitized by Google

ԻԱ

Լուսինը դեռ կը նայի դաշտերուն վրայ Մովաբու,
Ուր քարաշէն քաղաքները աւազին տակ կը նիրհեն
Լըռութիւնը կ'ընդհատեն վայրի չագալ, յովազ, բու,
Մեռած ծովուն ալեակներն կը խուսափին ափերէն.
Սոգոմ, Գոմոր կը ծածկեն անիծապարտ իրենց բաղդ,
Նաւի մը տակ ծրծումբէ, որմէ ելած գոլորշին՝
Կը ծաւալի թունաւոր ու ճիչով մը յուսահատ,
Մայրիներու թռչնակները անկէ հեռու կը փախչին:

ԻԲ

Կամաց կամաց ու դողդոջ առանց երգի մրմունջի,
Աւազներու ընդմէջէն կը թաւալի Յորդանան,
Ալիք չունի ու կարծես յաւերժապէս կը հանգչի
Գետն անիծուած, արիւնի ու նեխումի անկենդան:
Զուր կ'որոնէ աչքը հոն եղիայի կառքն հըրեղէն,
Նիհար, ոսկրուտ եսայիի, սուրն հրեշտակին ոճրադատ,
Տապանակին առջեւ վառ լոյսն անբաժան կանթեղէն,
— Թաղեց զանոնք իրեն տակ անծայրածիր անապատ:

ԻԳ

Մոռացումը չի թաղեց սակայն զքեզ իրեն տակ,
Երանի թէ ջնջուէին քըսան դարերըդ աշխարհէն,
Ցիսուս, ու մենք ըլլայինք դէմն Աստուծոյ շանթարձակ,
Ու խաղալիկ իր կամքին, քըմայքներուն իր ամէն,
Կը գինովնար Նա ծուխէն ողջակէզի ճենճերին
Ու կը ներէր շատ անգամ իր ապստամբ զաւակաց,
Քըսան դարերդ կը ծածկեն ահաւոր վիհ մը խորին,
Լի արիւնով, ոճիրով, անէծքներով մշտայած.

ԻԴ

Օդոստեան մեծ դարուն մէջ Հռովմի շղթան իր վրզին
Ի Բեթլեհէմ անընշան, գերի Աստուածը կուգար
Ծիլն Հրոութին, Բոոսին, Բերսաբէէին ու Դաւթին
Նահապետաց, Ադամին և Աստուծոյ ալեփառ:

Digitized by Google

Իսրայէլին ժառանգած քընարն արցունքն ու խորհուրդ,
Ու մարդկութեան խըտացած վիշտն իր մատաղ ճակտին տակ
կուգար աշխարհ, մինչ անի, նայուածքով մը հեզնոտ, ցուրտ,
Եր յօրինէր ոտքին տակ, կորուստի վիհն անյատակ։

Իե

Քանի մը մոգ ալեւոր. Արեւելքէն մոլորուն,
Եկան աստղին հետ հրաշող, ողջունելու Մեսիան,
Ու լուսարձակ, լուսասփիւռ, հրեշտակներու ալելուն
Յաղաղութեան երգին հետ՝ ղէպի երկինք բարձրացան։
Դաշտ հրաշալի՝ ուր հօտեր կ'արածին դեռ օրն ի բուն
Ու գեղջկուհին կը վազէ ժամերուն մէջ իրիկուան
Դէպի աղբիւրն կիսաչոր, ուռիին տակ, մօտ ճամբուն,
Լըսել սըրինգն իր հովուին, մելամաղձիկ, ողբաձայն։

Իզ

Ու ծերունին ալեհեր, որուն բազուկը դողդոջ,
Գրկեց կորիւնն Ցուդայի, ու ճակատը վայրահակ՝
Իսրայէլին ողջունեց սուրբ յոյսերուն այդ բողբոջ,
« Արձակեա, Տէ՛ր », մրմնջեց, « մեկնելու է ժամանակ »...
Նոյն երգե՞րն են երազի, ա՜խ, նոյն ա՞ստղը լուսաշող,
Նոյն Ծերունի՞ն, որ շատ հին դարերուն մէջ մթութեան,
Գացին մէկտեղ ողջունել, իբրև աշխարհը փըրկող,
Հիմալայի ըստորոտն, արքայածին Սիտտարթան...

Իէ

Ինչո՜ւ հողմին, ալեակին պէս չապրէինք յաւիտեան,
Գէթ սարէ սար, ծովէ ծով կը յածէինք անընդհատ,
կարելի է սըլացիկ, կը տեսնէինք մի վայրկեան
Քաոսին մէջ լուռ գաղտնեաց, գիտութեան սուրբ ճառագայթ.
Գոնէ չէինք ըզդար մենք մեր ճակտին տակ՝ մոլորուն
կայծի մը հեւքը դողդոջ, չէինք կարծեր թէ Ցոյսին
Աստղը կ'ապրի տակաւին, եթերին մէջ դարերուն,
Մեռա՜ւ, ափսո՜ս, նա վաղուց, հաւատքին հետ միասին...

Digitized by Google

ԻՀ

Երկու տարու և արդէն արեան հոսանքն սկըսաւ,
Ռաքէլ լացաւ որդեակներն, անմխիթար սրգաւոր
Բեթլեհէմի խրճիթներն պատեց մահին մաշոզ ցաւ,
Ու լռեցին հին երգեր, շրթանց վըրայ վիրաւոր։
Արեան լիճէն խոյս կուտար Աստուածորդին Եգիպտոս,
Ցիշե՛ց արդեօք կեանքին մէջ, իր առաջին զոհերուն
Դալկուն ճակատն ու անմեղ արտասուքներն յորգահոս,
Ու մայրերուն յօշոտուած տառապանքը գալարուն...։

ԻԹ

Մահն ամեն տեղ կը զարնէ կեանքը իբրև աշնան հով,
Այլ ահարկու է մինչդեռ կը մօտենայ հիւղակին,
Երբ որ մանկան կը մեռնին նախկին ճիչերը թոթով
Ու ծընողքը կը դառնան գերեզմանէն տրտմագին։
Խրճիթին ընդհուպ մէջքը կոր, կը ծալլըւի իր վըրան,
Եւ ալ փնտռէ երբեմնի երանութեան ցոլքը հոն,
Քայլերն ընդհատ ու դողդոջ քիչ մ'ատեն ալ կ'երերան,
Մինչև ստուեր, մոռացում, զան հաստատել իրենց բոյն։

Լ

Վարագոյրը կը ծածկէր Սրբուհիւնը Սրբոց մերթ,
Ուր կը մընար Տապանակն ուխտին անտես ամբոխին,
Գաղտնիքն ու իր ըստուերներ կը պահէին հրաշակերտ
Դելփեան փոսը կամ վեստեան սրբատեղիքը նախկին,
Եայ երկիր մ'ուր հաւաքուած հանելուկներն անցեալին
Մարգարէներ ու կրօնի հիմնադիրներ քաշուեցան,
Պահ մ'առանձին, վըրանին խորհըրդաւոր քօղ մ'առին,
Հաւատքի մէջ խորասոյզ, կեանքը մոռցած իրական։

ԼԱ

Նեղոսն հազիւ ափ մը հոն դալար կուտայ իր ափանց,
Անվոյնչ ալիք չեն խոովեր Մադիամու դաշտն՝ ուր Մովսէս
Գընաց պատմել իր ցաւեր գիշերներուն անթափանց,
Անապատին հետ խոկալ և արտասուել դառնապէս։

Digitized by Google

Հոն թաղուեցան մանկական տարիներն ալ Յիսուսին,
Աւազապատ խրճիթին մէջ՝ լսփինքսէն ոչ հեռու,
Զայն կրթեցին Անսահմանն ու Անցեալը միասին,
Եւ օծեցին մարդարէ բիւր ապագայ դարերու։

ԼԲ

Եւ անկէ ետք ոգի մ'է լուսապըսակ, թռչըտուն,
Զերգ առաջնորդ խղճալի ձկնորսներու խըմբակին,
Թափառական իբր աստուպ, նայուածքն յառած աստղերուն,
Յորնարհ դաստն դրթացողն ու կարեկիցն առաջին.
Օձերու պէս խորագէտ, միամիտ զերդ ազաւնին,
Գըտաւ սըրտի տրկար կողմն ուղեկորոյս մարդկութեան,
Ցոյսի բառեր մրմընջեց զերի անլոյս ամբոխին,
Ու սիրոյ մեղկ Աստուածոյն փոխակերպեց Եհովան։

ԼԳ

Երբեմն այսպէս կը փլչին ստորերկրեայ անդընդոց
Մէջէն ահագին բարձունքներն յաւերժական լեռներուն,
Եւ անոնց տեղ կը խուժէ ծովն անհանդարտ, ալեկոծ
Ու կը թաղէ իրեն տակ, ծաղիկ, գալար ու գարուն։
Հոգիներու մէջ փլաւ հին Աստուածը շանթարձակ,
Յիսուս կարծեց հոսել հոն խաղաղութեան շունչն ու սէր,
Այլ ԵՍն ազատ ասպարէզ գըտաւ անվախ, համարձակ,
Իր մոլուցքին, որմէ վար ոճիր, արիւն կը հոսէր։

ԼԴ

Սլացիր կատարն թափօրի կամ գընա ծովն Գալիլեան,
Մին՝ ապառաժ մենաւոր, միւսը յուզուած, անհանդարտ,
Փնտռէ Աստուածն այլակերպ, կամ զանի՛ որ հըրաման
Նուտար հողմին, փոթորկին, կեցիր հոն մէկ ակընթարթ,
Գիշերն իջնէ թող վըրադ ստուերներովն իր երկար,
Ու երազէ անշշուկ, — հին անցեալէն ոչ մի ձայն.
Գիտի գայ քեզ վրդովել, լոկ շըշունչը դողահար
Ժողովողին՝ որ հեծեց « — Ամենայն ինչ ընդունայն... »

Digitized by Google

ԼԵ

« Աստուած Սէր է, մարդն ալ սէր կը պարտի իր ընկերին,
« Եղի՛ք բարձր ու կատարեալ՝ ինչպէս Ձեր Հայրն երկնաւոր.»
« Մի՛ ատէք այլ սիրեցէք Ձեր արիւնի թշնամին. »
« Մարդն անմահ է, շիրմէն ետք դեռ յոյսեր կան հեռաւոր. » —
Ասոնք եղան սկզբունքն ու կտակներն իր վերջին,
Որոնց վրայ կը յուսար հիմնել նոր կեանք, նոր կըրօն,
Ափսո՜ս, երազ վաղահաս ու յոյս անդարձ կը թուչին,
երբ մթաստուեր, ամպամած ու տխուր է հորիզոն:

ԼԶ

Բանաստեղծի նայուածքով ու հոգիով մարգարէն,
Տեսաւ անդունդն ահագին, որ կը բանար ապագան,
Զգաց հոգին մարդկութեան, որ իր նսեմ խորքերէն,
Դասկած, նախանձ կուտար գուրս ժայթքուններով խօլական:
Լացաւ մէկ օր, զիշեր մ՛ալ — « Հայր » մրմնջեց ողբագին,
« Բաժակն անցուր այս ինձմէն »—չ՛եկաւ կոչին պատասխան:—
Մըտերի՛մը ողբաց նախ, մտերմութեան թանկագին
Դաւն ու մահը արտասուեց ի մենաւոր Գեթսեման:

ԼԷ

Կ՛երթանք գրկել ժահն անվախ, երբ կը կանչէ պարտքը մեզ,
Հրացայտ աչքով, խանդավառ կ՛երթանք կուրծք տալ գընդակին
Գաղափարին համար սուրբ, յօժարակամ ողջակէզ
Կ՛ընենք մատաղ մեր յոյզերն ու երազներ թանկագին, —
Այլ դառնագոյն ու նըսեմ, անմըխիթար է վախճան,
Երբ կը հանգչի ճակատնիս, մտերմութեան անձնատուր,
Ու կ՛զգանք թէ կուրծքերնէս բազուկն անոր դաւաճան
Կը մխէ նենգ մատնութեան դաշոյնն հատու սայրատուր:

ԼՐ

Արտասուալից աչքերով, կամաց կամաց դէպի վեր
Ելաւ ըմպել մարդ–Աստուածն անարգ խաչէն մահի թոյն,
Մատնութիւնն ու ուրացում՝ բազմացուցին իր ցաւեր,
Ու նախազգաց ապագայ ժամանակներ գառնագոյն.
Զգաց անշուշտ թէ ժայռուտ ու փշալից Գողգոթան
Պիտի ըլլար իտէալն հոգիներու տառապող,
Ու խաչն անարգ՝ գերագոյն մխիթարն հէք մարդկութեան,
Որ մութերէն շատ անդին պիտի ժպտէր լուսաշող:

Digitized by Google

ԼԹ

Մեռաւ Աստուած ու յարեաւ։ Անոնք՝ որ շատ սիրեցին
Զինք, զայն տեսան վերստին, 'ի յանապատն 'ի ծովափ,
Ուր կը գընար դեզերիլ ու երազել առանձին,
Լիբանանի զեփիւռին դարձած ճակատն հրբատապ։
Օրհնեց զանոնք ու ներեց զինքն ուրացող Պետրոսին։
Սրբազործեց իր սիրով՝ Մատլէնին հետ կինն ինկած,
Ճակտին մոայլ չի բերաւ ալ մահացու կեանքը սին,
Մինչեւ հրաժեշտն իր վերջին, անվահ լեռնէն Զիթենեաց։

ԽԱ

Ա՛յս երազէն դիւթական, զէթ ճառագայթ մ'անըստուեր
Մընար ու լոյս տար մեզի, որ կ'սպասենք դարերով,
Զոհած պատիւ, հայրենիք, յօշոտելով մեր սրտեր,
Կարօտակէզ կը կտրենք անհիւրընկալ սար ու ծով։
Հիւղակը մարդ չի մընաց, որ չի փարէր Սուրբ խաչին,
Ամեն ուղիք տարին մեզ դէպի ժայռուտ Գողգոթան,
Մեռանք։ Մէկ ձայն չի բերաւ արձագանգ մեր հառաչին,
Զիկա՞յ արդեօք յարութիւն յոյսերուն հէք Հայութեան...

ԽԱ

Փոքրիկ իբրեւ ձիւնագունտ զոր զազաթէն սարերուն
Կը գլորէ ձեռքն անմեղ, զուարթաձայն մանուկին,
Որ նախ մեղմիւ ու տակաւ պլլուելով թաւալուն
Նոր խաւերու կը կազմէ ձիւնակոյտը ահագին,
Նոր կրօնն ալ զերդ աղբիւր, ակ մ'արիւնի, արտասուաց,
Թալեց իբրեւ մի վըտակ, հեծկըլտուքով մ'անմռունչ,
Այլ քիչ մը վերջ հոսանք մ'էր լավաներու զայրագնաց,
Որ անցեալը կը փշրէր, խիզախ թափով մ'հրաշունչ։

ԽԲ

Սիրոյ արեւն բոցավառ կը հրղեհէր հորիզոնն,
Մարդ-թիթեռներ շրլացած՝ նախ այրեցին թեւերնին,
Կամ թեւաբեկ՝ քաշուեցան անապատներն, հոս ու հոն,
Ճգնել մենիկ ու բաղձալ երանութեան դամբանին.
Խաղաղութիւն երկնային, որուն յառած հեգնեցին
Գարուն, ծիծաղ ու զալար, ընտրեցին հուր կախաղան,
Կամ խելայեղ, փորձեցին տանջանքն ապրիլ Միածնին,
Փշրել կեանքն ու իր կիրքեր, երազներով խօլական...։

Digitized by Google

ԽԳ

Գինովութեան հին օրեր, որոնք անցան այնչափ շուտ,
Հին, նոր Հռովմ սարսափած այս հսկայէն նորածին
Որ կը ցնցէր հաւատներն անցեալներու կիսափուտ,
Քանի անգամ արիւնով զանի խեղդել փորձեցին։
Երկարատեւ խուլ պայքար, որմէ ոչ մին յաղթական
Ելաւ։ Մարդն ալ կրօնքն ալ, զիջումներով փոխադարձ
Զիրար խաբել չանացին. մինչեւ մեռան իրական
Նըպատակներն Յիսուսին, ու սին կեղեւը մընաց։

ԽԴ

Յայտնութիւնը՝ տեսնըւած Պատմոսէն լերկ, անբընակ,
Խաբկանքի տարրը ծընաւ ու ոսկեպատ դըրախտին
Երազն անգամ շլացուց Յանկութեան սիրտը անյագ,
Ու մարդն ուզեց հոս ապրիլ՝ այդ իտէ՛ալն երկնային։
Սկըսաւ նախ կաշառել Յիսուս մանուկն ու իր Մայր,
Հաղցուց գիպակ ու բեհեղ խանձարուրի փոխարէն,
Զկնորսներու խմբակին՝ տարահալած ու թափառ՝
Սուրբի տիտղոսը տըւաւ, պըսակներով լուսեղէն։

ԽԵ

Թագերու վրայ դրաւ խաչ, դոհարազարդ, ոսկեշող,
Բռնակալին սուրն հատու՝ օծեց իւղով, աղօթքով,
Ու Պետրոսին փառամոլ, Տէրը երիցս ուրացող՝
Որ գլխիվայր էր խաչուած, իր անցեալէն հոգեխռով՝
Գահ մ՛ի Հռովմ տըւաւ հին գահերուն տեղ կեսարաց.
Շղթաներով արծաթի կապեց խիղճն ու ազատ Բան,
Եւ սկսան նոր շրջան մի մթագին ամպամած,
Նոր ծուղակներ ինքնահիւս ու նոր դարեր գերութեան։

ԽԶ

Բիւր տաճարներ կ՛ողողեն արդ Սուրբ քաղաքը Դաւթի,
Եօթնակործան, այլ ընդ միշտ վերաշինուած հաւատքով,
Մոմ ու կանթեղ կը մրխան ու կը հեւան ամեն դի,
Աղգ ու ազինք կը դիմեն հոն ծնրադրել քովէ քով.
Եվ՛ըսեն թէ մահն հոն մեռաւ, գուցէ անոր դիակէն
Ծաւալեցաւ նեխումին ու փտութեան գոլորշին,
Որ ամպոտեց խիղճն ու սիրտ ու հաւատքի փոխարէն,
Կասկածի որդը դրաւ հոն ցաւերով մոլեգին։

Digitized by Google

Խէ

Սակայն անկիւն մը կայ լուռ՝ Ցովսափատու ձորին մէջ,
Ուր իրարու խառնըւած, երջանիկներ կը հնչեն,
Անոնք, որոնք հաւատացին և զգացին լոյսն անշէջ,
Կաթած իրենց հոգւոյն վրայ, երկինքներու բարձունքէն։
Գերերջանի՛կ գիակներ... որ կ'սպասեն անտրտունջ,
Լրսել կեանքի հրեշտակին որոտաղոչ փողին ձայն,
Ժամն՝ ուր Աստուած ալեւոր պիտի իջնէ հըրաշունչ
Իր շեշտերով կտրել հոն, կեանքերու հուսկ դատաստան։

Խը

Սելովամէն քիչ մը վար, շաւիղ մը կայ մոլորուն
Մէջքերնին կոր շէնքերու բաւիղին մէջ խեղդըւած,
Որ կը պահէ տակաւին հին խուններու ծուխերուն
Ամպի գոյնը անորոշ, տրտմութիւնը միդամած.
Այդ շաւիղէն կ'անցնէր մերթ Սուրբ ուխտին հին Տապանակ,
Որուն առջեւ պարելէն՝ երգիչ Արքան կը գընար։
Ու կը վառէր ոսկեղէն եօթնատոտեղեան աշտանակ
Իսրայէլն ալ կը ցնծար յաղթանակով տենդավառ։

Խթ

Երգ-երգոցի չքնաղ վարդն ու Սարօնի շուշաններ
Փունջ փունջ այնտեղ բուրեցին, յօրինեցին ծաղկաւէտ
Կեանքի ուղին Իմմաստնոյն. ու մրայօն, սեւահեր
Գեղուհիներ քալեցին նոյն շաւիղէն լուսահետ
Դէպի Տաճար, ուր փառքով կ'ընկողմանէր Եհովան
Երազանքի մէջ մոռցած աստուածութիւնն ու երկին,
Երբ առաջին շողերուն մէջ լուսասփիւռ առտըւան,
Կը հալէին շարականն ու ալէլուն ցնծագին։

Ժ

Շաբաթ օրերն հիմակ ալ նոյն շաւիղէն կը քալեն
Ցնցոտիներ վըրանին Իսրայէլի զաւակներ,
Ծեր, կաղ ու հէք, վիզերնին ծուռ, քայլերնին դողալէն,
Կ'երթան պատի մը առջեւ, ժամանակէն կիսաւեր
Ու կ'արտասուեն անշըշուկ։ Դուն, Աւետեաց Պաղեստին,
Փառքի օրերդ տեւեցին բաղեղներու ծաղկին պէս
Մէկ արշալոյս ու դուն զուր կը յուսաս թէ վերստին
Զաւակներուդ թափառիկ՝ դարձը պիտի ողջունես։

Digitized by Google

ԾԱ

Կիսակործան այդ պատը կայ տաճարին յիշատակ,
Սակայն անկէ քիչ մ՛անդին՝ միւս շէնքը փառաշուք,
Որ կ՛երկարէ ի կապոյտ՝ գմբէթ, կամար, աշտարակ,
Իբրեւ դամբան անցեալին՝ որ կը հանգչի անշրշուկ։
Չին Տաճարին մարմարներէն իրարու վրայ են շարուած
Իբրեւ ժխտում դըրական Աստուածորդւոյն անէծքին,
Սրբագործուած Տիտոսի հրդեհներէն կիսայրեաց,
Յաղթանակի մի կոթող, հսկայական ահագին։

ԾԲ

Արիւնի մէջ թաթխըւած դըրօշակներ կը ծըփան
Վրանին ինկած աթոռի մահիկն աստղով մը յըղի,
Ջնոնց ներքև կը հանգչին փառք, յիշատակ ու դամբան,
Աժօթահար խաչն անգամ ծալքերուն տակ կը կըքի.
Զի մարեցին դեռ դարեր. հին տաճարին վըրայ նոր
Այդ մկկիթէն կը լըսուին իբրեւ հառաչն օրհասին՝
Ձրձագանգներ կատաղի մըրիկներու հեռաւոր
Երբ ազգերը կուգային բաղխելու հոն միասին։

ԾԳ

Մին՝ խաչակիր, սեւեռած միւսն աչքերը մահկին,
Այլ ամենքն ալ փառատենչ՝ մէկ երազով գինովցան,
— Ձգմել գիրար, — մինչ անդին՝ ստուերներով տրտմագին՝
Խաղաղութիւնը կուլա՜ր բաղդին վրայ մարդկութեան։
Կը կարծես թէ հոն են դեռ, ու գէնքերը կը շաչեն,
Դիւականաբոյր գեփիւռէն հեւքեր կուգան անծանօթ,
Թէ մայս մը կայ ոգմերու խուլ, ահաւոր մոինչէն,
Ջոր չեն կարող մոռնալ ալէլուներ նուաղկոտ...։

ԾԴ

Պէտք է մոռնալ այլ ափսո՜ս, ցեղերու ձայնը հըզօր,
Կ՛աւանդըւի դարէ դար, սերունդներուն ապագայ,
Արիւնի գէմ պէտք է որ թափուի արի՛ւնը բոսոր,
Մէկ արցունքի փոխարէն, պէտք է որ ազգ մը սրգայ։
Մին՝ խաչին, մին Մահմէտին սուրը քաշած սայրասուր,
Զարկին գիրար դարերով, Մարսիլիայէն Վիէննա.
Ցուստինեանը իր շիրմէն տեսաւ կարմիր մահաբոյր
Դրօշը մահկին պարպըւած իր տաճարին խակ վըրայ։

Digitized by Google

ԾԵ

Ու ցանկալի, սպասուած Հազարամեան չ'եկաւ ղեդ,
Ամեն կուրծքի տակ Ցանոսն՝ իր տաճարն ունի բաց,
Չի տարածեց ամեն գի Խաղաղութիւնն իր Լեւեր,
Հորիզոնը կարմիր է ու երկինքը՝ միզամած։
Կը փոթորկին ուժգնօրէն հոգիներու փառամոլ
Կիրքն ու տենչանք ամեն օր, իրարու վրայ կը փլչին
Պետութիւններ ու չի գար ժպտի մը շողն երկնացոլ,
Որ ամոքէր սգախառով մարդն ու անսանձ իր հոգին։

ԾԶ

Թող բարձրանար մէկ գիշեր իր դամբանէն Մեռեալ Ծով,
Նեխած ջուրերն իր նետէր Սաղէմին վրայ և իր տակ
Անյայտանար ամեն ինչ, անցեալն իր սեւ յուշերով.
Թող ընկրկմէր մոռացման վիհին ներքեւ անյատակ։
Ցորդանանը կանգ առնէր ու լեռները՝ զարհուրած՝
Վեր նետուէին արմատնէն, և անսահման, ամայի,
Անապատ մը երկարէր երկրին վրան Աւետեաց,
Ու տարածուէր անէծքի լռութիւնը ամեհի...

ԾԷ

Ու կըրօնքը քայքայուէր... Պիտի նեղե՞ս արդեօք դուն
Քու տարագիր մէկ զաւկին, ով մարտիրոս Հայրենիք,
Մատուռներուդ շուրջ նըսեմ անցան աղւոր Քոչըտուն
Իր մանկական երազներն՝ արդ փոթորկին խաղալիկ։
Դուն ծընրադիր կուլաս դեռ, կը զարնըւի՝ նա Խաչին,
Անիծելու համար զուր կ'որոնէ հոս Եհովան,
Աստուած խուլ է, չի լըսեր քու սրտակէզ հառաչին
Ու կը թողու որ կարմի'ր հագնին շուշան, Շաւարշան...

ԾԸ

Քանի անգամ կրնայիր խաչի փոխան՝ առնել սուր,
Դուն մերթ առիւծ, մերթ արծիւ՝ նախընտրեցիր Գառնուկին
Դրօշը պարզել ու դարեր պաղատագին հայցել զուր,
Սին երազներ՝ որոնք միշտ ափերէդ խոյս կուտային...։
Երակներուդ մէջ արեան կաթիլ մ'անգամ չի մընաց,
Թողուցիր որ քեզ զարնեն, սրտիդ խորէն շեշտակի,
Ոտքի կոխան եղար դու նենգ, դաւաճան Թշնամեաց,
Ցօղոտեցին որոնք կոյս մարմինդ հէք հրեշտակի։

Digitized by Google

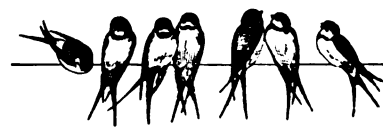
Ը

Կարծեցիր թէ կը մընար էջմիածինըդ՝ հեռո՛ւն,
Աստուածորդւոյն շիրմին մօտն իսկ դրկեցիր սգազգեաց
Ջաւակներըդ՝ որ կանգնեն տաճար ու՛ր քու վիշտերուն
Թարգման ըլլան, այլ ափսո՛ս, Ամբաւն հոն ալ լուռ մընաց...
Մատուռներըդ մընացին ստուերներով տրտմագին
Լուռ, ամայի, աստուածներդ՝ առանց զիրենք պաշտողի,
Գըլլուբեցար խելայեղ, լալահառաչ Արաքսին,
Ըսիր. « Մընանք միասին, առանց շաղի ու շողի...»

Կ

Գընանք, հարօլտ, անդունդի՛ն, նե՛ղ է աշխարհն ու տըխուր...
Թռիչ առնենք դէպի քեզ ծանօթ Պարապն ամայի,
Սուրանք, մինչեւ հողադունտն՝ իբրեւ ցաւի մը փրփուր,
Արտասուքով մեր պղտոր նայուածքներէն անհետի..,
Դէպի անդո՛ւնդ, և ալ ետ չի դառնայի՛նք, ա՛խ, եթէ՛ք,
Եւ կամ գայինք փոխ առած ցաւիտեանէն իր շանթեր,
Ու ներո՛ւմը գերագոյն, իմ սրտաբե՛կ Հայրենիք,
Ջոր հայցեցիր դարերով, որուն համար կուլաս գեռ...։

Տիւէ-Տավա, Օգոստոս 1906.

Digitized by Google

2

ՄԵՐ ՅԵՂԸ

(ՍՓԱՆՔՆԵՐուս երկրորդ երգէն հատուած մը)

Սիրելի Ուսուցչապետիս prof. ՄԱԼՔՈՆի
յիշատակին նուիրուած.

I

Ի ՑԵՍԱՑ որ կը սուրար խաչանշան դըրօշին
Ծալուց սեւեռ նայուածքովն իր երազոտ ու մըթին,
Դէպ՝ Արեւելք Արեւմուտք կամ Բեւեռներն հակընդդէմ,
Միշտ եզրերէն կասկածի անարձագանգ անդունդին,
Դաւաճանուած շարունակ, այլ և յաւէտ խանդավառ
Երկըրպագու Անհունին, Իտէալին, Վսեմին,
Շուրջն իր ազգեր կ՝իյնային ալևորած, հեւասպառ,
Ան՝ կը սուրար յաւիտեան, մշտանորոգ իր հոգին
Աստղի լուսով ողողուն, ամայքներու վէմ մռայլ...:

. . . . . .

IԱ.

Գացի Դեղին ու Կարմիր, Սև, Սպիտակ ծովուց ափ,
Անցայ մշուշը Մանչի, ու բարձրացայ Հիմալան,
Աւլանդիկէն իջայ վար ու փրփրակոծ, հրատապ
Դէպի ովկիանն լուսաշող, հորիզոնով վէս ու լայն,
Այրեցեալին ուրականն ու գետին երգ ներդաշնակ
Եկան բաղխիլ ճակատիս ու բաբախել սրտիս հետ,
Ամենուրեք, վիշտին պէս ու երազին հանգունակ
Հանդիպեցայ մեր ցեղին, յիշատակով խնկաւէտ...:

Digitized by Google

ԻԲ

Ու ճանչցայ զայն հետքերէն իր խաչանիշ ու զիկզակ,
— Ուղեկորոյս ուխտաւոր, տժգոյն ու միշտ յուսալի՛ր,
Իտէալով որ գինով՝ կը մրմնջէ՛ շարունակ —
« Պիտի ապրի՛մ քանի որ Մասիսը չի՛ կործանիր »...։
Զինքը կնպող դարաւոր շղթաները մաշեցան,
Նկուղներու խորն անլոյս արփաւետե՛ց զարնան պէս,
Արհամարհե՛ց մահն անշուք ու երգերով յաղթական
Անմահուքեա՛ն խոյացաւ, միշտ անյողդողդ ու միշտ վէս...

ԻԳ

Եւ ամպն ելաւ հողմավար, որ աստղերուն կարօտով,
Ցար դէպի վե՛ր սլացաւ, փայլակներով կուրծքն ուռած,
Որ արցունքի, վտակի ու կոհակի փոխուեցաւ,
Ու մերթ մլմունջ, մերթ մռինչ ու միշտ բողոք ու հառաչ
Զարնըւեցա՛ւ երկինքին ու գահավէժ ինկաւ վար.
Ասուպի պէս շողալով, զերդ հրեշտակն ապստամբ
Խաչն իր ճակտին և ուսին, տրտմաթախիծ, վշտահար,
Եօթնապատիկ մարտիրոս, երազներէն հիասթափ։

ԻԴ

Այլ միշտ զոռոզ ու ժպտուն, Արարչութեան շուարուն
Նոր անառակ այս որդին՝ նորէն սուրաց դէպի վեր,
Դէպի արեւն ու աստղեր, դէպի զէնիթն ու Անհուն,
Եւ հմայքովն իր ընկճե՛ց ժամանակն ու իր դարեր...
Անմահուքեան ապացոյց, ու թափառիկ զերդ Հրէան
Այլ ինքնուրոյն, ինքնատիպ, ու մշտապէս անայլայլ՝
Փոթորկին դէմ դարերու խրոխտ ոգին Հայութեան
Նահատակի, հերոսի կրկին թագով լուսափայլ։

ԻԵ

Եւ ո՛ր ազգն այս աշխարհին անցաւ ընդ հուր և ընդ սուր,
Տարագրեցաւ խմբովին, մկրտուեցաւ բիւր անգամ
Իր արիւնին մէջ բոսոր, և կուրծքին տակ սայրասուր
Զգաց նետը մատնութեան և ցաւերու անդգամ
Ու ճակատը սուրբ մնաց, օծուն անմահ մխիթոնով,

Digitized by Google

Ու ձեռքերով պողպատեայ յաւերժապէս պարզեց վեր
Դրօշը Խաչին ու Կրօնի ո՛ւ Ազատութեան հոգեթով,
Ցառաջապահ մարտական և ախոյեան անվեհեր...։

ԻԶ

Ուրիշները կանգնեցին հսկայական զերդ արձան
Մատնանշող իրենց փառքն ու փայլուն անցքն աշխարհէն,
Բուրգ ու դամբան և սփինքս ու կոթողներ բազմազան,
Ու մեռած դլից՝ի հանգիստ բիւր տաճարնե՛ր հոյաշէն,
Սակայն ոչ ո՛ք Հայուն պէս գիտցաւ ծովուն կոհակէն
Երկնել Նարե՛կն ու անմահ իր աղօթներն հրաշունչ,
Ոչ մի՛ն ծնաւ Շնորհալին, որ շուրջն աւեր, ոխ ու քէն
Երգեց փառքը արևուն, ու շարականն երկնահունչ...։

ԻԷ

Ու նո՛յնն ես դուն յաւիտեան, բաղդահալած Հայութիւն,
Աստուածախօս քու լեղուով ու հոգիով բոցակէզ,
Ջահ միգամած Իրանին, խանդն ի Կովկաս և աւիւն,
Որ ափունքէն Վոսփորի եռանդաթին կը կրկնես
Ու կը գոռաս երգը զոր դուն Երէքինքէ՛ն ստացար,
« Բռնութիւնը մեռնի՛ թող, ու Ազատութեան թանկագին,
« Եղբայրութեան մոռցուած ու Հաշտութեան լուսավառ
« Այս աշխարհի վրայ թող արշալոյսնե՛րը ծագին »...։

ԻԸ

Քալէ՛ ուղիդ անդադար, ցե՛ղ նահատակ ու հերոս,
Արևելքի յո՛հն եղիր, Մասիսի շուրջն հրդեհող.
Անցիր դարուց միջեւէն, ճակատդ վէս ու գոռոզ,
Ճշմարտութեան դարձուցած, ո՛ւ ապագայի՛ն յուսաշող,
Եւ երբ աշխարհը մեռնի, շիրիմներուն մէջ ազգաց,
Հողակո՛յտ մը լինի պարզ թող քուկդ անշուք, միայնակ,
Որուն վրայ հրեշտակներ դէմքով ժպտուն ու անլաց,
Կեանքիդ Խա՛չը զետեղեն, իբրև անմահ յիշատակ...։

Ճիպուղի, 21 Սեպտ. 1909.

Digitized by Google

3

ԱՌ ՈՎԿԻԱՆ

(ՍՓԱՆՔՆԵՐուս Զորրորդ երգին վերջին հատուածը)

ԽԹ

... Որ որոտովն անընդհատ կոհակներուդ զայրագին,
Խըռովեցի՛ր երազկոտ տարիներուս դաշն ընթաց,
Ու նետեցի՛ր խելայեղ՝ զիս աստղերէն անդունդին,
Բևեռներէն՝ Այրեցեալ, Տարակոյսէն առ Աստուած,
Ա՛ռ թովանքըդ հոգիէս, թող խոհերըս որ թռչին,
Դէ՛պ ալեակներն անցեալին, լքուած յուշերն մանկութեան,
Թող սլանամ մի րոպէ իմ առաջին մրմունջին,
Ու դառնամ գիրկըդ նորէն, իմ մոայլ վէս ովկիան...:

Ծ

Անապատէն կուրծքիդ մէջ մխուած ժայռի մը վրան,
Արծուի մը զերդ թեւաբեկ՝ ուխտաւորը առաւ կանգ,
Ու հոն համբեց տարիներ, ու կ'ուզէր հոն յաւիտեան
Մնալ, լսե՛լ թաւալող մռինչներուդ արձագանգ,
Տեսնել անհուն յորձանքիդ զալ, փշրիլը ոտքին տակ,
Երբ իր անթարթ նայուածքը սուզած խորը մթութեան
Ծագն արևուն կ'սպասէր անդունդներէն անյատակ,
Այլ կ'ընկղմէր աւելի իմ մոայլ, վէս ովկիան...:

ԾԱ

Ընկղմանած իր կուրի կեղևին վրայ դիւրաբեկ,
Մերթ հիւսիսը քշեց զայն, մերթ հարաւի հուր խորշակ,
Վրաղ ինկած մենութեան ցուրտ պատանքէն ահաբեկ,
Քանի անգամ մխուեցաւ անդունդիդ տակ անյատակ,
Ուր ճաշակեց մոռացում մը մահերէ՝ քաղցրագոյն,
Երբ իր կուրծքը բաբախե՛ց քու սրտիդ հետ մի վայրկեան,
Ու փոթորիկը չկանքի, հմայքով մը գերագոյն
Իրարու գիրկ մոռցաւ ձեզ, իմ մոայլ, վէս ովկի՛ան...:

Digitized by Google

ԾԲ

Օրէնքի տակ բանտըւած, գուն՝ անհուն մը հունաւոր,
Իր ցաւատանջ հոգւոյն պէս, — զղացիր թէ ապստամբ՝
Խուսափեցա՛ւ խորերէդ, և իր սրտին վիրաւոր,
Բողոքներուն հակառակ, օր մը գեղուն դառնութեամբ՝
Բարձունքներուն սլացաւ, մեծ Անհունին 'ի խնդիր,
Մագլցեցաւ բուրգերէն, Արաֆաթն ու Հիմալան,
Հանգիստ ու բոյն տուին հէք ուխտաւորին տարագիր,
Ըր հեգնէի՛ր երբ դու զայն, իմ մռայլ, վէ՛ս ովիան..։։

ԾԳ

Հոս՝ Լուսթեան աշտանակն, ուր սև անգղեր խուռներամ,
Մահին ե՛րգը կը կոծեն, դաշնակութիւն գերդ կեանքին,
Հոն՝ սրածայր էջքերով երկնասըլաց Բակոտան,
Ուր քընացող խորհուրդներ՝ անէութեա՛ն կը յանգին,
Ու վերջապէս անհանդարտ, յարաղոզող կղզի՛ն այն,
Որ առաջի՛նն արեւուն կ'ողջունէ շող գեղերփեան,
Ուր բոցավառ հիմէն վե՛ր կը սլանայ Ֆուճիաման,
— Ըմբոստութեան մարմնացում, — իմ մռայլ, վէ՛ս ովկիան...։

ԾԴ

Տեսա՛ր սլացքն իր խրոխտ, ու խորերէդ գոչեցիր,
—« Եկո՛ւր ոգի՛դ ապստամբ, հանգցուր ճակատդ ալեւոր,
« Արարչագործ գերգ Հոգին ու խոհերըդ ցանուցիր
« Տուր երկինքի հովերուն, անհունիս մէ՛ջ հունաւոր... ։
« Մեծ Անհունին 'ի խնդի՛ր... գերդ էօֆօրիօն Ֆաուսթի,
« Ոչ մէկ բարձունքն աշխարհի կրնայ պարզել աչքիդ զայն,
« Թող ճակտիդ տակ անհանդարտ՝ սուրբ մոռացումը կաթի,
« Ու դուն սեղմէ կուրծիդ վրան քու մռայլ, վէս ովկիանն...։

ԾԵ

« Քանզի տեսայ հրեշտակներ անհատներէ գերագոյն,
« Որ կրնային սլանալ ակնթարթի մը մէջ լուռ
« Արէստոռաէն Որիօն, ու լուսնակէն աստղերուն,
« Հին գերմարդեր՝ աչքերնին ու սրտերնին բոց և հուր.
« Երբ Եհովան յոգնաբեկ, կոհակներուն վրան ինկած,

Digitized by Google

« "Եղիցի լոյս,, կ'որոտար անթափանցիկ մթութեան,
« Անոնք 'ի զուր յածեցան միջոցին մէջ միգամած,
« Մեծ Անհունին 'ի խնդիր ու կ'որոնեն յաւիտեան...:

ԾԶ

« Եկուր հանգչէ խորքիս մէջ, տառապանքի' ուխտաւոր,
« Փոսփորաշող աչքերով ուր պարիկներ կը պարեն,
« Ուր Սափփոներ դարերու՝ ճակտիդ վրան ալեւոր,
« Անմահութեան դափնիներ պիտի հիւսեն նկարէն.
« Ընտրէ քեզի բնավայր ամայքներն իմ հիւսիսի,
« Եամ մօտ աղուր ափերուն՝ ուր դողդոջուն կը սողան
« Աւերներու զոյգ գետերն, իրար ձուլուած միասին.
« Հին Եփրատէան ու Տիգրիս՝ դէպի մռայլն ովկիան...:

ԾԷ

« Բաժնէ ինձ հետ գիշերները պատմուճանս աստղազարդ,
« Ու լուսնակը մեր վրան թափէ ոսկի իր վարսեր,
« Հետդ շարժինք ու խայտանք, մրրիկներու հետ զուարթ,
« Ու ծիծաղինք շանթերու, սարսուռներու իմ ընկեր:
« Եկո՛ւր, ալ բաւ քալեցիր կորաքամակ ու տրկար,
« Նոր Պրոմեթէ հակոտնեայ, երկնից հուրէն գողցուած,
« Անհունը քե՛զ կ'սպասէ վայելչագեղ, մեծափառ,
« Հանգչէ այլ եւս մոռացման թեւերուն վրայ մռայլամած...:

ԾԸ

Ըմբոստութեան մարմնացու՛մ՝ Ֆուճիամայրն կանգնած վրան,
Լսեց այս կոչն ովկիանին, պանդուխտ արծուին թեւաբեկ,
Ու դէպի վե՛ր նայեցաւ: « Հոն արեւներ կը շողան
« Ու դեռ կրնամ սլանալ, մտածեց լուռ, վշտաբեկ...:
« Կրնամ երթալ, հարցնել յաւերժական աստղերուն,
« Ո՛ւր կը յանգի այս ուղին գիշերաստուե՛ր մթութեան,
« Կա՞յ ելք մ'արդեօք վիհէն դուրս կասկածներու մոլորուն
« Մեծ Անհունի՛ն կ'ուզեմ ես ընկերանալ յաւիտեան:

ԾԹ

Պաղ սարսուռ մը ընդհատեց մտածման թեւն իր յանկարծ,
Հարոլտն էր որ գլխիկոր կը մրմնջէր ականջին,
—« Հէք մոլորած դու հոգի, շրջմոլիկ հո՛ւր, նախահարց

Digitized by Google

« Տեսար մեռած կրօնները ու դիտեցիր վշտագին,
« Աստուածներու սև թափոր, որ կը նիրհեն յաւիտեան,
« Դարձիր դէպի արևմուտ, տե՛ս Սիպերիան դալկահար,
« Նկուղներուն խո՛րն իջիր, ըմպէ ժա՛հրը գերուեթեան,
« Եւ զգա՛ հոն իրական կեանքի տենչը տենդավառ...:

կ

« Մնաս բարո՛վ, ես կ'երթամ շղթայակապ ամբոխին
« Հետ տառապիլ ու երգել ու թողուլ սիրտս նորէն
« Միսօլունկի մ'իբրեւ նոր Սիպերիային վշտագին,
« Ուր երկինքը կը սարսռա՛յ տառապանքի ժխորէն.
« Իսկ դուն սուրա միշտ հեռուն, տե՛ս լեռները բոցավառ,
« Ու յիշէ թէ մէկ Աստուա՛ծ կ'իշխէ միայն մեր կեանքին'
« Որուն առջեւ զոհ կ'լինան բիւր ճակատներ դալկահար,
« Արդարութեան Աստուա՛ծը, Ազատութի՛ւնն իր բազին »... :

կա.

Լռեց...: Ընկճած ինք իր վրայ. ուխտաւորը կը քեցաւ,
Մուտն արեւին կը հասնէր Սիպերիային մթագոյն,
Անդին սուզեց իր նայուածքը պըղտորած արդ տակաւ,
Հոն՝ ուր Մասիսն ալևոր, ողջո՛յն կուտայ դարերուն:
« —Այդ Սուրբ բարձունքը մոռցայ, խոկաց լացա՛ւ տրտմագին,
« Դառնամ դողդոջ քայլերով վշտակարկաչ վտակին,
« Գտնեմ տնակս աւերակ, ուր աղբիւրի մրմունջին
« Հետ զեփիւռը կ'օրօրէ՛ յիշատակն ու վարդենին »...:

կբ

Լուռ քայլերով իջան վար, մին՝ գտնելու Սիպերիան,
Միւսը՝ դժբաղդ Տաւրոսին ափունքներուն ամայի,
Եւ Ուխտաւորն անգիտակ, շրթունքներուն իր վրան,
Կուլար հին երգ մ'ուղղուած անդունդներո՛ւն ամեհի,
—« Առէք թովանքն հոգիէս, թողէք խոհերս որ թռչին,
« Դէպ՝ ալեակներն անցեալին, լքուած աւեր Եիլիկեան,
« Թող սլանամ մի րոպէ իմ առաջին մրմունջին
« Ու դառնամ գիրկըդ նորէն, իմ մոայլ, վէ՛ս Ովկիան » ...:

Ճիպուդի 1 Նոյ. 1910

Digitized by Google

«ԾՓԱՆՔՆԵՐ»ՈՒ ՄԱՍԻՆ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Ահաւասիկ ԾՓԱՆՔՆԵՐուս առաջին տպագրութեան յառաջաբանը.—

ԾՓԱՆՔՆԵՐուս առաջին երգին՝ Դէպի Աղուցղին հրատարակութիւնը՝ սրտի սէտք մըն էր ինծի համար։ Պայրընի Զայլտ Հարօլտին անկոխ թողած ուշխարհները քափառիլ ճակատագրուած էր ինձ բաղդէն. Պաղեսթինով կ'ակսիմ։ Նոր երգիչը՝ անբաղդատապէս աւելի տկար Հարօլտէն՝ այլ աւելի տառապած անկէ՝ մտադիր է շարունակել իր ուխտագնացութիւնը, դէպի Արեւելք, մինչև նորածագ Արեգական երկիրը, մեծ կրօնքներու դամբաններուն ընդմէջէն, եթէ միայն աւիթը ունենայ մտածելու՝ թէ համակիր այլ խուռված հոգիներու ծոց, կրցաւ Հայ տառապանքին մէկ հեւքը արձագանգել։

Ճիպուղի, 5 Սեպտեմբեր 1906

Երկրորդ և չորրորդ երգերէն մէյ մէկ հատուած միայն կը յանձնեմ այսօր տպագրութեան։ Ամբողջութիւնը կը փափաքիմ որ հրատարակուի իմ ուցցուածէս վերջ։ Այնչափ տխուր և յուսահատ շեշտեր կան հոն՝ որ նոր սերունդին հոգին չեմ՝ ուզեր հաղորդակից ընել իմ վիշտերուն։ Ժամանակը կ'անցնի, և օր կուգայ որ անոնք արժէք կրնան ունենալ իբր գեղագիտական երեւոյթ։

Չի մնացած յիշել, թէ առաջին տպագրութիւնը ձօնած եմ բարեկամիս, Մաթիւ Գէորգօֆի։

Ճիպուղի — Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ

12 Փետրուար 1920

Digitized by Google

ԱՊԱԶԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

անուխ է տակաւին։ Հոս ալ իրեն համար դպրոց կայ։ Այս տարի հիւանդոտ է քիչ մը, գալ տարի թող մեկնի։

Սենեակին մէջ, մենաւոր նստած, այս խօսքերով կը հա-մոզէինք զիրար, առանց համարձակելու իրարու աչքին մէջ նայելու ու կը յետաձգէինք Ցարուքթիւն-Վրոյրիս դպրոց մեկ-նումը, մէկ տարիէն միւսին, ու տարիները կ'անցնէին կայծակի արագութեամբ — այրած տարիներ — և իրարու աչքին մէջ չ'էինք նայիր ըսի, որովհետև գիտէինք թէ այդ րոլոր բառերը, պատճառները, որ կը կրկնէինք մէջերնիս, պարապ բաներ էին ու խորունկը մեր մտածումին՝ բաժանումին սարսուռն էր որ մեզի կը զարհուրեցնէր։ Եկաւ սակայն րոպէ մը, ուր Ֆրան-սացի դասատուն դադրեցաւ դաս աւանդելէ և ըսաւ մեզի թէ նախնական կրթութեան շրջանը լրացած էր։ Աւրինը, զինք այս կարճ անունով կը սիրէին կոչել Ֆրանսացի դասընկերները, մեկնիլ պարտ էր։ Խօսակցութիւնները դադրեցան տան մէջ։ Սկսայ աւելի երկար մնալ զրասենեակս ու թողուլ մայր ու զա-ւակ իրարու հետ, առանձին։ Ես'երթայի երբեմն զաղտուկ, թե-թեւ քայլերով, տունը, աստիճաններէն վեր, կ'ունկնդրէի իրենց խօսակցութեան։ Անսովոր բան մը չ'էի՛ լսեր։ Աղթինը կը կար-դար կամ իր սովորական կատակները կ'ընէր, հնչուն ծիծա-ղով մը ընկերացած։ Մայրը աւելի լուռ էր և կը թողուր որ զաւակը խօսի, կարելի եղածին չափ շատ։ Նոյն լուռ քայլե-րով կը դառնայի զրասենեակ, կուրծքս թաքուն հևքով մը խոր-տակուած։

« Պիտի ղրկե՞ս այս տարի », հարցուց մայրը մէկ իրիկուն։

« Այո՛ », կրցայ ըսել։ Եւ այդ եղաւ ամբողջը։

Սակայն սկսայ օրէ օր նոր պատճառներ որոնել, յետա-ձգելու համար անխուսափելի մեկնումը։ Նախ՝ շոգենաւերը չ'էի՛ հաւներ։ Մեռաժըրին շատ խճողած կ'ըլլայ այս տաք եղա-նակին։ Հավրեզը ուղղակի Մարսիլիա կ'երթայ ու յետոյ մինակ

Digitized by Google

մեկնիլ չէ՛ր ըլլար, հետը մէկը պէտք էր, որ ճամբորդութեան մէջոցին խնամք տանի։

Տանը մէկ տարու տղայ մը մինակը չի՛ կրնար մինչեւ Իզմիր երթալ։ Ի զուր Արթինս կ՛ըմբոստանար ինծի գէմ եւ խրոխտ շեշտերով կ՛ըսէր թէ ինքը մանուկ մը չէ։ Ես կամքս կը քալեցնէի և կ՛սկսէի քաշքշել զինքը։ « Պէխերդ ոլորէ տես-նեմ, « Արթին », կ՛ըսէի։ Ու այգ պզտիկ ւարդուն դէմ, գլուխս կախ՝ գրասենեակիս ճամբան կը բռնէի, քթիս տակէն բաներ մը մրմռալով։ Այսպէսով մայիսն անցուցինք։ Յունիսին՝ տա-քերն սկսան սաստկանալ։ Որոշում մը տալ պէտք էր։ Քանի մը օրէն ռուսական Տիգրիս շոգենաւը պիտի անցնէր, որ ուղ-ղակի Իզմիր կ՛երթար։ Բայց որո՞ւ հետ։ Տանը մէջ ամենքս ալ համաձայն էինք, թէ Արթին մինակ չէր կրնար ճամբոր-դել։ Պարապ տեղը Արթին կ՛ըմբոստանար մեր այդ տրամա-բանութեան դէմ։ Պարագաներն ալ կարծես մեղսակից էին մեզի։ Եթովպիայէն ոչ մէկ բարեկամ այդ օրերը իջած էր հայրենիքին ճամբան բռնելու։ Եւ քանի օրերը կը մօտենային նաւուն անցքին՝ այնչափ աւելի կ՛ամրապնդուէր մէջերնիս յոյսը, թէ գաւակնիս պիտի չի մեկնէր։ « Չոգ չէ՛», կ՛ըսէի, « այս տարի ալ Տիրէ-Տավա կ՛երթանք ու սեպտեմբերին՝ դպրոցներու վերաբացումին՝ անշուշտ մէկը կը գտնուի, որ մեկնի միասին »։

Այդ օրերը սակայն կարդացեր էի՝ թէ Զարեհ Մերքիւր-եան, Պաղտատի Օսմանեան Պանքային տնօրէնը, Ատանա պիտի փոխադրուէր նոյն պաշտօնով։ Մերքիւրեան հին բարեկամ մըն էր մեզի, ու շնորհալի ընկերուհին ալ Իզմիրցի, Արթինիս ծօրը վաղեմի ծանօթ։ Չեմ գիտեր ինչո՛ւ, այդ լուրը կարգալէս վերջ խուլ մտահոգութիւն մը ծնաւ իմ մէջս։ Հապա եթէ շո-գենաւուն մէջ ըլլային Մերքիւրեաններըս։ Յարմարագոյն առի-թըն էր և Արթին կրնար մեկնիլ։ Բայց, կ՛ըսէի ինքնիրենս, կրնայ ըլլալ որ անոնք ցամաքի ճամբով մեկնած ըլլան։ Մայրն ալ այս վերջին յոյսին կը կառչէր։ Արթինը մինակ, մարդու պէս, վրանիս կը խնդար այս անգամ։

Խուվ, թաւ, խորունկ ու երկարատև սուլում մը կը ցնցէ մեզի՝ Ռուսականը եկեր է։ Ա՛խ, այդ շոգենաւի սոյլերը։ Անոնք որ վերէն, Սուէզէն կուգան, և անոնք որ Դեղին Ծովէն կամ Հնդիկ Ովկիանէն կը վերադառնան, տարբեր շեշտեր ունին։

Digitized by Google

Առաջիններուը հայրենիքը կը թողուն իրենց ետին, երկրորդներուը ղէպի հոն կ'երթան։ Տասը տարիներէ ի վեր վարժուեցայ անոնց շեշտին, և առանց գիտնալու կրնամ զգալ, թէ ո՛ր մին ղէպի հայրենիք կը սուրայ։

***

Կը նետուիմ նաւակ և կը դիմաւորեմ Տիգրիսը։ Այլ ևս զրեթէ իրականութիւն մըն է, բնազդն այնքան որոշ կը խօսի իմ մէջ. հոն են Մերքիւրեաններուը, և Արթինս այդ շոգենաւով պիտի մեկնի։ Տարտամ յոյս մը կայ սակայն։ Եթէ հոն չեն...։ Գինովի քայլերով կը նետուիմ կամրջակին վրայ։ Ե՛անցնիմ սալօնը, և առաջին անգամ աղօտ նայուածքս կը հանդիպի մէկ անկիւն, Մերքիւրեանին, որ զիս նշմարած՝ կ'ելլէ, ինծի կու-գայ իր սովորական անկեղծ ու ազնիւ ժպիտով։ Երկու բառով կը հասկցուինք իրարու հետ։ Կը տեսնէ հոդեկան վիճակս, ու քանի մը րոպէէն արդէն նաւակին մէջն ենք։

Տուն կը դառնամ լուռ ու մտածկոտ զննացքով։ Պէտք չու-նիմ նոյն իսկ ըսելու թէ Արթինս պիտի մեկնի։ Աչքերս ըսած են արդէն։ Ու խուլ հեծկլտուք մը, որ չենք կրնար զսպել այս անգամ, կը թուչի մեր կուրծքէն, երբ Արթինս լրջօրէն, իր անտուկն ու գիրքերը կարգի դնել կ'աշխատի։

Թէ ի՛նչպէս այդ օրը սեղանի մը շուրջ բոլորուեցանք ու շամբանեի գաւաթները զարկինք իրարու, ինչպէս գացինք շոգենաւ, հապճեպ, ու տարօրինակ ինքնամոռացումով, երազ կը թուին ինծի ամենքը։ Առաջ՝ ե՛ս համբուրեցի զինքը, քանի մը կաթիլ արցունքով օծելով ճակատը։ Ինք ինձմէ աւելի քաջ, չի լացաւ, այլ պինդ սեղմած ձեռքէս.

— « Չա՛յր, ըսաւ, կ'երթամ, ըսածիդ պէս, հայ ու մարդ ըլլալու համար։ »

Այլ սակայն բան մը չի գտա՛ւ ըսել մօրը, համբոյր մը, տժգունած ճակտի մը վրայ, ու նաւակ իջանք։ Ճակատը ձգած ձեռքին վրայ, միւս ձեռքովը թաշկինակը կը շարժէր, մինչև որ շոգենաւը մնաս բարովի թաւ ու խոպոտ սոյլով, տատա-նիլ սկսաւ ու քալեց ճամբան։

***

Դարձած ճիպուտի, ուր անապատն ու մենութիւնը կ'իյնա-

Digitized by Google

յին մեր հոգիին վրայ, մտածեցի ընդերկար ու յիշեցի կեանքիս այն շրջանը, երբ հայրս կորնճռելէսետքը, հրեշտակային մօր մը խնամքով, մայիսի մէկ առտու, երազուն ու հրատոչոր պատանեակ, զսպելով առաջին բաժանումին կուրծքս խորտակող հառաչը, կը մրմնջէի ե՛ս ալ իմ կարգիս.

— Մա՛յր, մի՛ լար, կ'երթամ եփրատ, ըսածիդ պէս, Հայ և մա՛րդ ըլլալու համար։

Երջանի՛կ, այլ ափսո՛ս, անվերադարձ օրեր...։

Ճիպուղի, 9 Հոկտ. 1912.

Ա

ԱԴԱՄԻՆ ԱՆԷԾՔԸ

— Բախտէն դո՛ւրս, — կը մրընչէր վիրաւոր,
Հըպարտն Ատտուած ու չէ՛ր հաւտար աչքերուն,
երբ նախահայրը՝ կը նետուէր ցնծագին,
Եւային ձեռքը սեղմած՝
Դէպի աշխարհ։
Մինչև այն օր Ինքը Տէրն էր բացարձակ,
Նիւթին, Ուժին և իր շուրջ,
Հըլու, անխօս տիեզերքը կը տեսնէր։
— Լեռներ հակայ, որ ծովին մէջ կ'իյնայիք
Իրմէ վախցած։ — Դրուխիւննեը ու բոյլեր
Որ երկիւղով Իրեն գծած ծիրին մէջ
կը դառնայիք։ Ու հիմա,
Դեռ երէկուան Իր ձեռակերտ այդ հիւլէն՝
Մի՛ծաղով մը ամբարիշտ,
Եղեմ-դրախտը կը հեգնէր։

« Ես եմ Որ Էն »,— կը մռնչէր վիրաւոր
Հըպարտն Ատտուած ու չէր հաւտար ականջին,

Digitized by Google

Երբ նորաշող երանութեամբն ապստամբ,
Սիրով գինով մարդը՝ ճակատն՝ աստղերուն,
« Ես եմ Որ էն », կը մրմըռար ու կ'երթար։
« Ի'մս են Սէրը, Բընութիւնը ու Մեղքը,
« Ի'մըս Գիշերն ու փըշալից ուղիները,
« Այլ երջանիկ եմ բիւր անգամ, քանի որ
« Սէ'րը ունիմ ինծի ընկեր անբաժան։ »

Տիեզերքի մարմիններըը ներշնչուած
Այս ապստամբ հիւլէէն,
Արարչին դէմ սկսան գլուխ վերցընել ։
Աստուածներն նախ ամայութիւնը թողին,
Աւելի մօտ եկան մարդուն համակիր,
Զարնըւեցա'ն մթնոլորտին և ըսին
Վայրկեան մը շողն՝ մութ յաւիտեա'նը կ'արժէ։
Մոլորակներն դանդաղցուցին գնացքնին,
Աստղերն անգամ սիրտ առած,
Յաւերժական իրենց ծիրէն դուրս ելան։
Դրախտին փակ դրան առջեւ, զոր հրեղէն
Սուրն հրեշտակին կը պահէր,
Ադամ զուարթ ու ծիծաղկոտ՝ առաջին
Իր բունակը կը շինէր։
Ճակտի քրտինք, Մնունդի ցաւ, — անէծքներն
Աստուածային՝ կը շեշտէին աւելի
Երջանկութիւնն նախաւարդուն։
Կայէն, Աբէլ, — նոր ճոռողներ աւելցան
Որոնց եկան վիանալ
Սոխակներն ու գեղձանիկներն եղեւին,
Սուրբ երգերու բուրաստանէն ձանձրացած։

Նիւթն՝ Օրէնքին ներքև ընկճած անգամ մ'ալ,
Եկաւ Աստուած։ Իր հպումէն տիեզրի
Անսասո տարրերն՝ վազած էին հև ի հև
Իրենց ծիրին։ Դրախտին դռները բացաւ,
Ու ճիշտ իր դէմ՝
Ընտանիքի երջանկութի'ւնը տեսաւ։

Digitized by Google

Նախանձեցաւ... Ներէ՛ ինձ մե՛ծդ Աննծանօթ,
Եթէ զարեր ետքը կ'զգամ թէ մէկ օր
Յաւերժական մենութեանդ մէջ Դուն անգամ
Նախանձեցա՛ր հէք մարդէն։
Ու մահուան սև հրեշտակն այդ բոյնը զրկեց
Աբէլ ինկա՛ւ եղբայրասպան հարուածէն,
Իր եղնիկի աչքն եղեմի՛ն սեւեռած։

Իրիկունը Ադամ եկա՛ւ երգելէն,
Տարօրինա՛կ։ Ոչ արձագա՛նգ մ'իր ձայնին։
Աղջիօք օ՞ձը։ Չէ՛, վատա՛հ էր թէ Եւան
Երկրորդ անգամ չէ՛ր խաբուեր։
« Կայէ՛ն, Ա՛բէլ »։ Խնդաց ինքնին։ « Թերեւս
Ինձ աչքկապուկ կը խաղան »։
Հովը կ'ոռնար։ Շատ հեռուն,
Դրախտին անշուք մէկ լուսանցքէն
Կարծեց տեսնել զոյգ մ'աչեր,
Տամուկ նայուածք մը զղջումի։ —
Աստուած զինքը կը գիտէր։
Ու հոն, ծառին տակ, տեսա՛ւ
Իր Աբէլը, արիւններով թաթաւուն,
Անձայն։ Մայրն ալ՝ որ շուար,
Շուար մոլոր՝ կը ղողղոջէր անխօսուկ։

« Ա՛բէլ, հո՛գիս »։ Ու զաւկին
Ճակատն առաւ ծունկին վրայ,
Ինչպէս անցեալ օրերուն մէջ մանկութեան
« Աբէլ, հո՛գիս »։ Պաղ, սառած
Ճակատը վար գլորեցաւ ծունկերէն։
Հովը կ'ոռնա՛ր, ափսո՛ս, հօրը սրտի կոչն
Անարձագանգ կը մնար։
Խիղճը կ'ըսէր Ադամին
Խուրծքին ներքեւ վատ ու վախկոտ շեշտերով,
— « Ըմբոստ մ'ըլլա՛ր, խոնարհէ՛,
« Աստուծոյ կամքն, օրհնեա՛լ ըլլայ ըսէ դուն »։
Ադամ՝ դունատ, ոստնումով մը խելայեղ,

Digitized by Google

Բռունցքը՝ սեղմ՝ ուղղած արդ լուռ դրախտին
Եւ զերդ առիւծն ելեւվպիոյ, որ կորիւնն
Իր ոտքերուն քով կը տեսնէ ողեվար,
Մրընչեց, « — Աստուա՛ծ անարդար,
« Չպի՛տի՛ չընկճիմ, չե՛մ ընկճիր։
« Ե՛անիծե՛մ քեզ Արգարութեանդ անունով,
« Դուն Անհունն ես, ես՝ հիւլէն,
« Ե՛անիծե՛մ քեզ օրէնքներուդ անունով,
« Դուն ալ ողբա՛ս ինծի պէս...։
« Քու միածին Զաւակդ ալ օր մը մեռնի,
« Աչքիդ առջև ու չ՚երկարե՛ս ձեռքդ իրեն,
« Ամայանա՛յ դրախտդ ու Դուն խելայեղ
« Չի կարենա՛ս արտասուել...»
« Ա՛խէլ, հո՛գիս.... »։

Աստուած սարսռաց։ Սուզեցա՛ւ Նա ինքն իր մէջ.
Ցիշեց գալու Գեթսեմանին Գողգոթան.
Կարմրած ճակտով իր սիրական Գառնուկին
Օրօրոցին մօտեցաւ։
Ցիսուս Մանուկ կը ննջէր դեռ ժպտագեղ.—
« — Ո՛չ, չե՛մ կրնար », մրմնջեց,
« Բաժանումին տակաւ, ե՛ս իսկ չ՚եմ կրնար... »
Ու Մանուկին ճակտին վրայ դրոշմեց
Համբոյրն Յոյսի, Միացումի, Յարութեան...։

Ճիպուղի 1 Յունուար 1906

ԻԱ.

Մ Ե Ր Մ Ա Յ Ր Ը

Տասը տարի առաջ Ճիպուղին տեսնող մը՝ այսօր անկէ վերստին անցնելուն, պիտի չի կրնայ զայն ճանչնալ. այնչափ ընդարձակուած ու գեղեցկացած է։ Նորաշէն քաղաքներն ալ մարդ էակին կը նմանին։ Իմ երբեմնի աշակերտներս եթէ այսօր քովէս անցնին ու բարեւեն զիս, անծանօթի տեղ կը դնեմ զիրենք այնչափ փոփոխութիւն կը կրէ դէմքերնին։ Հոն ապրող մը գրեթէ բան մը չի կրնար նշմարել։ Քաղաքը մեզի հետ կը մեծնայ, կը շարժի, կը յառաջանայ, ու երբ մեր մէջքերը կը կորանան ու ճակտին վրայ խորշոմը կը ծալլուի, ան տարուէ տարի աւելի սիրուն ու գեղեցիկ կ'երեւի։ Անոնցմէ գետ մ'ալ ունինք աւազներու մէջ կորսուած, որուն երկու եզրերը արմաւենիներու պարտէզներ յաւերժապէս կը սարսռան։ Առանց երկաթուղիի զոյգ գծին, որ դէպի եթովպական բարձունքները կը վերելակէ ու կը սուրայ, առանց ամենազգի շոգենաւներուն, որ քաւ սուլոյմներով սիրուած հորիզոններու արձագանգը կը բերեն, ահաւոր աքսորավայր մը պիտի ըլլար Ճիպուղին, որուն գերեզմանական մոռացումը պիտի իյնար կեանքին ու յիշատակին վրան։ Ցիրաւի, ամէն բան փոխուած է Ճիպուղի, տասը տարիէ ի վեր, մեռելներու հանգստավայրէն զատ։

Քաղաքէն տասնըհինգ րոպէ հեռու, ծովուն մօտ, բայց խորն ինկած աւելի, այնպէս որ կը լսես կոհակներուն մռինչը, առանց տեսնելու զանոնք, աւազուտ անապատի մը վրայ բաւական ընդարձակ որմափակ տեղ մըն է մեր գերեզմանոցը, աւելի ճիշտը հանգստաւէտ օթեւան մը, ուր կը վերջանան ամեն վաղազրաւ փառասիրութիւնները, գերագոյն ջնջումին տակ։

Ճիպուղիի գերեզմանոցը համաշխարհային է, ցեղի մը, կրօնքի մը չի՛ պատկանիր, մահուանն է, դիակներու եղբայրութեան բնակարանն է։ Առաջին անգամ տեսնելուս՝ տրտում սարսուռ մը զգացի։ Ամրան տաք օրերուն էր։ Երակի պէս

հարաւի խորշակը կը սուլէր, աւազի բոցագալար ամպեր ժղելով հողակոյտերուն վրան։ Շիրիմ կամ արձան, ոչ ալ ժարմար գոյութիւն ունէին, քանի մը հատէ զատ, միւսները թաղուեցան՝ վրանին նոյն աւազէ անկողինը կը փռեն, դիւրափշուր հողակոյտ մը, որ առաջին հովին իսկ, հողին հաւասար կ'ըլլայ։ Ոմանք ալ փայտէ սեւ խաչ մը ունին վրանին, որ հազիւ քանի մը ամիս կը կենայ, ու կ'իյնայ, կը կորսուի աւազին տակ։ Հոն են երկաթուղիի բանուորներ, կառավարական պաշտօնեաներ, մարդիկ, որ բաղդ որոնել եկեր են, ու գերազոյն բաղդին, մահուան գիրկն են իյնկեր։ Հոն են Ֆրանսացին, Յոյնը, Անգլիացին, Եգիպտացին, Իտալացին ու Զուիցերիացին այդ մահուան սրտայոյզ հանրապետութեան մէջ իրար խառնուած։

Հո՛ն է Հայը։

Եւ ո՛ւր չէ արդեօք Հայը, ո՛ր երկինքներուն տակ չէ՛ ինկած ան, իր յաւերժական թափառականի խռովքներուն տակ կքա՛ծ դողդոջուն, ա՜խ, ո՛ւր չէ Հա՛յը, իր դրախտագեղ հայրենիքէն զատ...։

Եւ առաջին տեսնելուս, հոգիով արդէն հո՛ն էի, իմ հայրենի քաղաքին գերեզմաննոցը, հրաշալի բուրաստաններու մէջ թեթեւօրէն բարձրացող այն բլրակը. որուն կողերէն արծաթաձայն առուակը անմահութիւն երգելով, կը սահէր, կ'երթար։ Ոսկորներս գէթ պիտի սարսռա՞ն մէկ օր այդ անժոռաց երգերէն...։

Մատակասքարէն կամ Հնդկաչինէն շատ անգամ կուգան շողենաւները, հայրենիք դարձող ուղեւորներով։ Վերադարձողները շատ անգամ գունատ կ'ըլլան ու դալկահար։ Հասարակածի խոնաւ ու տաք կլիմաներուն տակ տարիներով մաշած կուգան, կուրծքերնուն տակ անողոք և անծանօթ ախտերով. Ճիպուղի իբր գաղթավայր՝ վերջին հանգրուանն է մինչեւ Ֆրանսա։ Ծովին վրայ՝ մշտապէս ալեկոծ Հնդիկ Ովկիանի անցքը՝ կը թուլցընէ այդ հիւանդներուն դիմադրելու կարողութիւնը, ու նաւուն բժիշկը տրտմագին այլ անողոք, անոնցմէ ոմանց հրաման կուտայ իջնել Ճիպուղի, հիւանդանոցը կազդուրուիլ քանի մը օր և շարունակել ուղեւորութիւնը յաջորդ նաւով։ Աղիտաւոր հրաման։ Զեռքերնին դողալով, քայլերնին կթոտ, կ'իջնեն նաւակ ու կ'երթան հիւանդանոց։ Մենաւոր անկողին մը և անծանօթ դէմքեր։ Դիմացնին՝ ծովը, ու կրնան

Digitized by Google

Նուաղուն աչքերով տեսնել գիրենք բերող շոգենաւը, որ կը մեկնի լուսաւոր հայրենիքը, դէպի գեղեցիկ Ֆրանսան։ Երկու երեք օր հազիւ կ'անցնի ու հիւանդը կը մեռնի, ուժասպառ, ու սրտին կարօտէն մոխիր դարձած։ Մնտուկին վրայ եռագոյն դրօշակ մը կը նետեն ու մէկ երկու կառքով գերեզմաննոց կը տանին։ Չեւաւած երբեմն պանդուխտի յուղարկաւորութեանց դէպի Պալըքլըի մահաստանը, կերպ մը վարժուքիւն դարձած էր ինծի, թէ ի՛նչպէս կը մեկնին մենաւոր ու անոք հոգիները։ Չոն սակայն կը գտնուէին քանի մը ուրիշ պանդուխտներ, նոյն գիւղէն, որ աչքերնէն քանի մը կաթիլ կը սրբէին, իրենց ալ նմանօրինակ վախճանը նախատեսելով։ Չոս պարզապէս ահաբեկու էր, քանի որ մեկնողները անծանօթներ էին, կ'երթային հանգչիլ հողակոյտի մը տակ, որ վաղն իսկ անհետ պիտի ըլլար հարաւի հուր խորշակին առջեւ։

***

Հիւանդանոցը. ուր կը բնակի բժշկապետը իր ընտանիքով. եթէ ունի, ծովին վրայ նայող հիանալի դիրք մը ունի։ Բոլորովին անջատ է քաղքէն, գրեթէ միւս ծայրը, այնչափ մեկուսացած որ հոն առժամեայ բնակողներուն ոչ մէկ հառաչը, ոչ մէկ հեծկլտուքը կուգայ վրդովել անապատի միւս զաւակները։ Տրտմագին խաղաղութիւնը։ Գերեզմաննոցը անկէ շատ հեռու է, չի՛ տեսնուիր, սակայն կ'զգացուի։ Ըսել կ'ուզեմ՝ թէ անոնք որ մեռնիլ կ'երթան հոն, նայուածքնին չի՛ չարչարուիր հողակոյտերու ու շիրմարձաններու պաղ ու տխուր տեսարաններով։ Իրենց նուաղ աչքերը միշտ լայնարաց պատուհաններէն կ'ուղղուին դէպի ծովը — այսինքն — ուղին սիրելի Ֆրանսային, ու դէպի վերի կապոյտը — ճանապարհը աստղերու երկնային աշխարհին։ Չէի հաւատար, երբ կ'լսէին ինծի, թէ հոն մեռնողներուն հառաչները աւելի խեղդուած կ'ըլլան, և աւելի սրտակէզ։ Քանի մը ամսէ ի վեր ես ալ առժամապէս մենաւոր ու մահուան անցքը տեսած շատ մօտէն, հիմակ կ'զգամ թէ ինչո՛ւ. որովհետև վերջին վայրկեաններուն՝ ճակատը սիրելի կուրծք մը կ'որոնէ վրան իյնալու համար, ու տամուկ աչքերը պաշտելի աչքեր կը փնտռեն, դերագոյն միայն բարովին համար։

Մենաւոր մեռնիլը՝ ահռելի՛ է պարզապէս։

***

Digitized by Google

— « Այն ատենէն ի վեր չե՛մ գտած հանգիստս », կ՚ըսէր Մատամ Մօրէլ, բժշկապետին կինը, երբ անցեալ ամառ, իրիկուն մը պտոյտէ կը վերադառնայինք, ինք, Մարիա ու ես։ « Այժմ ամիս պէտք է որ թարմ ծաղիկներով փունջ մը կազմեմ ու տանիմ փոքրիկ Ալիսին գերեզմանին։ Սայկօնէն կու գայինն, հոն տեղին վրայ կազմուած սիրուն ընտանիք մը, հայրը, մայրը ու երկամեայ աղջիկնին, հրեշտակային Ալիսը։ Ճիպուտիի մօտերը փոքրիկը անհանգիստ կ՚ըլլայ, ջերմով անկոգին կ՚իյնայ ու նաւուն բժիշկը կը յանձնարարէ իրենց Ճիպուտի իջնել, մինչև փոքրիկին կազդուրուիլը և յաջորդ շոգենաւը առնել Ֆրանսայի համար։ Եկան հիւանդանոց։ Փոքրիկը կայտառ, առոյգ ու գիրուկ, բնաւ հիւանդ չէր կարծես։ Աչքերը միայն քիչ մը կարմրած, ու ձեռքերը երբեմն ջղային պրկուածներով կարկամած։ Գիրկս առի, սիրեցի զինքը։ Երբ մեր յարկաբաժինը քաշուեցանք, ամուսինս ըսաւ. — « Ա՛ղճ ծնողք, չեն գիտեր թէ վերջին իրիկունն է, որ կ՚անցընեն իրենց Ալիսին հետ։ Փոքրիկը մեհեծիթ ունի և հազիւ կը հասնի արշալոյսին։ Պիտի չի հաւատային, եթէ չի գիտնային թէ գիտութեան վճիռները անողոք են։ Իմ փոքրիկներս քնացուցի սրտագին սեղմելով սրտիս, և ուշ ատեն կամացուկ մը գացի դժբաղդ ծնողքին մօտ, որ մանկան անկողնոյն քով վիզերնին ծուռ, աչքերնուն մէջ սարսափ, կը նայէին գալարուող հիւանդին, որ ալ չէր ճանչնար զիրենք։ Մինչև լոյս ծնացի հոն, հետերնին տանջուելով գերագոյն բաժանումներու սարսափին տակ։ Մանուկ հրեշտակը՝ արշալոյսին մօտ կը թոչէր արդէն դէպի լաւագոյն աշխարհի մը արշալոյսը։ Մօրը գրկին վրայ իր վերջին ժամերուն, իրենց ձեռքով դրին անկենդան մարմինը սեւապատ փոքրիկ մնտուկին մէջ, եւ ամուսինս ու ես ընկերացանք իրենց հետ դէպի գերեզման։ Հայրն ու մայրը իրենց ձեռքով իջեցուցին իրենց սրտի հատորը հողին մէջ, շունչերնին բռնուած, կամաց, մեղմով, որ չարթնանար մանկիկը, իբր թէ իր փետրազարդ անկողինը ըլլար, ուր ննջելու կ՚երթար։ Աւազի հողակոյտին վրայ, քանի մը անբոյր ու դալկահար ծաղիկներ սփռեցինք։ Ու լալագին՝ մայրը խնդրեց ինձմէ, որ գամ այցելեմ երբեմն այդ մենաւոր շիրմին ու քանի մը ծաղիկ բերեմ Ալիսին։ Դեռ երէկ ինծի անծանօթ այդ մօր

տուած խոստումս կը կատարեմ ամեն ամիս, իբր թէ իմ քոյրս էր ինք, ու մեկնած մանկուհին իմ զաւակս եղած ըլլար...։ »

***

Անկէ ի վեր տրտում ու քայլամոլոր, գացի քանի անգամ Ճիպուղիի գերեզմանոցը։ Չոն կը հանգչի Յակոբը, պանդրխտութեան հոսանքին առաջին ուժասպառ խլեակներէն։ Չոն է Հաճի Տուտուն, ալեւոր պոլսեցի մայր մը, որ մէջքը կոր ու դողդոջ, ուղեւորի ցուպին կրթնած, եկեր էր իր միակ զաւակը, Արմենակը որոնելու այս հեռաւոր ափունքին վրան. հոն հրեշտակային երուանդը իր եղբօր հետ քով քովի, ամենքն ալ Հայ ու Հայու զաւակներ։ Անյայտ է իրենց շիրիմը, մեր ցեղին բաղդին նման, ու ալ ոչ մին ունին գիրենք յիշող, և իրենց վրայ դալկահար ծաղիկներ սփռող։

Այլ ո՛չ, դուն կաս աշխարհի մոռացումներէն աւելի վեր, դուն, ալեւոր ու սգազգեա՛ց այրիդ, ի՛մս հայրենիք, դուն, Մայր Հայաստան, որ Մասիսի ստորոտէն կը հետեւիս տարահալած զաւակներուդ քայլերուն, ու մեր անմահ լուսնակէն շող մը, Արաքսէն ու Եփրատէն հեծկլտուք մը, ու Շաւարշանէն Շուշանի բոյրը, գիշերներու ցօղին ու զեփիւռին հետ, կը ղրկես անոնց վիրաւոր կեանքին և անյիշատակ շիրիմներուն...։

Ճիպուղի, 20 Դեկտ. 1913.

ԻԲ

Գ Ը Ն Ա՛ ...

ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ ՉԱԻԿԻՍ

Դիւթուած հոգիս բաղդէն դժխեմ,
Անապատին մէջ հրայրեաց,
Ա՛խ, ալ չիպ՛տի՛ վերատեսնեմ
Զիւնն ու մշուշն իմ հայրենեաց։

Եղնիկի պէս օր մը երբէք
Հին երկնային բարձունքն ’ի վեր
Չիպ՛տի՛ սուրամ ու սրտաբեկ
Պիտի հատնի՛մ հոս կարեվէր...։

Digitized by Google

Ես կը մխամ մինչ կարօտով,
Հոգիիս բոցը չի մարած,
Ու կ'որոնեմ սրտախոով
Զիւնն ու մշուշն իմ հայրենեաց,

Ամպեր կ'անցնին ծովէն անդին,
Ու փոքրորիկը խելայեղ
Կը սլանայ որոտագին,
Անդունդներու մէջէն ահեղ։

Ո՞ւր կը դիմեն ամպ ու հովիկ,
Երգն ամայքին, հեւքն ովկիանին,
Ո՞ւր կեանքն ու իր տրտում ալիք,
Չին երազներըս ուր գացին։

Երգէ՛, հոգիս, երգդ ուր մնաց,
Ցանձնեցիր զայն ուր կոհակին,
Միայն մենիկ ու տխրամած
Անբաղդնե՛րը հոս երգ չունին։

***

Գէթ դուն գրնա, տղայս, դուն որ միասին
Հոս այրեցա՛ր արեւներու բոցին տակ,
Որ անտրտունջ բաժնեցիր հետըս կեանքին
Լեղի բաժակ։

Սուրա՛, ամպին, փոքրորկին հետ հեռացի՛ր
Ամայութեան կոհակներէն շատ հեռուն,
Չորիզոնէն անդին անհուն ու անծիր,
Վէս Տաւրոսի լեռներուն։

Գտիր ամբիծ Զիւնն ու մշուշն հայրենեաց,
Տո՛ւր ճակատդ ցուրտ սառուցիկ հովերուն,
Ու ջիղերով պողպատի պէս ամրացած,
Ողջունէ նոր մի գարուն։

Digitized by Google

Չիս մի՛ հոգար։ Ես քայլերով դողդոջուն
Կրնամ ելլել բաժանումի Գողգոթան,
Դու հին, մեռած երազներուս Յարութիւն,
Փակէ աչերս ու գընա՛...։

Վերաշինէ՛ տընակս աւեր ու լքուած,
Համբոյրներըս տուր վարդերուն սիրահմայ
Ու դէպ՛ ամբիծ ձիւնն ու մշուշն Հայրենեաց
Փակէ աչերս ու գընա՛....

Ճիպուղի, 21 Յուլիս 1914.

ԻԳ

ՀԱՐԱՒԻ ՀՈՒՐ ԽՈՐՇԱԿԻՆ

Ցորեկն այրող արեւուն տակ,
Պլլըւած հուր աւազներուն,
Շուար-մոլոր, աննպատակ,
Կը թափառի՛ս դուն օրն ի բուն։

Ոչ սոյլն ունիս ցաւըտ հովերուն,
Ոչ ալ մի՛նչը փոթորկին,
Հարաւի հուր խորշա՛կ տժգոյն,
Դու մարմնացած ցաւի՛ հոգին։

Անապատի կլափին անծիր
Խոպոտ հառաչն ես վշտագին,
Կամ արձագանգը տարագիր
Լքուած սիրոյ լիշատակին։

Կը թափառիս ու կ'որոնես յաւիտեան
Ովասիսն ուր այրած հոգին զովանար,
Կամ մըրնչող ու փրփրակոծ ովկիանն,
Ուր սուզէի՛ր դողահար։

Digitized by Google

Աւազն առած կը գալարուին մերթ վըրադ,
Բողոք-վիշապ, դէպի երկի՛նք կը սուրան,
Ու կ'իյնան վար, մոլորատանջ ու վհատ,
... Լո՛ւռ է Աստուած:

Քու սև բաղդին համակերպիլ չե՞ս կրնար,
Հայրենիքըդ անապա՞տն է յաւիտեան,
Դուն հարաւի ով հուր խորշակ վշտահար,
Որ կը բաղձաս ազատութեան:

Ես կը ճանչնամ հոդի մը որ յորձանքիդ
Մէջ ընկղմած մոլորագին
Կը թափառի՛ շուրջն անհունին,
Ու կը յառի՛ ապագային անժըպիտ:

Զո՛ւր կը յիշէ ովասիսներն անցեալին,
Հին գարուններ մշտագալար,
Երազ ու յոյս, սէր ու քընար,
Մտերմութի՛ւն, խանդ ու գորով թանկագին:

Ու մտամփոփ ու թափառիկ քեզի պէս,
Ամնապատին իրրև ընկեր անբաժան,
Կը ժժգունի արեւուն տակ բոցակէզ,
Ու կ'սպասէ ազատութեան:

***

Թափառեցէ՛ք, որոնեցէք յաւիտեան,
Ովասիսն՝ ուր այրած հոգին զովանար,
Եամ մոռնչող ու փրփրակոծ ովկիանն,
Ուր սուզէ՛ք ղողհար:

Ճիպուդի 24 Յուլիս 1914.

Ի Դ

ԹԱՆԱՍՏԵՂԾԻՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

(ՏԵՍԻԼՔ)

Ագերն ալևոր ու պարթև հասակը կորացած, այլ այդ մագերը դեռ անխորշոմ ու լայն ճակտի մը վրայ ինկեր էին, ու քայլերը կրնային համեմատիլ գարնան առտուները անտառի մէջ սուրացող եղնիկի մը քայլերուն, ճկուն ու դիւրաթեք։ Ծերուկինը իր փառքը տուած էր անոր, առանց հոսելու երակներուն մէջ այն տրտմագին թունդութիւնը, որ մեծ դաղարէն առաջ կուգայ մարդուն յիշեցնել յաւերժական հանգստեան մօտենալը։

— Մշտնջենական երիտասարդն եմ կը մտածէր ինքնիրեն ու կը քալէր, ու քանի կը մօտենար իր հայրենի քաղաքին, աչքերը աւելի վառ, աստուածային հանճարի ցոլքովը կը շողային։ Քառսուն տարիներու կարօտը կ'ուռեցնէր կուրծքը, և ինք վէս ու գոռոզ, կը շարունակէր ճամբան։ Իրաւունք ալ ունէր։ Այդչափ տարիներ առաջ մեկնած էր մէկ օր այդ բուրաստաններու մէջ պահուած քաղքէն, դէպի կեանքի չոր ու վհատեցնող իրականութիւնները, տրտմագին քնարէ մը զատ առանց ընկերի, ու ողջունած ամեն ծովերու ափերը։ Ինքը մինա՛կը հարթած էր ճամբան, ամեն օր դէպի աւելի լուսաշող բարձունքներ։ Մանկան մը ճիչերով սկսած էր, ընտանեզուրկ ու լքուած հոգիի մը գալարումներով, այլ ժամանակը ձեւ տուած էր այդ անկերպարան ճիչերուն, ու մեծամաղձոտ բանաստեղծը տեսեր էր օրին մէկը, որ աստուածներու դալարագեղ դափնին կը բոլորուէր իր լայն ճակտին շուրջ։ Երազուած իտէակա՛ն էր այդ, հոգիներէ հասկըցուած և անոնց մէջ արձագանգ գտած ըլլալու գաղափարականը։

Արտեմիսի տաճարէն, Աղլաոսնի անդնդային աւերներէն, Սփինքսէն ու այն լքուած մեհեանններէն ուր ծնրադիր ու կոյր Պուտտաներ յաւերժապէս կը նիրհեն, երկնաճարտար Էվէրէսթէն ու մշտայոյզ Հնդիկ Ովկիանէն, նորածագ արեգական երկրին

քրիզանթէմներէն ու լայնակառոյց բակոտաններէն, իր քնարին վրայ եկած էին թրթռալու յաջորդաբար կարօտի մոռցուած երգեր, որոնց ունկնդրած էր խանդավառ ամբաւութիւնը։

Ու վերջին օրերուն, յիշատակի անզուսպ թափովը, փառքով ու հարստութեամբ յղփացած, ըսեր էր ինքնիրեն,–«դառնամ հայրենիք, գտնեմ իմ հին հիւղակս, մեր աղբիւրներուն վրայ ծլող վարդենիէն կախեմ քնարս ու աչքերս հոն փակեմ, ուր իմ սիրելիներս կը ննջեն »։

Իր թափառիկ անցեալին այս դրուագները հիմակ փայլակի արագութեամբ կը թռչտէին բանաստեղծին վառ աչքերուն առջեւէն, երբ սարսուռով մը կեցաւ, ինք որ կանգ չէր առած ովկիանի ուրականին մռինչներուն ընդ առաջ, վտակի մը կարկաչը լսած էր, պուրակին երկարաձիգ բարտիներուն առջին ստուերն ալ թեթեւ մը հպած էր իրեն։ Այդ կարկաչը անծանօթ չէր, քաղքին տուներուն միջեւէն գալարուելով սահող այդ առուն ընկերակցած էրատենով մայրենի օրօրներուն ու դեռ կը յիշէր ծառերուն ստուերները, որ զեփիւռին հետ կը խաղային։

Վայրկեան մը միայն կանգ առաւ ու քալեց նորէն, այս անգամ աւելի դողդոջ և աւելի արագ։

Հիմակ քաղաքին մէջ էր արդէն։ Բիւր ծիծառներ օդին մէջ կը ճռուողէին։ Բացատներուն միջեւէն լերկ լեռը կը բարձրանար։ Իբր թէ տակաւին երէկ եղած ըլլար, վտակին քովէն կը քալէր ծերունի բանաստեղծը, անոր հետ խօսելով, երբ անոստոստուն առուակ, իր ընթացքին առջեւ ելած քարի մը, խութի մը հանդիպած, վայրիկ մը կը կենար մտախոհ, և աւելի բարձր մրմունջներով, ինք իր վրայ գգուելով տարտղնելով, կ'ոստնուր ու կը սահէր անդին։

« Մօրաքոյրիս երթամ » ըսաւ, « մայրս մեռնելէն վերջ այդ կինը այնչափ գուրգուրաց վրաս », ու միշտ վտակէն անրաժան քալեց ծառուղիներէն։ « Ինչ անակնկալ պիտի ըլլայ », կը մտածէր, « նախ պիտի չի ճանչնայ զիս, քովը պիտի կենամ քանի մը օր, կամաց կամաց պիտի խօսիմ րացակային վրայ, և օր մըն ալ գիրկը պիտի նետուիմ, խե՛ղճ մօրաքոյր »...։

Ու վայրկեանէ վայրկեան նոր ծրագիրներ կը շինէր, ինք որ փառք ու հարստութիւն կը բերէր իր հետ ու վերջին խաղաղութեան կարօտը կը քաշէր։

Վտակին ուժգին մէկ աղաղակէն կանգ առաւ ու շուրջը

Digitized by Google

նայեցաւ։ Ջուրը ճամբան կը փոխէր ու քիչ մը անդին երկուքի կը բաժնուէր։ Բաժանումի լաց։

—« Հոս էր մօրաքոյրիս տունը »։

Ճակատը ցնցելով չորս կողմը նայեցաւ։ Ամայի պարտէզ մը քանի մը ծեղուկ, քոսացած ուռենիներ ու թթենիներ։ Ցանկապատի փշեհիները՝ ցիրուցան։ Փիչ մը անդին տնակի մը, մէկ պատը կը մնար միայն, ծառի մը բունին կոթնած, ու քանի մը սև ագռաւներ, որ կը քնանային ճիւղերուն վրայ։ Ո՛չ մէկը կար։

— « Շատ ո՛ւշ, խեղճ մօրաքոյրս, շատ ո՛ւշ », — մրմնջեց ծերունին ու քալեց դանդաչելով։

—« Գոնէ հօրեղբայրներս գտնէի », — Ու բաժնուած վտակին մէկ ճիւղին հետ, կամաց կամաց ու վիզը ծուռ՝ քալել սկսաւ նորէն։

Ամայի փողոցին ծայրը, դրան մը առջև, մազերը ձիւնի պէս ճեփ-ճերմակ, ծերուկ կին մը նստած էր։ Աչքերուն արցունքը սրբելով, փառքի տրտում ուղեւորը՝ դէպի հոն խոյացաւ։

Ա՛ն էր, Լուսիա քուրիկը, հին դրացուհի մը, որուն ջահրաակ ոլորած ատեն, հին օրերուն՝ շատ անգամ կը խաղային քովը ու կամացուկ մը մազէն կը քաշէին տղաքը։

— « Բարի իրիկուն, Լուսիա քուրիկ։

— « Բարի իրիկուն, դուն ո՞վ ես։

— « Աղէկ նայէ երեսս, գիս չե՞ս ճանչնար, միտքդ չէ՞ պզտիկ եղած ատենս քանի անգամ գրկած ու սիրած ես գիս, մոռցա՞ր։

— « Դուն Նափոլէոնն ես։

— « Չէ՛, Լուսիա քուրիկ, դուն փոխուած չե՛ս, մազերդ միայն ճերմկեր են, ես այնչափ փոխուա՞ծ եմ որ չի ճանչնաս։

— « Դիւթէլեան Յովհաննէ՛ս ալ չես, հապա ո՞վ ես։ Գիտեմ, անունք ալ չիկան։ Գացողը ետ չի՛ դառնար։

Ու տարօրինակ նայուածք մը նետելով, պառաւը, յիմարի խնդուքով մը գլուխը անդին դարձուց։ Յիմարացած էր խեղճ կինը, ու բանաստեղծը իր մեռած ազգականներուն նմանցուցեր էր։

Մեռա՛ծ...։ Բայց ի՞նչ էր որ ի՛նք ալ, փառքի ու ճոխութեան մէջ յափրացած բանաստեղծը, որուն և անցեալին մէջև քառասուն տարիներու անդունդ մը կը փորուէր։ Ի՞նչ իրաւուն-

Digitized by Google

քով վերադարձած էր հոն հին վտակին և ստուերներուն, որոնց օտարական մնացած էր ինք այնչափ երկար տարիներ...։

Վտակը ոտքին տակ խուլ աղմուկով մը կը թաւալէր։ Այդ անխօս հրաւէրը ցնցեց ծերունի բանաստեղծը, որ ելաւ և սկսաւ քալել ամայի փողոցներէն։ Այլ ևս իր չորս կողմը չինայեցաւ, ուռած աչքերուն չի հանդիպեցաւ ան միւս փլատակ տնակը, իր տնակը, որուն աղբիւրը անձայն մնացած էր ու վարդենին՝ խամրած։

Քալեց ամայի ծառուղիներէն, դէպի ստուերներու մէջ պահուած բլրակը, ուր գիւղին ննջեցեալները կը քնանան։

« Դուն պիտի ճանչնաս զիս մա՛յր իմ, դուն պիտի չի մերժե՛ս զիս, ըսաւ հեկեկալով։ « Կեանքիդ մէջ կ'ուզէիր դպրոցի վկայական՛նս տեսնել ու չի տե՛սած մեռար, ճակատս դափնեպսակ, փառքո՛վ կը վերադառնամ այլ սիրտս կարօտով այրած։ Հոս ամէնքը օտա՛ր են ինծի, քու և հայրիկիս քովիկը տեղ մը բացէք, որ փակե՛մ աչքերս։

Ու լուռ, սպիտակ մարմարներու մէջէն քալեց հիմակ դողդոջուն ծերունին, անշուք ու մոռցուած անկի՛նը գերեզմանոցին, քնարը փշենիին քով դրաւ, ու հեծկլտալով, ճակատը մայրերու պատուականին հողակոյտին մօտեցուց...։

* * *

Հեծկլտալով արթնցաւ երիտասարդ բանաստեղծը։ Դէմը մեծ ովիանոսը արևին հրավառ ճառագայթներուն տակ կը զոդար։ Ինք կայտառ ու կեանքի սկի՛զբը դեռ, խոր ցնցո՛ւմ մը կրած էր այդ երազէն։ Հպարտ ժպիտ մը կարմիր՝ ծաւալեց անծայլ ճակտին վրայ եւ ինք՝ խրոխտ ու անյողդողդ, նայուածքը զատե՛ց ովկիանի անհունէն և ստուերամած վտակի՛ն դարձաւ։

« Չէ՛, տակաւին ուշ չէ՛ », ըսաւ ինքնիրեն։

Ճիպուղի 18 մայիս 1908

ԻԱ

Բ Ա Ղ Դ Ի Ն

Որ անցեալին եղար դու մերթ ուղեկից,
Ու տարիր զայն շաւիղներէ լուսասփիւռ,
Հորիզոնին մօտ անսահման, սիրագիծ,
Անոր ճակտին յոյսեր, յոյզեր տուիր բիւր,
Ով բաղդ, տե՛ս. նոյն պատանին է շուարուն,
Քու երբեմնի որդեգի՛րդ յուսաշող,
Ե՛ւ ուզես մարե՞լ ժպիտն անցեալ օրերուն,
Երազը զէթ իրե՛ն թող.. :

Տարիր դու զայն շաւիղներէ լուսասփիւռ,
Ըսիր, « ըմպէ՛ երանուելի՛ւնը կեանքին,
« Ահա սիրոյ ջինջ ու վճիտ, լոյս–աղբիւր,
« Թող զովանա՛յ հրատոչոր քու հոգին: »
Սթափումը սակայն, ափսո՛ս, կուդայ շուտ,
Հետքերդ հազի՛ւ կը նշմարուին յուսաշող,
Իր յոյզերն ալ կը հետեւին քայլերուդ,
Ստուե՛րը զէթ իրե՛ն թող.. :

Հորիզոնին քով անսահման, սիրագիծ,
Տեսար թէ ինչ թռիչներով սլացաւ,
Փոթորկավար, վէս ամպերուն բաղդակից,
Երբ շանթերով լեցո՛ւն էր սիրտն իր ամբաւ,
Խորշակն այրեց մայիսի հէք վարդենին,
Իր կեանքն ասո՛ւպ մ'եղաւ տրտում ու սահող,
Ու դողդոջուն կը սահի՛ դեռ... Անցեալին
Ցուշե՛րը զէթ իրեն թող...

Անոր ճակտին յոյսեր. յոյզե՛ր տուիր բիւր,
Եւ իտէալ՝ Մասի՛սը, նոր Գողգոթան,
Վարը՝ անդունդ, այլ վերն արե՛ւ լուսասփիւռ,
Ըսիր. « հոգիք պիտի այրի՛ն յաւիտեան:

Digitized by Google

Հաւատաց քեզի ու երազեց խայտագին,
Ու չի տեսաւ կասկածին իժը խայթող,
Արդ իր յոյսերն ամայութեան կը հակին,
— Պատրանքը գէթ՝ իրե՛ն թող...։

Ով բաղդ, տես, նոյն պատանին է շուարուն,
Երկնի մը տակն՝ ուր հին աստղեր կը փայլին,
Ովկիանի մ'ափին՝ ուր կոհակներ մոլորուն,
Ե՛ւգան մռնչել յիշատակներն անցեալին.
Դողդոջ քայլերն ու ճակատը՝ վայրահակ,
Հոգին՝ մշուշ ունի, խռնաւ աչքը՝ ցօղ,
Կը քայքայէ՛ զինքն հարաւի հուր խորշակ,
— Քնա՛րը գէթ իրե՛ն թող...։

Քու երբեմնի որդեգիրըդ յուսաշող
Անապատի՛ եղաւ որդին մեհեակեաց,
Ամայութիւնն անմարդաձայն ու անկոխ,
Ուրուականներ մռայլադէմ, սղազգեաց
Իր շուրջ առին, ու պաշտելի մայիսին
Զի՛ գար իրեն ոչ մի ե՛րգը թռչըտող,
Տա՛ր փափաքներն ու պատրանքներն միասին,
— Հաւատքը գէթ իրե՛ն թող...

Ե՛ւգես մարել ժպիտն անցեալ օրերուն,
Մարէ՛ կրնա՞յ վառիլ յոյսը, երբ արդէն
Հէ՛ք տարագիր, կը սեւեռի մոլորուն
Իր նայուածքով՝ հողին, ու զինք կը քանդե՛ն
Իրերն աստեաց...։ Է՛հ, թող մխա՛յ կիսայրեաց,
Իրրեւ մի չա՛հ իտէալին խուսափող...
Գրքա՛, ու հան, գիրկն իր աւեր հայրենեաց,
Շիրի՛մ մը գէթ իրե՛ն թող...։

Ձիպուղի 10 Օգոս. 1920

Թ

"ԵՓՐԱՏ"Ի ՎՐԱՑ ԽԱՉԱՆԳԻՍՏ

Երէկ Ճիպուղի հասնելուս տատնամեակը տօնեցինք։ Ցարածուփ կեանքէս անբաժան իտէալին ու երազներուն համար, միշտ դէպի վեր սեւեռած նայուածքիս ու բաղձանքներուս համար, դաղարի հանդրուանն եղաւ երէկը։ Եւ ի՜նչ յուզումնալից օր էր։

Կարծես բան մը չէ՛ր փոխուած, երբ առտուն կանուխ, ժամը ՅԻն ելայ ողջունել անապատներու բոցավառ արշալոյսը, որուն տակ մեծ ովկիանին կոհակները մռնչելով կուգային փշրուիլ։ Երազի մը մէջ էի, սպասումով մը հմայուած, սպասումովը միւս տատնամեակին։

Քաղաքը դեռ կը քնանար, և ժամերը կը հնչէին իրարու ետեւ, մետաղի մը ծանծաղուտ շեշտերով։ Տասը տարի առաջ Աբթինս կար միայն հետերնիս, անկէ ի վեր մեր բունակին մէջ զոյգ ճռուողներ աւելցան, կ'անցնիմ սենեակ և այդ եռամեայ և երկամեայ անտիական հրեշտակներուս ճակտէն համբոյր մը կ'առնեմ, դողդոջ շրթներով, կը սրբեմ աչքերս, և կարօտի համբոյր մըն ալ Ցոնիականի ափունքը քնացող կորիւնիս կը ղրկեմ, ինչպէս կը սիրէր անուանել զայն Մուրատեանց Սրբազանը։

Այսօր արձակուրդ պիտի տամ ես ինծի։ Աշխատիլ չե՛մ ուզեր, չե՛մ կրնար։ Երազե՛մ պիտի։ Ցոգնատանջ վերելքիս մէջ, ինծի իրաւունք կուտամ այդ մէկ օրն անցնելու նուիրուած ամբողջովին անցեալ յիշատակներուն, մէկ օր, գոնէ մէկ օր, որովհետև գուցէ բանաստեղծին ըսածին պէս,

Վաղը շատ ո՜ւշ պիտի ըլլայ
Դառնալու հին գարուններուն...։

Ու տարօրինակ իրողութիւն, մշուշ մը կը պատէ, կը վարագուրէ ճակատս ու յիշողութիւնս, կարգն ու ներդաշնակութիւնը կը խանգարեն, շրթային մէջ օղակներ կան որ ջնջուած են, ու տասը տարիները միահաղոյն, ամենը մէկէն կը խուժեն, կը ծանրանան ու կը ճնշեն գիս։ Առաջին չորս տարիները հոն

Digitized by Google

են, մեքենական աշխատանքի, համեստ զրագրի, ամփովման տարիներ։ Ցետոյ դժնդակ սկզբնաւորութիւնը, ովկիանի կոհակներուն վրայ ելևէջող նաւակի մը խելայեղ ոստոստումներով, թափառումներս մէկ անկիւնէն միւսը, անցումներս մէկ տնակէն միւսին։ Ու վերջապէս ժամանումը նաւակին բաղդատաբար անքոյթ ու նուազ ալեծուփ ջուրեր։ Եւ անյողդողդ, թէեւ երբեմն դողդոջուն քայլերով վերելքիս մէջ դէպի դրական կեանքի Գողգոթան, զօրացած երկնային շունչովը սիրոյ, վկայ է՛ այսօր, դուն, ով իմ մրրկածուփ անցեալիս իտէալը, ով փայփայուած երազ, թէ չի մոռցայ երբէք զքեզ, դուն, աստղ արշալոյսին, որուն պիտի սլանամ մէկ օր...։

*
* *

Կէսօրէն ետք Ռուսական շոգենաւային ընկերութեան «Եփրատ»ը եկաւ Պարսից Ծոցէն և Պոլիս պիտի մեկնի։ Կը լսեմ թէ պաղտատի առաջնորդ Կէօմրիւկճեան Սրբազանը վրան է։ Նաւակ կը նետուիմ ու կը սուրամ դէպի «Եփրատ»։ Միտքս Սրբազանը իմացնել և նորածին Մարիանէս՝ կնքել տալ է։ Դժբաղդաբար Միւռոն չունի։ Հակառակ 75 ձմեռներուն, գաղտնի մը պէս թարմ կը գտնեմ Սրբազանը։ Ալեւոր, ժպտուն ու զուարթ։ Վիզս ծուռ կը վերազառնամ ցամաք, ընկերանալու համար ճամբորդներուս, որ այդ նաւով Պոլիս պիտի երթան։ Շատ են մեկնողները, բոլորն ալ Հայեր։ Հարարէն՝ Մինասեանները, բանաստեղծ Յանճեանին մայրը, մեր Տիգրանիկն ու Աւետիսը, երկու փոքրիկներ, որ դպրոց կ'երթան։ Երեք տարի առաջ Արքինիս մեկնումը կը յիշեմ։ Գէորգօֆենք ու մենք կ'ընկերանանք ճամբորդներուն մինչև շոգենաւ։ Ճակատս հակած, մտածկոտ եմ ես ու լուռ. նոյն երազին համայքին տակ կաշկանդուած, անդամալուծուած է հոգիս։ Նոր տանտամեակը պիտի սկսի և վաղը իր անծանօթ մշուշապատ յուզումներով պիտի զայ, պիտի անցնի։ Սրբազանը՝ սպիտակափառ մօրուքը հովին՝ հոն է, կամրջակին վրայ։ Ծերունի, այլ յաւէտ կայտառ։ Փայլակի պէս գաղափարը կ'անցնի մտքէս, կը դիմեմ ուղղակի իրեն, և կը խնդրեմ որ խաչհանգիստ մ'ընէ։ Սիրով կ'ընդունի կ'իջնէ վար, ու հինգ վայրկեանէն վե՛րն է, գաւաթ մը ջրով եւ լուսաճաճանչ խաչն ալ մէջն բարձրացուցած։ Իրմէ չ'ըսպասուած կորովի ու հնչական շեշտերով կ'ազօթէ, մինչ մենք

Digitized by Google

գլխահակ, հաւաքուած ենք իր բոլորտիքը։ Ինապատի խորշակներուն նախընթաց հովը՝ սուլելով, կը տարտղնէ մօրուքին թելերը։ Ոսկեայ խաչը օդին մէջ բարձրացած կը շողայ, և իր ճաճանչները կը ղրկէ հեռուն, Ճիպուղի, անծայրածիր անապատին, աւելի անդին, եթովպական միջապատ բարձունքներուն, ուր հայկական զաղութ մը կը շնչէ ու կ'ապրի հայրենի յիշատակներէ անբաժան։

Եւ ճառադայթները կ'երթան, կը սլանան, կը սուրան, հպելով անմխիթար հոգիներու ու թափանցելով լքուած շիրիմներու խորը, որ լացող չունին։ Նման խաչհանգիստ մը ըրած էր Իզմիրլեան Հայրիկը, Մարմարայի վրան, խորը անյայտացած նահատակներուն համար։ Քանի մը րոպէ տևող աղօթքը ծերունի Սրբազանին՝ յաւերժութիւն մը կը տեւէ կարծես։ Ու խաչը մխրճուած ջուրին մէջ — պանդուխտի հաւաքուած արցունքներ — աւելի կը շողայ ու կը ցոլափայլի «Եփրատ»ին վրայ, մեր Եփրատին, հայրենի՛քն է, որ իր մոռցուած զաւակներուն կը ղրկէ Սրբազան «աչն ու խաչը» մխիթարանքի և օրհնութեան։

Աղօթքը լրացած է։ Սրբազանը արտասուաշող խաչը կը հպանցնէ մեր ճակատներուն վրայէն։ Ալ չեմ տեսներ, ոչ զինք և ոչ ալ իմ շուրջիններուս։ Ամփոփուած եմ վերստին իմ անցեալին մէջ, որ ալ չի՛ ծանրանար, չի՛ խուժեր վրաս, չի՛ ճնշեր զիս, ու վերստին շալկած կեանքի խաչը, կը դառնամ սիրոյս և իտէալիս հետ միասին, սկսելու նոր տառնամեակը, հաստատ յոյսերով և զօրացած հաւատքով, քէ երկրորդ հանգրուանին՝ իմ սիրելիներուս հետ՝ պիտի գտնեմ զիս, իրական մեր դրախտացեղ Եփրատին ալեակներուն վրայ, հայրենական մատուռին լուսաճաճանչ խաչին ստուերին տակ, պսակուած իտէալով ու մոռցած անցեալն ու իր Գողգոթան, Սրբազան Մասիսին քով։

Ճիպուղի. 22 Մարտ, 1914

Digitized by Google

Ի Ը

Ց Ի Շ Ա Տ Ա Կ

ափուր վանդակ մ'ունիմ լքուած մի անկիւն,
Դեղձանիկըս այնտեղ ինկաւ կուրծիս վրան,
Անշունչ։ Լռեց։ Իր դայլայլիկն ու հճճիւն
Ալ չեմ լսեր, սակայն կուգայ մի վայրկեան,
Որ կ'զգամ զայն։

Կ'որոնեմ մերթ մտերիմ մ'հին օրերու,
Մարգը ծաճկեց վաղուց շիրմին իր վրան,
Նայուածքս աղօտ կ'երթայ աստղի մը հեռու,
Եւ անհունին, յիշատակի զերդ խորան,
Ու կ'զգամ զայն։

Տարիներով հեռու իրմէ մոլորուն,
Կ'որոնե՛մ իմ դրախտագեղ հայրենիք,
Աղօտացան գիծերն ամեն իր սիրուն,
Աւերն անոր դրա՛ւ ըսին իր կընիք,
Այլ կ'զգա՛մ զայն։

Լերկ, անդալար ափունքներու կապուած արդ,
Կը հարցընեմ թէ խամրեցա՞ւ հին գարուն
Ու վարդենին իր ոստերով գեղազարդ,
Ու կարօտովն անվերադարձ երգերուն,
Դեռ կ'զգա՛մ զայն։

Կ'այրի՛ շիրիմը, որուն տակ մեռնաւոր
Պիտի մէկ օր իյնա՛յ մարմինս յոգնաբեկ,
Ու որուն վրայ պիտի չիգա՛ն հայրենեաց
Արագիլներ մրմնջել երգ մը բեկբեկ,
Այլ մթագին մոռացումէն շատ անդին,
Կը նախազգամ անմահութիւնն յաւիտեան.
Մ'ը՛սէք թէ կեանքը կը յանգի անդունդին,
Կայ երկիր մ'ուր տառապողներ կը խայտան,
Ես կ'զգամ զայն..։

Ձիպուղի 1 Մարտ. 1912

Digitized by Google

ԻԸ

Կ Ո Չ Ն Ա Կ

Պիթէ չի կա՞ր Եփրատին քով ողբաձայն
Կանգուն մատուռ մ՚ուր հնչէի՛ր իրիկուան,
Գիւղակն աւեր ու ամայի՞ էր այնքան,
Որ մեկնեցար այն վայրերէն մոգական,
Ու թափառիկ հայուն ընկեր՝ կտրեցիր,
Անցար ալիք, կոհակ, անդունդ ու ովկիան,
Ու հայրենեաց գաւակներուն ցանուցիր
Գացիր հնչել երգը պայծառ յարութեան,
Հնչէ՛ կոչնակ
Իմ՝ ներդաշնակ,
Թէ չի մեռանն
Յոյսեր համայն։

Նոր աշխարհին ափեր քեզի են օտար,
Ի՛զգամ, պանդուխտ ես ինծի պէս, իմ՝ կոչնակ,
Ելեկտրական շողերուն տեղ բոցավառ,
Կ՚ուզես մոմի հեւքն ու մատուռ միայնակ,
Արծաթահունչ ձայնիդ իբրև արձագանգ,
Պէտք է անուշ շարականի մեղեդին,
Հարկ են գեղջուկ մեր հաւատքի երգն ու վանգ,
Ու հծծի՛ւնը մեր հայրենի զեփիւռին,
Հնչէ՛ կոչնակ
Իմ՝ ներդաշնակ,
Թէ չի մեռանն
Յոյսեր համայն։

Դուն գացիր հոն զելդ յիշատակ անցեալին,
Մեծ քաղաքայ ժխորին մէջ բարձրացար,
Շուրջդ պատրանք ու երազներ կը հալին,
Այլ դուն յաւէտ կ՚ուղղես կոչը վշտահար

Digitized by Google

Արարատին, — « Տարահալած Հայութիւն,
« Դարձի՛ր, ալ բաւ ինձմէ հեռու մաշեցար,
« Դարձիր անցեալ սուրբ միութեան օրերուն,
« Բեր ինձ դրօշը Ազատութեան սիրավառ, »
— Հնչէ՛ կոչնա՛կ
Իմ ներդաշնակ,
Թէ չի մեռանն
Ցոյսեր համայն։

Այլ կը մնաս ու կը հնչե՛ս ողբագին,
Գուցէ պանդուխտ մ՚ունիս քեզի ունկնդիր,
Որ նուաղկոտ հրաժեշտ կուտայ այս կեանքին
Նշմարելով գերեզմանը սեւածիր, —
Կը մրմնջես անուններն իր սիրելեաց,
Գիւղին անունն ու Եփրատին սիրական,
Կ՚ըսես թէ իր յիշատակն է անմոռաց,
Թէ հոգիներ պիտի ապրի՛ն յաւիտեան, —
Հնչէ կոչնա՛կ
Իմ ներդաշնակ.
Թէ արդ յարեա՛ն
Ցոյսեր համայն։

Ճիպուղի, 4 Յունուար 1915.

ԳՐԵԹԷ ՄՈՌՈՒԱԾ, ԱՅԼ ՅԱՒԷՏ ՊԱՇՏԵԼԻ

« Ի սրբազանն ազգարակ Սրբոյ Խաչին պարագիր
« Հանգչին անիւնք՝ որ զվայրն իսկ յարդարեն սրբազոյն,
« Անմահութեամբ իմրն լի՛ է խաղաղեալն այն մոխիր,
« Թէև չիցէ՛ այլ ինչ անդ, բայց յիշատա՛կ անցելոյն: »

Lord Պայրըն

ԱՑ ԳՐԻ եւ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ Մեծ Յոբելեանի հանդէսները, Աշխարհիս ամէն կողմ խանդավառ ու սրտապնդող յուզումներով ցնցեցին Հայութեան հոգին, ու կարօտակէզ աչքեր սեւեռեցան անդամ մըն ալ լեռներու Նահապետին, մեծ ու յաւերժական Արարատին, զգացինք թէ հոն էր կեդրոնը մեռած յոյսերու յարութեան, երբ ատենէ մը ի վեր մանաւանդ կը մղուինք գոռալու

« Ամբարձայ զաչս իմ ՚ի լերինս,
« Ուստի եկեսցէ ինձ օգնութիւն... »:

Ու Գէորգ Հինգերորդ, Մեծն Ներսէսի ու Աշտարակեցիի արժանընտիր յաջորդ, մոգական շունչը բերաւ կարծես, ցաւերու անապատին ու ամայութեան կմախքները վերակենդանացընող, և երբ ինք փառաւոր հանդէսներով կ՚երթար Օշական Սուրբ Մեսրոպի շիրիմն ու յիշատակը օրհնելու, անդին իր մարտիրոսի անցեալով երիցս պանծալի եպիսկոպոս մը, Տարօնի Ներսէսը, կը գնար Աշտիշատ, Ս. Սահակ Պարթեւի անշուք դամբարանին աւետելու, թէ դարերէ ՚ի վեր բազմաչարչար Հայութիւնն ու Հայ Եկեղեցին՝ կ՚ապրի՛ն, կը շնչե՛ն տակաւին, ու պիտի ապրի՛ն յաւիտեան:

Սակայն մինչ երկու անզուգական և անբաժան ընկերներուն, Սահակայ ու Մեսրոպի ճակտին բոլորա՛ծ հնք սրբութեան անմահ գափնեպսակը, մոռցուածծ մնաց գրեթէ Արշակունի արքաներուն մեծազոյն հսկան, Վռամշապուհը, « Աստուածոյ Օծեալը », որ այնչափ երկար տարիներ հովանաւորեց, քաջալերեց ու իր երկրին խաղաղութիւնը ապահովելով ծաւալեց Հայ Գիրն ու Գրականութիւնը Հայաստան աշխարհին մէջ:

Digitized by Google

Անյայտ է իր դամբարանը, որ գնայինք երախտագիտութեան պսակ մը զետեղել հազար հինգ հարիւրամեակին առիթով։ Ու ակնդէտ կ'սպասէի, որ Մեծն Գէորգ, Հայ Կաթողիկոսը, ընդհանրական կոնդակով մը երանելեաց կարգը հռչակէր այդ աշխարհականը, ու եկեղեցին տօնէր ամեն տարի նոյն օրը երեք անբաժանելի սուրբերը,—Սահակ, Մեսրոպ և Վռամշապուհ։

***

Սակայն Յոբելեանին օրը, զոր այնքան փառաւորապէս տօնեցինք հոս, ֆրանսական ազնիւ զաղութին համակիր աջակցութեամբ, տրտմագին հոգիով, ես ալ եփրատի հին մէկ սանը, որոնեցի ուրիշ դամբարան մը, երախտագիտութեան արցունքներ ցօղելու համար վրան։

Սրաթռիչ մտքով գացի մինչև Քալիֆորնիա, մինչև Եգեմ; ուր կը հանգչի յաւերժապէս մեծ ու անմոռանալի ուսուցչապետս, Բրօֆէսօր Մելքոն, Հայ լեզուին ու ոսկեհունչ բարբառին այդ հիանալի սիրահարն ու երկրպագուն, անտիտղոս մագիստրոսը, որ տարիներով մեզի ցուցադրեց մեր նախնիքներուն մեղի կտակած այդ փառաւոր յիշատակարանը։ Հեռացած հայրենիքէն, վայրկեան մը չի թողուց իր ոսկեղէն դրիչը, և ինք էր, որ ընդմիջաբար, մեզ իրարմէ բաժնող տարիներու անդունդին վերեւէն, կը ցնցէր զիս, վերադարձնելու աղօտ նայուածքս պարտականութեան և Աստուծոյ...։ Փրփրած Ատլանտեանի միւս կողմը գտնուող եփրատի զաւակներուն կ'իյնար պսակ մը զետեղել մեծ ուսուցչապետին շիրմին վրայ։

Ա՛խ, դուն որ երկրաւոր եղեմէն անցար երկնային անմահութեան, որ օտարութեան մէջ աւանդեցիր ազնիւ շունչդ, չե՞ս կրնար, քու հնչական ու տիրող շեշտերովդ ըսել, ե՞րբ պիտի վերջը գայ այս տարագրութեան, դուն, գրեթէ մոռցուած, այլ յաւէտ պաշտելի՛ ուսուցի՛չս, ե՞րբ պիտի երգէ բանաստեղծը, տարաբաղդ հայուն համար,

« Ի՛ Սրբազան Հայաստան, Արարատին պարագիր,
« Յառնո՛ւն աճիւնք, որք զվայրն իսկ յարդարե՛ն սրբագոյն,
« Անմահութեամբ իմրն լի՛ է փոթորկեալն այն մոխիր,
« Ու ծաղկեցա՛ւ հայրենիք, զերդ յիշատա՛կն անցելոյն։ »

Ա՛խ ե՞րբ...։

Ճիպուղի 2 Դեկտմ. 1915

Ե.

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ

ԱՌ ԳՐԻԳՈՐ ՋՕՀՐԱՊ

Օրմանեանին համար

Վարպետ,

Երկար տարիներ առաջ, Իզմիրի Ս. Մեսրոպեան վարժարանը, որբ մանկան մը շարադրած մէկ նամակը ունկնդրելով՝ տեսած եմ արցունքին կաթիլը թարթիչներէդ կախուած։ Ուրիշ օր մը Օսմանեան խորհրդարանին մէջ միա՛կը եղաք ձեր ընկերներուն, որ « ոճրագործ » բառը գոռալով, Ձեր անունը Հայ մարտիրոսագրութեան մէջ արձանագրեցիք, և այս հեռաւոր մենութեան մէջ, այս անգամ, ե՛ս էի արտասուողը։ Եւ ամեն անգամ հանդիպելուս Ձեր խիզախ ու բարձրաթռիչ ստորագրութեան, հին տարիներու վրդովը կը խլրտի հասարակածի արևին տակ այրած էութեանս մէջ, ու դէպի հին անմոռաց բարձունքները կը վերելակեմ։ Որովհետև ըսեմ ուղղակի, թէ հիներուն մէջ դուք միայն նոր, ու շատ նորերէն աւելի թարմ ու դալա՛ր մնացիք, ու չի կորսնցուց իր ուժը այն մազնիսը, որ ձեզի՝ դամբանային ու վերածնութեան տարիներուն միանգամայն կը կապէ Հայ կեանքին հետ։ Այդ իսկ է պատճառ, որ կը յանդգնիմ ձեզի դիմելու, ձեր խղճմտանքի ձայնին կոչումը ընելու այն մխիթարուհր ու ցաւազին հանելուկին համար որ Օրմանեանի ենիդիր կը կոչուի, և որ սկսած է խռովել նոյն իսկ հեռաւոր ու մոռցուած աշխարհներ բնակող Հայերու հոգին։ Ինչո՞ւ դուք, որ Բանին ու Գրչին աստուածային ձիրքերը ունիք, ձեզի ինքնայատուկ որոտագին բառերով, մէկ անգամ գոնէ չի գոռացի՛ք այս տարօրինակ, անսովոր ու անարդար ձգձգումին դէմ, որ կը բնորոշէ Ազգային ժողովի կեանքը ամբողջ։

Վաղը կամ միւս օր՝ Օրմանեան կրնայ մեռնիլ։ Այդ հաւանականութիւնը, հոգեկան յայտնի պայծառատեսութեամբ մը, զոր անապատի լռինակեաց գիշերները միայն կարող են տալ, կ'ըսե՛մ ձեզի, առանց որևէ կանխակալ մտածումի, մարդկային իրերը շատ բարձրերէն դիտելով։ Ի՞նչ պիտի պատասխանէք

Digitized by Google

դուք ձեր խղճին, երբ կափարիչը գոցուի մոռացումի անդունդին վրայ, դուրսը թողելով մարդկային անարդարութեան ամենէն տխուր և անորակելի արձանը: Որովհետև լընդունեցէք թէ ալ չափը անցաւ: Հինգ երկար տարիներէ 'ի վեր մեռած է Հայ պատրիարքը, և կը մնայ Հայ ծերունին, ու մանաւանդ Հայ Տաղանդը, որ մեր անունը գիտցաւ անմահ երկերումէջ շրջեցնել համաշխարհային մտաւորականութեան ամենէն մոռցուած անկիւնները: Ես չե՛մ ճանչցած Պատրիարքը, սակայն հիացած եմ տաղանդին վրայ և այդ անունով է որ կը դիմեմ ձեզի, որովհետև կը դաւանիմ զձեզ ամեն նկատողութիւններէ աւելի բարձր, պաշտող մը ամէն տաղանդներու:

Պատմութեան կ'իյնայ դատել հանրային մարդուն սխալները, սակայն տխրագին ու անբացատրելի է փակել նոյն իսկ եկեղեցիին դռները անոր առջև, որ իսկապէս այդ նոյն եկեղեցիին հին փառքերու երգի՛չը հանդիսացաւ:

Ձեզմէ, այդ իրաւունքը կուտամ ինքզինքիս խնդրելու, նոյն իսկ պահանջելու, որ արդարութեան առաջին և անտեղիտալի կո՛չը արձակէք առաջին առթիւ, ու հրաւիրէք որ դատեն ու դատապարտեն զայն, եթէ այդ է արդարութիւնը. վերջ մը տալով սակայն այս յետաձգումներուն: Տրէյֆիւսէ մը աւելի՛ արժանի է Օրմանեան Ձեր գրչին, որովհետև առաջինը՝ օտար իսկ միւսը Հայ մըն է:

***

Այնչափ կարճ է ու վաղանցո՛ւկ կեանքը, Վարպետ, որ վաղը շատ ո՛ւշ կրնայ ըլլալ, ու կան վէրքեր, որ անդարմանկրնան մնալ այս աշխարհին մէջ: Ձեզմէ առաջ մանկութեան մտերմիս՝ Ռուբէն Զարդարեանին դիմած էի: Ձեմ սպասեր իր պատասխանին և այս բաց նամակը բաց սրտով ձեզի՛ կ'ուղղեմ: Հայրապետական Աթոռին պայքարները վերջացան, ու ժամանակը եկաւ հանդարտօրէն դիտելու այն չարաշուք խաչը, որուն վրայ գամուած է Օրմանեան, հանրային զայրոյթին նշաւակ: Կը դիտեմ զայն բանաստեղծի աղօտ աչքերով, իմ մենաւոր գիշերներուս մէջէն, ու կը հիանամ ահաւոր անդորրութեան վրայ այդ մարդուն նայուածքին, որով տեսաւ ինք լեռնամբարձ արհամարհանքի և ամբաստանութեանց կոհակներու կուտակումը իր անձին շուրջ, ու կրցա՛ւ բռնադատել իր ուղեղը գերագոյն ձերբազատումին: Ժամանակն է այլ եւս,

Digitized by Google

որ արդարութիւնը տայ իր վերջին վճիռը, անոր համար, որուն աշակերտները կը գրաւեն առաջնորդական աթոռներու մեծագոյն մասը, և որ իր դրչով ինքզինքը երի՛ցս օծեց Հայրապետ։

Ու նոյն իսկ իր յանցապարտութեան պարագային, թող եկեղեցիին ստուերը չի զլանար իրեն։ Հայը հոն Աստուած մը ունի, որ մարդերէն աւելի՛ գիտէ ներել։

Ասիկա դո՛ւք բացատրեցէք ձեր աստուածային դրչով իր դատաւորներուն։

Ճիպուղի, 6 Յուլիս 1912.

ԼԱ.

ԵՐԵՔ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

(Նոր Սերունդին եւ Օրմանեանին համար)

Ճիպուղի. 12 Մայիս 1912.

Սիրելիդ իմ Ռ. Զարդարեան,

Վերջին նամակիս չի պատասխանեցիր։ Միայն Մեղրագնե՛ մը ստացայ, ինչ որ ցոյց կուտայ թէ նամակս ձեռքդ հասեր է։ Որոշ չեմ յիշեր գրածս, չեմ կարծեր սակայն թէ քեզի անձնապէս վշտացնող բան մը ըլլար մէջը։ Ըսեր էի կարծեմ, թէ քանդումի դործը սկսելէդ առաջ, վերաշինումի ծրագիր մը ունեցիր աչքիդ առջև և այսօր պիտի կրկնեմ նորէն։ Տարօրինակ պէս պատաւոր սերունդ մը կը հասնի, անարիւն և անընդունա՛կ կեանքի պայքարին լրջօրէն մասնակցելու։ Սերունդ մը, ապուշօրէն ինքնավստահ, և տխրապէս անկարող, եթերին մէջ ապրող ու անգոյն։ Տեսայ մէկ քանի նմոյշներ, ամենքն ալ ապազայապաշտ... կամ Մարքսիստ կամ Կաուցկու Դպրոցից, ինչպէս կը սիրեն անուանել ձեր կողմը Ազդակեանները։ Այդ անհուն քայքայումը նոր սերունդի մտքին մէջ, ուր ոչ մէկ պաշտում գոյութիւն ունի, ոչ մէկ պաշտում յաւերժական գեղեցկութեանց հանդէպ, կը սոսկացնէ՛ զիս։ Թոյնը ծծեր են մինչև խորը իրենց սրտին։ Ու քու դրիչդ, զմայլելի երգերու նկարիչ, մասնակի՛ց եղաւ այդ բարբարոս քանդումին։ Կ՛ըսեմ

քեզի, որովհետև մեր անցեալը ինծի այդ իրաւունքը կուտայ, քանի որ մեր պատանութեան, միասին լացեր ու միասին ծիծաղեր ենք...: «Ամենուն Տարեցոյց»ին մէջ քու և վերոնիքայիս պատկերները տեսայ ու լացի: Քու ուրիշ ոչ մէկ պատկերդ այդքան ազդած էր ինծի: Ուրիշ տեղեր, մինակդ, վայրենի ըան մը ունիս վրադ, խածան, անհանդարտ, գրեթէ գիշատիչ նայուածք մը: Չոդ դուն ես, ինքդ, ճակատդ բանաստեղծի միւռոնով օծուն, ու նայուածքդ՝ բոյնին մէջ վարուժանի մը դիւթանքով զեղուն:

. . . . . ,

Ես տեսնես, սիրելի եղբայր, թէ այս անապատին մէջ կերպ մը վայրենի՛ դարձեր եմ: Փափկանկատութիւնները չունիմ, ոչ ալ ձեռքերուս վրայ շոյելու նրբութիւններ մնացեր են: Բռունցք կը կազմուի ձեռքէն, երբ այս անապատներուն մէջ մարդ կ'աշխատի՛ չարաչար. ու դեռ աւելին պիտի ըսեմ քեզի: Երբ սէր որ նոր սերունդի մարտիկները, դլուխնին բաց, մեծ անիրաւելին, Օրմանեանի առջև ծունկի գային ու մեղա՛յ ըսէին: Շիտա՛կն ըսէ, դուն ալ քու ներսէդ ինծի պէս չե՞ս մտածեր: Այդ մարդուն դէմ չորս տարիէ իվեր լեռնակուտակ ու անդնդային կոհակներ ելան, ուրիշ մը անոր տեղ պիտի կորսընցըներ մտքի հաւասարակշռութիւնը ու փրկիչ պիտի երթար շատոնց: Օրմանեան՝ հեգնող ծիծաղ մը շրթունքին՝ հանճարի գերագոյն բարձունքներուն սլացաւ: Ան անհունապէս վեր մնաց ինծի համար, Մանկունիէն ու Արշարունիէն: Եւ ամենէն ահաւորը՝ խղճի ձայները լռեցնելու համար, ատենը մէկ անոր ճակտին նետուած ցեխի կտորներն էին, որ վայրկենապէս լուսաւոր աստղի ճաճա՛նչը կ'զգենուն. մարտիրոսութեան պսակին արժանի ընելով այդ մարդը: Ու եթէ Դաշնակցութիւնը հակառա՛կ իսկ էր անոր, պարտքը քո՛ւկդ էր, իմ բանաստեղծ եղբայրս, ընդվզելու այդ ակներև անարդարութեան դէմ, ու որոտագին կ'աւրթասանեմ մը արձակելու: Օր մը պիտի լսես այդ բառը, երբ թերեւս շատ ո՛ւշ ըլլայ, ու գերեզմանը փակուած ըլլայ Հայ սեծագոյն դիւանագէտին ու գերագոյն անիրաւելին վրայ:

Փետրուար 7ին Ռուսիոյ Մեծ Դուքս Պօրիս Վլատիմիրովիչը Ճիպուդի եկաւ ու կեցա՛ւ քանի մը օր: Իրմէ տեսակցութիւն մը խնդրեցի իբր «Տէյլի Մէյլ»ի և «Նիւ Եօրք Հէրըլտ»ի թղթակից: Իրեն ի պատիւ սարքուած պարահանդէսին, քով

Digitized by Google

քովի նստած կէս ժամու չափ խօսեցանք հետը։ Լսած էր թէ Հայ եմ։ Անվերապահօրէն խօսեցայ ամեն խնդրի մասին։ Ինք Մայր կայսրուհիին սիրական enfant gaté ն է եղեր։ Ցիշելէ վերջ, թէ շատ բարեկամներ ունի Հայոց մէջ, ողբացեալ Մանթաշօֆէն մինչև Իշխան Ամատունի, — « Մենք Հայերը մեզմէ կը նկատենք ըսաւ։ Ձեր վիճակը կը շահագրգռէ զմեզ։ Կովկասի մէջ ամենէն նախանձելի դիրք մը կը գրաւէք ու մեր բանակին ու նաւատորմին մէջ շատեր ունինք, որ Ռուսիոյ փառքին համար տաղանդնին դրած են՝լի սպաս։ »

Ադիթը յարմար էր, սիրելի եղբայր, և յուզումէս դողդոջուն ձայնով ու աչքերս լեցուած, խնդրեցի իրմէ, որ միջնորդէ եթէ ոչ Ձարին, գէթ մայր-կայսրուհիին մօտ, որ Կովկասի բանտարկեալներուն դատը շուտ տեսնուի և արդարութիւն ըլլայ։ » Պօրիս, աչքերուս մէջ շեշտակի նայելով, —« Ռուսիա՛ հասնելէս ու գործը քննելէս առաջ բան մը չե՛մ խոստանար » ըսաւ, « բայց վստահ եղիր որ հոն հասնելուս, կարելին պիտի ընեմ արդարութեան գործադրուելուն համար »։ « Հայերը մեզմէ են, » կրկնեց նորէն, խառնուած մեր պատմութեան և մեր ամենէն փառաւոր պատերազմներուն մասնակից։ Դժգոհներ կրնան գտնուիլ, որ Ռուս ժողովուրդին արագ զարթնում մը ցանկալով կը վտանգեն իրենց գոյութիւնը, սակայն զարթնումը աստիճանակա՛ն պէտք է լինի, պայթումի և աւերումի չի յանգելու համար։ » ...

Ճնկէ ի վեր դատը, այդ հսկայական խարդախութիւնը վերջ գտաւ և Ռուսիոյ ազատամիտ մամուլը անարգութեան սիւնին վրայ կապելով խարանեց Լրժինը։

Ի՞նչ պիտի կրնայի պատասխանել Պօրիս դուքսին, եթէ իմ արդարութեան գործադրութիւն խնդրած միջոցիս, ճակտիս նետէր Օրմանեանի պարադան։ Այդ պատասխանը կ'ուզեմ որ դո՛ւն ինծի տաս, դուն որ հո՛դ ես չորս տարիներէ ի վեր և գիտե՛ս աւելն բան։

Ես եթէ չի կրնաս, կը կրկնեմ նորէն, հաւաքէ ընտանիքդ ու ձագուկներդ, և այս անկիւնը դո՛ւն ալ ելիր, եկուր։ Բաժնեւ լու պատառ մը հաց կայ եղբօրդ տունը, հաց մը, մաքուր քրտինքով վաստկուած, եւ որուն վրայ արցունք չիկ՛այ բնաւ։

Քոյդ

Ի. ՈՒՐԲԻՒԵԱՆ

***

Digitized by Google

ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

Կ. Պոլիս 6/19 Փետր. 1913

Իմ սիրելի Բանաստեղծ եղբա՛յրս,

Ձեմ գիտեր ինչ անըմբռնելի անկարողութիւն մը նստած է եղեր մատներուս վրայ, յետաձգելով միշտ այս նամակս, որ վաղուց մտադրուած է եղեր գրելու ձեզի, ի պատասխան ձեր մէկ երկու գրութեանց, այնքան կարօտալից ու քաղցր: Միւս կողմէն քաղաքական յեղակարծ դէպքեր, որոնք կը յաջորդեն մէկզմէկու այս անիծեալ երկրին մէջ, տաշեղի կտորի պէս կ'առնեն կը տանին մեր մտածումներն ալ ու զգացումներն ալ:

Ձեր այն երկար նամակը, ուր խօսած էիք ազգային ներքին կեանքի իրադարձութեանց, պայքարներուն և հոսանքներուն նկատմամբ, զիս զարմացուց ու տրտմեցուց միանգամայն, ոչ թէ անոր համար որ դուք կը քննադատէիք Դաշնակցութեան գործունէութիւնը ու կը պաշտպանէիք ուղղութիւններ ու անձեր, որոնք մենք կը դատապարտենք, — ոչ, հազար անգամ ոչ: Ինկեղծ, ազատ ու անկողմնակալ մտքին յարգանքն ունեցած եմ ու միշտ պիտի ունենամ, որքան ալ այդ միտքը տրամագծապէս հակառակն ըլլայ իմ համոզումներուս:

Ինչ որ զիս զարմացուց և տրտմեցուց. Սիրելի՛ Ռուբէն, այն պահպանողական ոգին էր, որ անհաշտ և անհամաձայն գտայ քու բանաստեղծի խառնուածքիդ, քու բանաստեղծի հոգիիդ, մէկ խօսքով թռիչքի ու թեւաւոր ձգտումներու քու էութեանդ: Դո՛ւ բանաստե՛ղծ եղբայր, որ չես վարանիր, — և ոճիր պիտի ըլլար վարանումդ — Արուեստէն առնելու բոլոր նորութիւնները, Գրականութենէն առնելու բոլոր ձեւի ու արտայայտութեան իսկատպութիւնները, խորհողութենէն առնելու բոլոր չափերը, որոնք ժամանակն ու քաղաքակրթութիւնը կ'ստեղծեն անդադար, չեմ հասկնար, ի՞նչպէս դատապարտելու կ'ելլես կուսակցութիւն մը, որ նոյն բարձրագոյն իտէալով կ'առաջնորդուի և սերունդ մը որ նոյն ձգտումները կը ներ-

Digitized by Google

կայացնէ։ Կ'ըմբռնէի՝ եթէ Քասիմ մը, Տէր Անդրէասեան մը կամ դեռ հին ու նոր տիրացուներու ամբողջ փաղանգ մը — ի՛նչ փոփոխութիւն — դատէր այնպէս ինչպէս պարտաւոր էր դատել։ Իսկ քե՛զ, բանաստե՛ղծը, հաւատա՝ սրտիս ու հոգեկան եղբայրակցութեանս, չե՛մ ներեր ատիկա։

Եւ յետոյ, ընդունէ որ հեռու ըլլալով կեանքի իսկական կռուանէն, գժուար է քեզի ամբողջովին ըմբռնել ո՛չ հայ կեանքին այսօրուայ իրականութիւնը, ո՛չ անոր եւևէյները, և ո՛չ ալ անոր ծոցին մէջ իրարու ընդհարող ուժերուն արժէքը։ Ես վստահ եմ թէ՝ գտնուելով միևնոյն պայմաններուն տակ, տեսնելով ա՛յն՝ ինչ որ կայ կեղծիք, անմաքրութիւն ու նեխանք, վայրկեան մը իսկ պիտի չի վարանէիր ոտքով մէկզի հրելու ամեն խոհեմութիւն, և անցնելու պայքարի կողմը։ Այսպէս կ'ըսեմ, որովհետև հաւատացած եմ որ պիտի բաղձայիր մեռելութեան տեղ կեանք ու կենսագործութիւն, կեղծիքի տեղ ճշմարտութեան յարգանք, ու ապականութեան տեղ քիչ մը մաքրութիւն տեսնել Հայութեան հոգիին մէջ։

Եւ ո՛ր ժամանակն է և ո՛ր թուականն է, ըսէ՛, իմ եղբայր, որ մեր աղգային կեանքի մէջ ստեղծագործութիւն մտցնողները, նոր ուժ և նոր իտէալներ ներմուծողները՝ չե՛ն ունեցած նոյն պայքարը, նոյն կռիւը, նոյն հալածանքները և նոյն քարերը իրենց կռնակին, — Օտեաններու և Ռուսինեաններու սերունդը, Գալուստ Կոստանեաննե՛րը, Արծրունինե՛րը, ընկերային կեանքի մէջ, և ուրիշներ՝ արուեստի ու գրականութեան մարզերուն մէջ երբ փորձած են նոյն ձգտումն ու նոյն թռիչքները։

Կ'ուզէի՛ք որ անշարժութիւնը, մեռելութիւնը ըլլար մեր ցեղին յատկանշող նկարագիրը, մեր ցեղին՝ որ ուրիշ արժանիք ունեցած չէ՛ երբէք, եթէ ոչ Արեւելքի բարբարոս հորդաներու ջոլիրին մէջ՝ ամեն ժամանակի յառաջադէմ մտքերն ու դաղափարները ներկայացնողը։

Ահա այն հիմնական առանցքը՝ իմ և ձեր մտածողութեան միջև գտնուած չե՛մ ըսեր տարբերութեան, այլ թիւրիմացութեան։ Ասով հանդերձ գիտեմ և չե՛մ անտեսեր այն ժամանակաւորապէս և թերեւս անխուսափելի թերութիւնները որ կրնան տեսնուիլ նոր սերունդին, հայ նոր երիտասարդութեան մէջ. գիտեմ թէ անոնցմէ շատերը խակ են դեռ, յաւակնոտ և մինչև

Digitized by Google

անգամ ամբարտաւան։ Բայց չէ՞ որ ասիկա երիտասարդութեան, ամեն ժամանակի ու ամեն տեղի, հոգեբանական յատկանիշներէն մէկն է։ Նայինք փիլիսոփայօրէն երեւոյթին վրայ, որ երիտասարդութիւնն է որուն ձգտումը էապէս negatif չ'է. մենք կը հաւնէի՞նք մեր անկիւնը, մեզմէ հիներուն մտածողութիւնը, ընթացքը և դատողութիւնները. ինչո՞ւ կը ձգտինք Հայրենիքին քան թէ Աբեւելքին, ինչո՞ւ կը հիանայինք Տէմիրճիպաշեանին ու Զօհրապին և ո՛չ թէ Ց. Գուրգէնին, Պէրպէրեանին կամ Քէչեանին։ Անշուշտ որ, էապէս, մեր հոգին իրաւունք ունէր և չէ՛ր սխալեր, որովհետև այլապէս անկարելի է որ միտքը, հոգին ու կեանքը վերանորոգուի. բայց և անշուշտ ունէինք նաև մեր չափազանցութիւնները, մեր ինքնահաւանութիւնները, ու մեր յաւակնոտութիւնները։ Ե՛ւ սակայն, կը տեսնե՞ս, այսօր մենք մեզ կը դատենք ու կը խոստովանինք ինչ որ մեր թերութիւնն էր։ Թողունք որ նոյնը ըլլայ նաև արդի երիտասարդութեան, և աշխատինք միայն որ ատիկա շուտ ըլլայ։

Երկու խօսք ալ Օրմանեանի մասին, քանի որ նոյնքան թիւրիմացութիւն մըն ալ ձեր մէջ կը տիրէ այդ եկեղեցականին նկատմամբ։ Ներել Օրմանեանի, համամիտ եմ ես ալ, բայց պայմանով որ մեր հանրային կեանքին համար զոյութիւն ունենալէ դադրի անիկա։ Բայց սրբացնել Օրմանեանը, կը նշանակէ մեր հասարակութիւնը վարժեցնել անբարոյականութեան և բարքերու վատթարացումի։ Անհատական գթութիւնը, համակրութիւնը կամ կակղասրտութիւնը՝ երբէք հասնելու չեն այն սահմանին, որ անիրաւեն հանրային բարոյականին, — բարոյական մը արդէն իսկ նողկալի բռնապետութեան մը տակ կորնցուցած է իր հաւասարակշռութիւնը, և ընդունակ միշտ դէպի ցածը վազելու։ Կ'ուզէք որ ապրի աս ազգը, կ'ուզէք որ դեղեցկութեան ու մեծութեան ընդունակ ըլլայ անիկա. ինչպէ՞ս հապա բծախնդիր ու խստապահանջ չէ՛ք ուզեր ըլլալ հանրային բարոյականին, որ աղբի՛ւրն է անոր ուժին, կենսունակութեան և բարձրացման։

Ինչքա՜ն երջանիկ պիտի ըլլայի, եթէ այս տողերս յաջողէին պարզել թիւրիմացութիւնները, և վերահաստատել ձեր մէջ այն հաւատքը՝ որ վստահ եմ թէ կը մնայ անխախտ դէպի իտէալը և անոր ձգտումը, ինչպէս արուեստի, նոյնպէս կեանքի մէջ։

Digitized by Google

Թոյլ տուր ապա, հազար ներողութիւն խնդրելու քեզմէ, որ այսքան ուշի մնաց գրութիւնս, և յայտնելու այն անհուն հրճուանքը, որ կը պատճառես ինծի, ատեն ատեն քու գրութիւններովդ։ Քու ձայնդ, քու խօսքդ եւ քու պատկերդ՝ կը տանի զիս պատանեկութեան երջանկագոյն ժամերուն, որոնց ետեւէն սիրտս կուլայ միշտ և որոնք ալ պիտի չ'գտնէ՛ երբէք։...

Կարօտով ու գուրգուրանքով

Քոյդ

Ռ. ՉԱՐԴԱՐԵԱՆ

ՊԱՏԱՍԽԱՆԻՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

Հիպուդ. 6 Յուլիս 1915

Սիրելիդ իմ Զարդարեան,

Երկար նամակդ, այնչափ լայնօրէն պարզող օրուան իրականութիւնները՝ ստացայ, կարդացի մտածեցի ու լացի։ Մազերուս մէջ ճերմակ իյնալ սկսաւ արդէն, ու կապուած անապատին՝ ինքնակամ աքսորեալ, — իմ կարգիս ե՛ս ալ ունիմ քեզի խօսքեր ըսելիք։ Ո՞ւր մնաց իմ բանաստեղծ եղբայրս ո՞ւր հին օրերու Զարդարեանը, զոր ունկնդրելով մեր հայրենի լեռներուն զուարթ ու տրտում արձագանգը կը կարծէի լսել։ Ո՛ւր են քու անուշ երգերդ։ Ինչո՞ւ փշրեցիր քնարդ, դու ինքդ մաշնխացած մեր տարօրինակ դարուն տուայտող մարդկային խուլ ու ընդերկրեայ խաւերու հեծկլտուքէն, մոռցա՛ր մեր սաթերն ու ձորերը ու քու սրինգդ փոխեցիր իրար խաչաձեւող հոսանքներու խժալուր փողին։ Պիտի չի ճանչնայի՞նք արդեօք զիրար, երբ օր մը վերստին հանդիպէինք իրարու։ Պիտի չէ՞ նետուէի՞նք իրարու գրկին մէջ։ Եթէ այդպէս էր, ինչո՞ւ ապրիլ, տքնիլ ու զիս ճնշող ահաւոր մրցումներու մէջեւէն ամեն օր բարձրանալ վեր, աւելի՛ վեր, դէպի փառքի ու յաջողութեան Գողգոթան։ Կը յուսայի օր մը իմ մօտս ունենալ քեզի ու քու սիրելիներդ, հաւաքուած նոյն ծովեզերը ու մոռնալ կեանքն ու իր անդունդները։

Գնա ճամբադ, եղբայր իմ հի՛ն երազներուս, թերեւս քո՛ւ

Digitized by Google

կըդ է շիտակ ուղին։ Քու հին մաքուր ու ջինջ ձայնդ յիշելով էր որ առաջին անգամ քեզի կոչ ուղղած էի Օրմանեանի համար։

Խարդախ Լրժինի մը ցուցումներուն վրայ՝ օր մը զայն դատաճանութեան սիւնին գամեցին, եւ ուրիշ օր մըն ալ դէպի անորակելի անդունդներ սուզեցին եւ այդ ամենը առանց որոշ ու դրական փաստի։ Եւ ամենէն վերջ ձեռնպա՛հ մնացին։ Բուն թիւրիմացութիւնը կարծելն է թէ ես պաշտպանեցի՛ Օրմանեանը։ Անունը ինծի համար նշանակութիւն չունի՛ երբէք։ Իմ քննադատածս ալդ ընթացքն էր, դատավարութեան ձգձգումը, որ հինգ երկար տարիներ տեւեց եւ որ բաւ էր ցնդիլ մ'իսկ ըսպաննելու։

Պահպանողականութիւն կոչուած եղտիւրին մէջ ինկած մը մի՛ կարծեր զիս, որովհետեւ նոյն հին պաշտօնն եմ դէպի աղատութեան խոյանքներու։ Դաշնակցութիւնը կը դաւանիմ Հայ կեանքէն բղխած ու պաշտելի նահատակներու մաքուր արիւնով նուիրագործուած սքանչելի ուժ մը, եւ սակայն անններելի կը գտնեմ նոր սերունդին միտքը — տհաս ու խակ տակաւին — անմարսելի վարդապետութիւններով խճողելու ձըգտումն ու մտայնութիւնը։ Ամենքն ալ կ'ուզեն դմեզ նկրքնանապէս պատակուած, բղքտուած գտնել։ Ու կը սոսկա՛մ անիշխանութենէն։ Եւ ըսեմ դաւանանքս, որ «Սիւլօ»յինն է. — Ֆրանսացի յեղափոխական՝ որ ականատեսն էր 1793ի սոսկումներուն, և կը գրէր Նափօլէօնի երեւման նախընթացին։

« Եր կրկնեմ պաղարիւնով, թէ խնամակալ աստուածը՝ որ կը կոչեմ հայրենեացս համար՝ բռնապե՛տն է... պայմանաւ որ հանճարի մարդը լինի։ Ռիշլիեօյի մը ամբողջական անտեղիտալիութիւնը կը պահանջեմ։ Այդ օրինակ մարգու մը համար ուրիշ բան պէտք չէ, եթէ ոչ հող ու բազուկներ, կայսրութիւն մը ստեղծելու համար։ Ֆրանսան չի կրնար վերակազմուիլ իբր ազգային մարմին, եթէ նախապէս չի սանձուի՛ վայրի և intraitable Տիրոջմէ մը։ Երբ կը կոչեմ բռնապետութիւնը բարձրաղաղակ՝ յօդնութիւն իմ տարաբաղդ հայրենիքիս, կը հասկնամ կառավարող ուժերու միութիւնը հակայական ոյժով մը ձեռքին մէջ, կատաղօրէն կարող, տիրապետութեան նախանձովը այրող և իրապէս բացարձակ։ Կ'ուզեմ յափշտակիչ մը, վեհանձն, լուսաւորեալ, որ գիտնայ վսեմ ու արտայայտիչ քրօմուելա-

Digitized by Google

կանուխեամբ մը, իր վրան սքանչացնել տալ և ինքզինքը ակնածելի ընել ժողովուրդի մը, որ ստիպուէր յարգել և օրհնել իր գերուխիւնը » : — Անիշխանուխենէ փրկելու համար այդ բռնապետը տալ պէտք է Հայուն:

Երկուքս ալ նոյն իտէալին կը ձգտինք, տարբեր շաւիղներէ: Ու յոյս չեմ կորնցներ, թէ մէկ օր պիտի վերադառնա՛ս ինծի:

Այդ սրբազան յոյսով ու կարօտով ճակատդ կը համբուրեմ:

Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ

ՊԱՅՐԸՆԻ ՄԻ ԵՐԳԸ

Ճիպուղի, 18 Մարտ 1919

Զօհրապ ու Զարդարեան, ինկան տարագրուխեան անծանօթ ճամբաներուն մէջ, « Արեւելքի բարբարոս հորդաներու ոլիրէն » սպաննուած: Օրմանեան ալ ինկաւ իր գողգոլուն քայլերը տառապանքի ճամբուն վրայ արիւնած: Նոյն հայրենիքին համա՛ր ինկան երեքն ալ, ազատական կամ պահպանողական:

Մուխին մէջ, անապատէն՝ կ'երկարեմ ձեռքերս քեզի, իմ բանաստե՛ղծ եղբայրս, էուխիւնս օծուած քու անմահ հոգիով, պիտի գամ վերցնել քու իտէալիդ դրօշը, նոյն խանդավառ խոյանքով, մեր սրբազան հայրենիքին գիրկը:

Ննջէ խաղաղուխեամբ, ե՛ս պիտի դառնամ քեզի:

Digitized by Google

ԼԹ

Մ Ե Ն Ե Լ Ի Ք

ԵԹՈՎՊԻՈՑ ՊԱՏԳԱՄԸ

Ով եթովպացւոց գետերուն անդիի կողմը եղող
թևերով հովանաւոր երկիրը,
Որ ծովէն՝ պրտուռեղէն նաւակներով
Ջուրի երեսին վրայէն դեսպաններ կը խրկէ։
Ով արագընթաց դեսպաններ, գացէք
երկայնահասակ ու լերկ ազգին,
Սկիզբէն մինչև հիմա ահեղ ժողովուրդին,
Խիստ զօրաւոր ու ամենը կոխկռտող ազգին,
Որուն երկիրը գետերը կը կտրեն։
Ով աշխարհիս բոլոր բնակիչներդ,
Ու երկրի բոլոր բնակողներ,
Երբ որ լեռները դրօշակ կանգնուի՝ նայեցէք,
Ու երբ որ փող հնչուի՝ լսեցէք։
Քանզի Տէրը ինծի այսպէս ըսաւ.
Ես հանգիստ պիտի ըլլամ, ու իմ բնակարանէս պիտի նայիմ,
Ինծի վրայի պայծառ տաքութեանը պէս,
Ու հնձոց տաքութեանը մէջ ցօղագին ամպի պէս։
Քանզի հունձքի ժամանակէն առաջ
Երբ որ ընձիւղը մեծնայ,
Ու ծաղիկը ազոխ ըլլալով հասնելու վրայ է,
Անիկա ճիւղերը յօտոցով պիտի կտրէ,
Եւ ուռերը պիտի փրցնէ, նետէ։
Անոնք մէկտեղ լերանց թռչուններուն
Ու երկրի գազաններուն պիտի թողուին,
Եւ թռչունները ամառը անոնց վրայ պիտի անցընեն,
Ու երկրի ամեն գազանները ձմեռը անոնց վրայ պիտի անցնեն
Ան ժամանակ զօրաց Տէրոջը՝
Երկայնահասակ ու լերկ ժողովուրդին
Եւ սկիզբէն մինչեւ հիմա ահեղ ժողովուրդին,
Խիստ զօրաւոր ու ամենը կոխկռտող ազգին՝

Digitized by Google

Որուն երկիրը գետերը կը կտրեն,
Ջօրաց Տիբոջը անուանը տեղը՝
Սիոն լեռը ընծայ պիտի բերուի։

Մարգարէութիւն Եսայեայ. Գլ. ԾԸ.

*Իրապէս անդնդային ու խորհրդասքող աշխարհ մըն է Եթովպիան. Ափրիկէի Սև Լեռը, գագաթն ու պատմութիւնը ժշդապատ և փայլակներով լուսաշող։ Իր ստինքէն կը հոսի աստուածային Նեղոսը, իր կրանիթի լեռներէն են կտրուած դարաւոր Սփինքսն ու բուրգերը, իր վայրի անտառներուն մէջ կը մռնչեն առիւծն ու յովազ և փիղերը հոն կը քալեն համբերատար ու ահարկու գնացքով։ Կոկորդիլոսն ու գետաձին, վիշապն ու բորենին, հոն կը զեռան, կը հռնչեն, կը սողան ու կը վայեն։ Սակայն ամեն բլուրի գագաթ՝ խաչը կը բարձրանայ, խորհրդանիշ կրօնքի ու խաղաղութեան, ճիշտ Հայաստանի նման, ու հոս ալ հաւատքը եղած է այն հաստատուն ապառաժը որուն վրայ փշրած են դարերու համայնաջինջ կոհակները։ Եւ ո՞վ չի գիտեր Սաբայի թագուհիին և Սողոմոնի աւանդավէպը, հարաւի չքնաղ դշխոյն, որ մեծ իմաստունին համբաւէն շլացած, նուէրներով հոտաւէտ իւղերով ու Ոփիրի ոսկիներով գնաց Քանանու երկիրը։ Հոն Սողոմոն Մաքէտայի հիանալի գեղեցկութեան զարնուած, ուզեց գրաւել սիրտը, սակայն թագուհին անդրդուելի մնաց։ Սողոմոն մեծ խնճոյք մը սարքեց արևելեան ամեն կարգի համադամներով ու ընթրիքէն վերջ հրաւիրեց Մաքէտան որ իր քով մնայ։ «Կը մնամ պայմանով որ զիս չի բռնաբարես» պատասխանեց հպարտ թագուհին։ «Պատուոյ խօսքս կուտամ որ քովէս կոյս պիտի մեկնիս ըսաւ Սողոմոն, եթէ քու կարգիդ խոստանաս բան մը չի գողնալ ինձմէ։ Այսպէս համաձայնեցան։ Քիչ վերջը թագուհին որ ծարաւ էր, պալատին աղբիւրէն ջուր խմեց, զսր տեսնելով իմաստունը գոչեց «ինծմէ ջուր գողցար հետևաբար խոստումէս ազատ կացուցիր զիս»... և Մաքետա յղացաւ ու Եթովպիա վերադարձին զաւակ մը ծնաւ, Մենելիք անուն, Քրիստոսէ 1000 տարի առաջ։

Մայրը որ հրէական կրօնքը ընդունած էր, ղրկեց զայն Սողոմոնի որ կրթեց զայն ու դարձուց Եթովպիա։ Այս արքան եղաւ Մենելիք Առաջին, որմէ կը սերի Մենելիք երկրորդ կայսրը։

Այս գողտրիկ աւանդավէպը, որ երգ երգոցի շեշտն ու

Digitized by Google

անուշութիւնը ունի, ժողովրդային զրոյցներուն հետ հասած է մինչև մեր օրերը, եթովպական հիմնարկութեան վրայ ազօտ լոյս մը սփռելով: Սիրավեպէն վերջ սակայն այդ երկրին պատմութիւնը ամբողջ բաղխումներու ու խորտակումներու արիւզանգ շղթայ մը եղած է, արքաներ յաջորդած են արքաներու, Քրիստոսի կրօնքը թափանցած է մինչև մթաստուեր խորքեր ու եզերագութիւնը տեսած է Նաչին ու Մահիկին պայքարներուն հետ, բիւրաւոր նահատակներու արեամբ ներկելով խաւարակուռ Ափրիկէն: Հոս ալ նոյն նմանութիւնը մեր պաշտելի Հայաստանին: Անոր համար եթովպական պատմութեան գլխաւոր գծերը կը փորձուիմ թարգմանովի զետեղել հոս բացատրելու համար այն տպաւորութիւնները որ կը պատկանին յիշատակներուս այս մասին:

— « Մաքէտա մեռաւ 986 ին Քրիստոսէ առաջ և Մենելիք Ա. զահ բարձրացաւ: (Այս թագուհին է որ իր յաջորդներուն հրամայեց փակել արքայական արիւն կրող բոլոր իշխանները Տէպրա Տամօթ լեռան վրայ քաղաքական մրցումներու և պատերազմներու առջև առնելու համար:) Անկէ վերջ մինչև Քրիստոսի 330 թուականը եթովպական պատմութիւնը գրեթէ անծանօթ կը մնայ:

« 330 ին Սբ. Ֆրիւմանես սկսաւ քարոզել քրիստոնէութիւնը: Այս սուրբը նաւաբեկեալ մըն էր, որ տեսած էր իր եղբօրմէն զատ բոլոր միւս ընկերներուն սպանուիլը: Երկուքին կեանքին խնայած էին իրենց անտիական հասակին վեղքնալով ու մանաւանդ գեղեցկութեան, և տարին զանոնք Աքսում (մայրաքաղաքը) Ապրէհա թագաւորին, որուն քիչ առեղնէն վստահութիւնը գրաւեցին և որ մեծ պաշտօններ տուաւ իրենց: « Սբ. Ֆրիւմանսի ազդեցութեամբ նոր կրօնքը տարածուեցաւ առանց արիւնահեղութեան: Միայն հրեայ իշխան մը Տիւնաան անուն, որ 520ին յափշտակած էր Արաբիոյ մէջ եթովպական իշխանութիւնը սպաննել տուաւ Նակրանի (Եէմէնի հին մայրաքաղաքին) կառավարիչը, կինը և 340 քրիստոնեաները: Այս մարտիրոսներուն վրէժը առաւ Քալէպ յաղթական թագաւորը: Քալէպ իր արքայական թագը ղրկեց իբր նուէր Երուսաղէմի տաճարին և ինք հրաժարելով վանք քաշուեցաւ մեր Տրդատին պէս, իր հետ տանելով միայն ջուրի գաւաթ մը և պառկելու փսիաթ մը: Այս հարստութիւնը տեւեց մինչև 900 թուականը, երբ զահուն վրայ Տէլ Նաատ մանուկ

Digitized by Google

թագաւորը ելաւ: — Քրիստոնէութիւնը չ'ընդունող հրէաները քաշուած էին դէպի Սէվիան ուր անկախ թագաւորէ մը կը կառավարուէին: 900ին այս գահուն վրայ էր Յուդիթ, փառասէր կին մը որ որոշեց ջնջել Սողոմոնի յաջորդները: Յաջողելով գրաւել Տէպրա Տամօթ լեռը, ուր կը փակուէին արքայական արիւնի իշխանները Մաքէտայէն ի վեր, զանոնք բոլորն ալ մորթել տուաւ: Մանուկ արքան Տէլ Նաատ յաջողեցաւ փախչիլ Շօայի նահանգը, ուր ճանչցուեցաւ իբր վեհապետ: — Յուդիթ և իր յաջորդները թագաւորեցին Աքսումի մէջ մինչև 1100:

« Սողոմոնի սերունդէն Տէլ Նաատի յաջորդները շարունակեցին տիրել Շօայի մէջ: 1268 ին Շօայի թագաւորն էր Իքօն-Ամլաք և այդ ատեն Տէպրա-Լիպանոսի հռչակաւոր վեհասատանին հիմնադիրը Թէքլա-Հայմանութ վանականը, որ Ապունայի (եպիսկոպոսի) հանգամանքով կը կառավարէր քրիստոնեայ եկեղեցիները, որոշեց եթովպական գահուն վրայ բարձրացնել վերստին Սողոմոնի սերունդը: Յաջողեցաւ ալ, սակայն Իքօն-Ամլաք ստիպուեցաւ մեծամեծ զոհողութիւններ ընել: Թաքլա-Հայմանութի ատեն որոշուեցաւ որ եթովպիոյ Ապունան (եպիսկոպոսը) միշտ Աղեքսանդրիայէն պիտի ընտրուէր:

« Ամտա-Սիօն իշխեց 1312—1342 պատերազմեցաւ. և հրապատակեցուց հրէաները, ետ մղեց մահմետականները և գրաւեց Զէյլան: Այս արքային ժամանակ սկսան խաչին ու մահիկի կռիւները, որ 300 տարի պիտի տեւէին: Դաւիթ Հինգերորդ ստիպուեցաւ ետ մղել Էմիր Մուֆֆուտիի յարձակումները, որոնք վերսկսան Մօհամէտ Գրանյէն, որ ինզգինքը Թուրքիոյ Սուլթան Սիւլէյման Բ. ի հարկատու հռչակելով գրաւեց Հարրարը և Թրքական օգնութեամբ մտաւ եթովպիա, տամնևինը տարիներ կողոպտեց և աւերեց երկիրը: Առաւ Շօան, Թէկրէն, այրեց Անթօթօն և Աքսումը, և ստիպեց Դաւիթը ապաստանել Տէպրա Թաբոր լեռան վրայ: Քաղաքային պատերազմն ալ վրայ հասաւ և Դաւիթ ամեն կողմէ յաղթուեցաւ: Մի ջոցները հատած, այլ ոչ յուսահատուր, Դաւիթ ափ մը մարդոց հետ ապաստանեցաւ բարձր լեռներու վրայ ու Բորթուկալցիներէն օգնութիւն խնդրեց: Ու մեռաւ առանց օգնութիւնը ստանալու մինչ Թուրքերը արշէն տէր Զէյլայի և Մասաւայի կը գրաւեն ամբողջ ծովեզերը, Սուաքիմէն մինչև Պէրպէրա:

Digitized by Google

Քլօտիոս Բ. յաջորդեց հօրը, 18 տարեկանին (1340)։ Թուրքերը տեսնելով կայսեր փոքր տարիքը, որոշեցին զարնել և միանգամ ընդմիշտ վերջացնել Եթովպիան։ Սակայն պատանի իշխանը երեք յաջորդականյաղթանակներով ետ մղեց ու եթովպական վերազարթնումին նշանը տուաւ։ Բորթուկալի թագաւորէն խնդրուած օգնութիւնն ալ հասաւ վերջապէս, Վասքօ Տէ Կամայի անդրանիկ զաւկին հրամանատարութեամբ, որուն նաւատորմիղը վռնտեց Թուրքերը Սուաքիմէն ու Մասաուայէն, ջնջեց Թուրք տորմիղը, և 500 մարգով իր եղբայրը ղրկեց Քլօտիոսին միանալու։

Վերջապէս Մոհամէտ Գրանը սպաննուեցաւ ու Թուրքերը ստիպուեցան ետ քաշուիլ։ Այս կռիւներուն յաջորդեցին կրօնական խռովութիւնները, կաթոլիկութեան եւ եթովպական եկեղեցիի կողմնակիցները զարնուեցան իրար։ Այս անիշխանական վիճակը կը տեւէ մինչեւ 1855 Թէոտորոս երրորդ, բռնապետ այլ ասպետական կայսրը, որ անխնայ կը նուաճէ ու կը ջարդէ խռովարարները և Աքսումի մէջ կ'օծուի «արքայ արքայից Եթովպիոյ»։ Արիւնի մէջ կը խեղդէ իր դէմ լրուած դաւադրութիւնները։ Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ հետ կ'ուզէ դաշնադրութիւններ հաստատել։ Նաբոլէոն Գ. դեսպան կը ղրկէ իրեն 1862ին, սակայն Անգլիացիներ անպատասխան կը թողուն իր դիմումը։ Կայսրը բարկացած բանտը նետել կուտայ Մասաւայի անգլիական հիւպատոսը՝ Քամըրոնն։ Այս լուրը առնելով Անգլիացիք պատուիրակութիւն մը կը ղրկեն հիւպատոսին ազատ արձակումը պահանջելու համար։ Կայսրը այդ պատուիրակութիւնն ալ կը բանտարկէ և հին օրէնքի մը վրայ յենլով իբր բանտարկեալ պատանդ կը պահէ եթովպիա դտնուղ բոլոր եւրոպացիները։ (Այս միջոցին է Տիմոթէոս Սափրիչեանի «երկաթեայ ուղեւորութիւնը ի Հապէշաստան», եսայի պատրիարքէն ղոկուած՝ Անգլիոյ խնդրանքով, որ միջամտէ բանտարկեալներուն ազատ արձակման համար, այլ ապարդիւն։) Բանակցութեանց ձախողելուն վրայ Անգլիա 15000 հոգինոց բանակ մը կը ղրկէ Սըր Նաթիէրի հրամանատարութեամբ, որ կուգայ Մակտալան կը պաշարէ, ուր ապաստանած էր Թէոտորոս 5000 հոգիով։ 1868ի աւագ ուրբաթ օրը եթովպական բանակը կը յարձակի։ Կայսրը կ'առաջարկէ անձնատուր լինել պատուաւոր պայմաններով, կը մերժուի։ Ասոր վրայ Թէոտորոս յուսակտուր, հաւաքեց իր մնացած զօրքերը և ըսաւ Թէ

Digitized by Google

որոշած էր մինչև մահ կռուիլ և թէ անգլիական գնդակներէ վախցողները ազատ էին մեկնիլ իր քովէն։ Շատերը մեկնեցան վատօրէն։ 16 հոգի միայն մնացին կայսեր քով ու նախընտրեցին կտոր կտոր ըլլալ անգլիական գնդացիրներէն։ Մինակը կանգնուն՝ իր հաւատարիմ ծառային Ուալտա Կապրայի հետ, ու չկրնալու համար թշնամիին ձեռքը, թէոտորոս իր ուղեղը պայթեցուց միջնաբերդին մնացող աւերակներուն վրայ։ Հակառակ իր խիստ նկարագրին՝ քաջ մըն էր ան և կը մարմնացնէր եթովպական ցեղին խրոխտութիւնը։

Կը յայտնէ Եօաննէս՝ որ կը յաղթէ Եգիպտացիներուն ու Խտիվին զաւակը գերի բռնելով, իբր պատիժ, ճակտին վրայ սուրով խաչի նշանը կը գծէ։ 1881-1885 Ֆրանսա կը գրաւէ Օպօքը (Ճիպուտին), Անգլիա Զէյլան, Պուլահարը ու Պէրպէրան և Իտալիա Մասաւան։ Եօաննէս չ'ընդդիմանար իտալական գրաւման, պայմանով որ ծովեզերը միայն պիտի մնար։ Իտալացիք հակառակ իրենց խոստման սկսան յառաջանալ դէպի ներքնաշխարհ։ Փորձեցին կայսեր դէմ ապստամբեցնել Շօայի թագաւորը Մենելիք, սակայն Մենելիք նուրբ դիւանագէտ, մտիկ ըրաւ իրենց, ընդունեց բերուած նուէրները այլ.., տեղէն չի շարժեցաւ։ Այս միջոցին կայսրը զբաղած էր երկիրը պաշտպանել Մէհտի Մուհամմէտի դէմ, որ ամբողջ Նուպիան գրաւած, ու Խօճամ հասած էր։ Եօաննէս յարձակեցաւ ու յաղթեց Մէհտիին, սակայն պատերազմին մէջ ինկաւ քաջաբար։ Իտալացիք օգտուած էին Եօաննէսի դժուարութիւններէն և վերագրաւած Տօկալին և Շօայի թագաւորը որ կը նախատեսէր իր մօտաւոր բարձրացումը ի գահ կայսերական, ստորագրած էր անոնց հետ Ուչալիի դաշնագիրը։ Մենելիք Բ. Սողոմոնի սերունդէն, կայսր հրատարակուելուն պէս Իտալացիք Եթովպիոյ վրայ թևարկութիւն յայտարարել փութացին հիմնուելով Ուչալիի դաշնագրութեան 17 րդ. յօդուածին վրայ որուն իտալերէն բնագիրը կ'ըսէր, «Ն. Վ. Եթովպիոյ կայսրը պարտաւոր է օտար տէրութեանց հետ իր բանակցութիւնները վարել իտալական կառավարութեան գործակալներու ձեռքով, այլ եթովպական բնագիրը, «կրնա՛յ» կ'ըսէր փոխանակ պարտաւոր էի։ Մինչև 1891 Մենելիք զբաղեցաւ ներքին թշնամիները նուաճելու եւ կայսրութեան միութիւնը ամրապնդելու։ Իտալացիք սակայն կը յառաջանային դէպի երկրին խորերը եւ գրեթէ ամբողջապէս գրաւած էին Թիկրէի

Digitized by Google

նահանգը։ Մենելիք այդ պահուն իմացաւ միայն դաշնադրութեան իտալական բնագրին իմաստը, զոր արդարացի բարկութեամբ չեղեալ անվաւեր հռչակեց և Րաս Մանկաշան ղրկեց Պարաթիէրի զօրապետին դէմ, որ ետ մղելով եթովպացիները, յաջողած էր գրաւել Ատուան։ Մինչև այդ ատեն արիւնահեղութեան առջև առնելու համար Մենելիք վճռական քայլ մը առած չէր։ Ուզեց միջորդութեանց դիմել ու նոյն իսկ Գերմանիոյ կայսեր նամակ մը ուղղեց «դարերէ ի վեր այլակրօններու ծովին մէջ կղզիացած Սրբազան եթովպիոյ համար» իր բարեացակամ միջամտութիւնը խնդրելով։

Նամակը առանց բացուելու ետ ղրկուեցաւ իրեն...։

1895 Սեպտ. 17ին ուղղեց եթովպական աղգին իր հռչակաւոր պատգամագիրը, որուն հետեւեալ մասերը հոմերական երգի մը սաբսուն և տպաւորութիւնը կը թողուն։

—«Թշնամի մը կտրեց անցաւ ծովը։ Բռնաբարեց մեր սահմանները, կործանելու համար մեր հայրենիքն ու կրօնքը։ Ամեն բանի հանդուրժեցի և երկար ատեն բանակցեցայ մեր այնքան տառապած հայրենիքին նոր վիշտեր խնայելու համար։ Այլ թշնամին կը յառաջանայ շարունակ, ու խլուրդի պէս մեր ժողովրդոց և երկիրներուն հիմը կը փորէ։ Հիմակ այլ եւս բաւական է։ Ս. Երրորդութեան օգնութեամբ որոշած եմ պաշտպանել մեր հայրենիքը, և զօրութեամբ ետ մղել յարձակողը որ խօսք հասկնալ չ'ուզէր։ Թող ան որ կտրիճ է ընկերանայ ինծի, և ան որ ուժ չունի թող աղօթէ մեր ջանքերու յաջողութեան համար։ Թող ոչ մի'ն ետ մնայ, թող ամենքը քալեն իրենց հայրենեաց և երդիքին համար։

40,000 զօրաց գլուխը անցած անձամբ, կայսրը Թայիթու կայսրուհիին ու Րաս Մաքոնէնի հետ, յառաջ քալեց եւ ջնջեց Մաժէօր Թոզէլլիի զօրասիւնը։ Մաքոնէն գրաւեց Ատուան։ Իտալացիք բանակցիլ ուզեցին։ Մենելիք 2500000 ֆր. ի տուգանք մը պահանջեց եւ Իտալիոյ երկրակալական բաղձանքներէ հրաժարումը։ Քրիսբիի նախարարութիւնը, որ դժուար կացութեան մը մէջ կը գտնուէր, հրամայեց Պարադիէրի սպարապետին յարձակիլ Մենելիքի վրայ և ամեն գնով յաղթութիւն մը տանիլ։

Զօրավարը գիտնալով հանդերձ թէ անկարելի էր յաղթել, ստիպուեցաւ հնազանդիլ նախարարական հրամանին։ Արդիւնքը եղաւ իտալական չախչախումը։ 10,000 իտալացի սպանուած

կամ վիրաւոր, 7000 զերի. 2 գրօշակ եւ 72 թնդանօթ, Պօր-միտա եւ Արիմինտի զօրավարները մեռած, Ալպերթօնէ զօրա-պետը վիրաւոր ու զերի։ Ատուայի յաղթանակին յաջորդեց Ատիս Ապապայի դաշնագրութիւնը, որով եթովպական կայ-սրութեան ամբողջական անկախութիւնը կը ճանչցուէր ու կը ընդունէր Ուչալիի դաշնագիրը։

***

Իտալիոյ վրայ տարած յաղթանակէն մինչեւ իր մահը, հիանալի դործունէութիւն մը եւ ներքաղին դիւանագիտութիւն մը ցոյց կուտայ Մենելիք։ Անոնց յառաջդիմութեանց սիրահար, կը ձեւափոխէ երկիրը՝ իր անունը հոմանիշ կ'ընէ այս տուա-ծային ու մարդկային արդարութեան, ներքին պառակտում-ները կը դադրին ու « գայլ ու գառնուկ միասին կ'արածին » ինչպէս կ'ըսէին հին նահապետական ժամանակները։

Աշխարհի մեծ ազգերը լիազօր դեսպաններ կ'ուղարկեն իրեն, որ կը հմայուին խափշիկ վեհապետին վարուելակերպէն։ Պաղաքներ կը կառուցանէ, ճամբաներ կը բանայ, կը թուլատրէ որ երկաթուղիի գծերը վերելակեն դէպի ափրիկեան Զուիցե-րիոյ բարձունքները ու բլուրներուն ու լեռներուն գագաթը սո-ղոմոնեան հոյաշուք տաճարներ կը կերտէ, գագաթներն ոսկե-նշոյլ խաչը բարձրացուցած յաղթապանծ։ Իր կեանքին շըր-ջանը եթովպական ոսկեդարը կ'ըլլայ։ Սակայն ինչ որ հիա-նալի է, յաղթական այդ արքային վերաբերումն է մեր տարա-հալած ցեղին զաւակներուն հանդէպ։ Մեծ կոտորածներուն սարսափէն հալածական Հայերը կուգան խմբովին, քիչ առե-նի մէջ կը վարժուին տեղական կեանքին ու լեզուներուն ու Մենելիք զրկաբաց կ'ընդունի զանոնք իր երկրին մէջ։ Չէ՞ որ անոնք ալ բաղդակից էին երբեմնի եթովպացիներուն, իսլա-մին սուրէն զարնուած։ Կը զայրանայ որ անսիրտ Եւրոպան չի միջամտեր հայկական մարտիրոսագրութեան վերջ տալու հա-մար։

« Ինչո՞ւ սահմանակից չե՛մ Թուրքիոյ որ ե՛ս յարձակէի անհաւատներուն վրայ », կը զոռայ քանի անգամ Ցուդայի ցեղին ծեր Առիւծը։ Իր Ճիպոտիի երկայացուցիչը, Սքինըրի ըսածին նման ծեր եթովպացի փիլիսոփան Աթօ Թօզէֆ, իբր պատուիրակ Պոլիս կերթայ, Մենելիքին կողմէ Համիտին։

Digitized by Google

Չավիտ կը հարցնէ Աթօ Ժողէֆին թէ Հայեր կայի՞ն Եթովպիոյ մէջ։ Աթօ Ժողէֆ կը պատասխանէ թէ կա՛ն մէկ երկու հարիւր հոգի։ «Մէկ երկու հարի՞ւր», կը բացագանչէ Չավիտ, «բայց մի՛այն երե՛ք Հայ բաւական են աշխարհ մը տակն ու վրայ ընելու։ 1903 ին, Գաբրիէլ Նորատունկեանի վարչութեան օրով Օրմանեան Պատրիարք իմ խնդրանքիս վրայ Եթովպիա ղրկեց իբր «այցելու հովիւ» Մկրտիչ քահանայ Զլղատեանը, իր ընտանիքը Սեւանիկի հրդեհին կորսնցուցած վշտահար արմաշական մը, որ վերջէն ազգին համար գլխուն քարիւղ թափելով ինքզինքը պիտի ողջակիզէր Տիգրանակերտի կոտորածներուն վաղորդայնին։ Աբրահամ Բարթող, Ալեքսանդրիոյ Թագականութեան ատենապետը, ազգին կողմէ իբր նուէր, Քրիստոսի Գերեզմանին ցափափազարդ հիանալի մէկ մանրանկարը ղրկած էր Մենելիքին։ Աբեւելքի հնագոյն ու մարտիրոս եկեղեցիի պատուիրակը կը ներկայանայ կայսեր և կ՛ընդունուի մեծ տէրութեան մը դեսպանին արժանավայել պատիւներով։ Մեծ դեսպանները մեծարժէք նուէրներ կը բերէին Մենելիքի, գոհարներ ու նարահիւսր հրազէնները։ Զլղատեան իր հետ ունէր շիրմի մը մանրանկարը, ու փոքրիկ շիշ մը Ս. Միւռոն։ Մենելիքի կը ներկայանայ Աթիս Ապապայի Հայ գաղութին Հայ մեծերուն ընկերակցութեամբ։

Կայսրը կ՛իջնէ գահէն ու երկիւղածութեամբ կը ծնրադրէ Գերեզմանին առջև, մինչ հայ քահանան Հայութեան խաչը բարձրացուցած կ՛օրհնէ զայն, երախտագէտ արցունքներով։

***

Եթանքին վերջին տարիներուն սակայն անհունապէս տառապեցաւ Մենելիք։ Թայիմու կայսրուհին մանչ զաւակ մը ունած չէր իրեն գահուն յաջորդելու համար, ու Մենելիք կը նախապատրաստէր իր մահուան վաղայաջորդ օրուան ներքին խռովութիւնները, որ պիտի գայլին պատակտել Եթովպիոյ միութիւնը և առիթ պիտի տային արտաքին միջամտութիւններու, իր այնչափ պայքարներով կերտած կայսրութիւնը կորստեան անդունդին տանելով։

Ուօլլոյի երկրին Րաս Միքայել, մահմետական իշխանի մը զաւակ, և մահմետական ինք ալ՝ թէև երեւութապէս և առ

Digitized by Google

ահի քրիստոնէութիւնը ընդունած, ամուսնացած էր Մենելիքի աղջկան հետ և զաւակ մը ունեցած Լիճ Եասու անուն։ Այդ ժանուկ թոռը իր քով բերել տուաւ, ու որոշեց զայն հռչակել իր գահուն յաջորդ։

Աչքի առջեւ ունիմ եթովպական ժողովուրդին այդ պահուն իր ուղղած պատգամագիրը, իր անդամալոյծի անկողնէն և չեմ դիմանար զայն օրինակելու հոս, իբր մեծ կայսեր ու մեծագոյն հոգիի մը վերջին յիշատակը։ Այդ պատգամագրէն քիչ վերջը Մենելիք կ'երթայ խառնուիլ իր հայրերուն, ինք երկրորդ Սողոմոն, ու իմաստնագոյն աւելի։

ՊԱՏԳԱՄԱԳԻՐ ՎԱՄՆ ԼԻՃ ԵԱՍՈՒՑԻ, ԺԱՌԱՆԳ ԵԹՈՎՊԱԿԱՆ ԳԱՀՈՒՆ

Ցուդայի ցեղին առիւծը յաղթեց։
Մենելիք Բ. ընտրեալն Աստուծոյ, արեայ արեայիցն Եթովպիոյ
Մեր սիրեցեալ ժողովուրդին,
Ողջոյն։

Շնորհակալ ենք Աստուծոյ, որ մեզ թագաւորեց կառավարել խաղաղութեամբ մեր երկիրը։

Մեր թագաւորութեան պարծանքը ժողովուրդին մեզ հանդէպ ցոյց տուած սէրն է։

Նուիրեցինք կեանքերնիս մեր ժողովուրդի բարգաւաճման համար։

Եւ Եթովպիոյ երջանկութիւնն ու զարգացումը մեր վարձատրութիւնը եղաւ։

Մեր կեանքին նշանաբանը Սողոմոն իմաստունին սա խօսքը եղաւ. « Թողէք ձեր գործերը Ցաւիտենականին և ձեր նպատակները պիտի իրագործուին »։

Հոս պատիւ կ'ընծայենք բոլոր անոնց, որ օգնեցին մեզի մեր ձեռնարկին մէջ, անոնց որ չի վլացան իրենց աջակցութիւնն ու արիւնը հայրենեաց խաղաղացման համար, անոնց որ օտարէն եկած վտանգին ժամանակ, սլացան դէպի սահմանապլուխ, մեր նախնիքներուն ժառանգութիւնը, մեր երկրին ամբողջութիւնը, ու մեր ընտանեկան պատիւը պաշտպանելու համար և անոնց, որ խաղաղեցումէ վերջ, գոհեցին ինքզինքին գործով, ամրապնդելու շէնքը, զոր բարձրացուցինք այնքան երկար տարիներու ժամանակամիջոցին։ Ձեզի համար, իմ շատ սիրական ժողովուրդս, որ ձեր սիրով, նուի-

Digitized by Google

ըուժով և անձնազոհութեամբ, աջակցեցաք մեր թագաւորութեան երջանկութեան, աստուածային օրհնութիւնը կը հայցենք ձեզի համար։

Մենք ամեն ինչ ըրինք մեր հայրենիքը արդիական քաղաքակրթութեան երկիրներու աստիճանին բերելու համար, սահմանները ճշդեցինք, և այնպիսի բարեփոխութիւններ ներմուծեցինք, որ Աստուծոյ օգնութեամբ՝ մեր երկիրը օրինակ հանդիսանայ ամբողջ Ափրիկէի մէջ։ Թուլատրեցինք որ եւրոպական քաղաքակրթութիւնը գայ միանալ մեր հնամենի քաղաքակրթութեան։ Մեր կարելին ըրինք իւրացնելու համար եւրոպական քաղաքակրթութեան լաւագոյն մասերը, և միշտ նոյն ընտրանքը պիտի ընենք։

Մեծ եւրոպական պետութիւններէ շրջապատուած, որ Ափրիկեան երկիրները եկած են, բերելու համար Եւրոպայի լոյսը մանկութեան մէջ գտնուող ժողովուրդներու, մենք պարտինք մեր կարգին, խոհեմութեամբ, օգնել այդ ժողովուրդոց քաղաքակրթուելուն։

Աստուծոյ վրայ ունեցած մեր վստահութիւնը, օգնեց զմեզ Եւրոպացիները մեզի բարեկամացնելու. ու միասին անոնց հետ, կ'աշխատինք ամայութիւնները ծաղկած երկիրներ դարձնելու համար։

Մեր գործը շատ աւելի դժուար է քան թէ անոնցը։ Մեր յաջողութեան համար, պէտք է որ խաղաղութիւնն ու ներդաշնակութիւնը տիրեն մեր մէջ։ Պէտք է որ ձեռք ձեռքի տանք, մէկ նպատակի համար, — ձեր հայրենեաց ծիածանին։

Մենք երէկուան ժողովուրդ մը չե՛նք։ Մենք հնամենի ազգ մըն ենք։ Պատմութիւն մը ունինք դարաւոր։ Բոլոր աշխարհի աչքերը մեր վրայ կը նային։ Կը տեսնեն մեր գործերը, ու մեզմէն մեծ գործեր կ'սպասեն։ Պիտի ցուցնե՞նք զմեզ արժանի ուրիշներուն յարգանքին, արժանի՛ մեր անցեալին։

Սակայն բարի թագաւորի մը հոգը միայն իր կեանքի ժամանակամիջոցին բարիք գործել չէ՛. նա պարտի մտածել նաև ապագան։ Պէտք է որ իր կառուցած շէնքը ճնշայ կանգուն նաև անոնց համար, որ պիտի գան իրմէ վերջ։ Պէտք է որ խաղաղութիւն ու համաձայնութի՛ւն ձգէ ժառանգ իր յաջորդներուն։ Պէտք է որ ժողովուրդը պահէ իր անունն ու լաւ յիշատակը։

Անոր համար, ուրախ ու ամբարտաւանութեամբ այն, որ Աստուած օգնեց մեզի ընելու, ուրախացինք հռչակել, թէ ընտրեցինք իբր մեր յաջորդը կայսերական գահուն, մեր սիրելի թոռը, Լիճ եասուն։ Ամեն բան ըրինք, կրթելու համար զինք ժողովուրդին սիրով, կրթելու օրինապահութեան և արդարասիրութեան մէջ, և վստահ ենք թէ

Digitized by Google

ամեն բան պիտի ընէ, չնորհիւ ամենակարող Աստուծոյ, մեզմէ վերջ ձեզ լաւագոյն կառավարելու համար։ Անձնուիրութիւնը, սէրը և հպատակութիւնը որ ցուցուցիք մեզի, վստահ ենք թէ պիտի փոխանցէք անոր։ Նմանապէս վստահ ենք, թէ այս յայտարարութիւնը մեր բոլոր հաւատարիմ հպատակներուն սիրտը ուրախութեամբ պիտի լեցնէ, անոնց, որ ամեն բանէ աւելի հայրենեաց պատիւը և փառքը կը սիրեն։

Ատիս-Ապապա, 27/7/1908

***

Չի տրուեցաւ ինձ տեսնել զինքը։ Սակայն ամեն Տիրէ Ճաւա, Հարար կամ Ատիս Ապապա հլլելուս, լսեցի իր մեծ անունը երկիւղածութեամբ ու սիրով արտասանուած։ Դեկտ. 15ին 1913 փակեց աչքերը, համաշխարհային պատերազմէն մէկ տարի առաջ։

Քանի անգամ գացի արքայական պալատը, իր մարմինը ամփոփող մատուռին առջև հիացումէն շլացած՝ աչքերէս արցունք մը սրբելու։ Ու դեռ կը տեսնեմ նահապետ ու յաղթական կայսեր պլևոր դէմքն ու անուշ ու քարի աչքերը, ան որ մարդապանի մը մահավճիռը արձակելէն վերջ, գահէն վար կ՝իջնէր, ու կ՝աղերսէր, որ կեանքը շնորհեն իրեն,

Սև այլ հոգիով լուսասփիւռ վեհապետը,
« Երկայնահասակ ու լերկ ժողովուրդին,
« Խիստ զօրաւոր ու ամենքը կոխկռտող ազգին
« Որուն երկիրը գետերը կը կտրեն,
« Եւ որ Զօրաց Տէրոջը անուանը տեղը
« Սիոն լեռը ընծայ բերաւ »,

իր ազանչելի կեանքն ու քրիստոնեայ կայսրութիւնը, և որ կոտորածէն ու սուրերու սարսափէն հալածական Հայութիւնն զաւակները իր հայրական գիրկը ընդունեց, անոնց նոր հայրենիք մը պարգեւելով։

Digitized by Google

Ա.Գ.

Մ Ե Ն Ե Լ Ի Կ

Աւաւարակուռ Ափրիկէի կուրծքին վրան,
Ուր հորիզոնը կ'երկարի՝ դէպ՝ ովկիանն,
Ընթոստ լեռնեկին ուր ամայքէն կը խոյին
Ամբաւութեան,
Հնչեց մէկ օր ձայնն « Ախուծին Ծուղայի »
Որոտումի նման գոռաց մէկ վայրկեան.
Սարսուռ մ'առին անապատներն ամայի
Եւ անսահման։
Փայլակնացայտ նայուածքն իրրև Արամազդ,
Կայծակին չողն առաւ իրեն զերդ մականն.
Ու ծերացրեց իրմէ մեծ մէկ Աստուծոյ,
— Ազատութեան։
Ցեղերու մութ, անկերպարան քաոսէն,
Ծնունդ տուաւ իր մեծազօր կայսրութեան.
Ու խորտակեց Աստուայի մէջ մոլորուն
Սէգ Եւրոպան.
Զինկան երբեք Մնաց միշտ վէս ու հսկայ.
Մէկ օր միայն իր հուր աչերն մոայլեցան,
Ու լացաւ ան բաղդին վրայ հեռակայ
Հէք Հայութեան։
Ցնկատան ծծուած Հայուն անմահ միւռոնով.
Փրկիչը բացաւ տաքահալած մեր ցեղին.
Եւ զգացինք մեզ անծանօթ իր գորով։
— Գուխի՛ ոչին...։

* * *

Ցիշատակներն իրրև պատի քու ճակտին,
Հանգչէ՛ անդորր, արի հայրենեաց ախոյեան,
Ուր հեռանքիդ մէջ մլացար անուշ ու անդին
Անմահութեան։
Արծուեթոյնըդ ամպերէն վեր կ'ապրի՛ դեռ.
Ու ցեղդ հզօր՝ պիտի ապրի՛ յաւիտեան,
Պիտի գոռայ անտառներուդ մէջ շանխերն
Ազատութեան։

Ա. Ինճիճեան.

Digitized by Google

Ա

ՍՈՂՈՄՈՆԵԱՆ ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ

Մեն եթովպացի՝ դատաւոր ծնած է։ Որոշ օրինագիրք մը գոյութիւն չունի։ Վէճ մը, դատ մը, կռիւ մը ունիս որ և է մէկուն հետ, քաղաքը, դիւղը կամ անապատին մէջ, դէմդ ելլող առաջին եթովպացին կը կեցընես գոչելով.

« Պա՛ Մենելիք » (յանուն Մենելիքի)։ Անցորդը, որչափ ալ որ ստիպողական գործ ունենայ՝ պարտաւոր է կենալ անշարժ, ստանձնել դատաւորի հանգամանքը, ունկնդրել երկու կողմին և վճիռ մը արձակել՝ դարձեալ « յանուն Մենելիքի »։ Եթէ գատը կնճռոտ է, երկու կողմէն բնիկ փաստարաններ կը ներկայանան, որ իրենց երգող լեզուին բոլոր գանձերը կ'սպառեն համոզելու համար դատաւորը։ Այէն խօսք իրենց մշտաշարժ լեզուին մէջ հատու փաստ մը կը դառնայ, երբեմն կը գոռան, նոյն իսկ կ'արտասուեն։ Իրարու դէմ գրաւի կ'ելլեն։

— « Կ'երդնում որ ի՛մս է իրաւունքը, և ապացուցանելու համար խօսքերուս ճշդութիւնը, թող կ'որանցնե՛մ հրացանս եթէ սուտ կը խօսիմ։

— « Ե՛ս ալ կ'երդնում թէ իմս է իրաւունքը և հրացանս ու ջորի՛ս դրաւ կը դնեմ իբր ապացոյց խօսքիս ճշդութեան։

Ու ճարտասանական հեղեղները կը հոսին, գրաւները աստիճանաբար կը բազմապատկուին, նիստը, աւելի ճիշդը կանգնումը կրնայ տեւել ժամերով, մինչև որ յոգնին, քրտնին և հեւասպառ գառնան։ Վայրկենական դատաւորը՝ ստիպուած է մտիկ ընել երկու կողմին, հարցաքննել, մոլորեցնել, ու վերջապէս վճիռը արձակել « յանուն Մենելիքի »։ Անկէ վերջ միայն կրնայ շարունակել ճամբան,

Իբր յատկանշանական՝ երկու մանր պատմութիւն կը յիշեմ, որ յիշատակներուս մէջ անջնջելի մնացած են։

Փետրվարի Աբթա կօրկիս, գինուորական մըն է ու շատ տարիներէ 'ի վեր պատերազմական նախարար։ Մաքուր համբաւ մը ունի և իրեն համար կարելի է ըսել « միակ անկաշառելի բարձրաստիճան եթովպացին »։ Շատեր փորձած են

Digitized by Google

նուէրներով ներկայանալ իրեն։ Ծայրաստիճան քաղաքավարութեամբ ընդունած է գիրենք և նուէրները։ Սակայն նոյն օրն իսկ երկու վաճառականի գնահատել տալով նուէրներուն փոխարժէքը եթովպական օղակ ոսկիի ձեւով, իր ժէկ թիկնապահին ձեռքով կը ղրկէ նուիրատուին, ըսելով թէ « պատերազմական նախարարը շատ զոհ մնաց ձեր ընծաներէն եւ իր փոխարէն կը խնդրէ որ դուք ալ ընդունիք այս փոքրիկ յիշատակը »։ Ֆրանսայի դեսպան Մ. Պրիս պատմած է ինծի ասիկա եւ շատերն ալ հաստատած են։ Արդ Աբբա Կօրկիս ընծային տաղանդ մը ունի իբր դատաւոր, ու Մենելիք շատ անգամ իրեն կը ղրկէր կնճռոտ դատերը վճռելու համար։

Օր մը երկու հազարապետներ վիճելով, կռուելով, ահագին խումբով մը կ'ելլեն Մենելիքի առջեւ։ Մէկ հազարապետը գիշերը երազ մը կը տեսնէ, իբր թէ միւս հազարապետին կնոջ հետ անպատշաճ վիճակի մը մէջ գտնուած է։ Առտուն այդ երազը կը պատմէ միւս հազարապետին և ընկերներուն, կատակի ձեւով եւ առանց նպատակի։ Միւսը սաստիկ կը դայրանայ եւ Մենելիքէն բարձրագոչ արդարութիւն կը պահանջէ։ Մենելիք շուարած, երկուքը միասին կը ղրկէ Աբբա Կօրկիսին, յանձն առնելով որ ինք դատէ խնդիրը. Աբբա Կօրկիս համբերութեամբ մտիկ կ'ընէ երկուքն ալ, ու վերջապէս կը դատապարտէ ղժբաղդ երազատեսը։

« Շնութիւն գործած ու վատահամբաւած ես, հետեւաբար պէտք է որ քու ամենէն աւելի սիրած ժէկ առարկադ իբր տուգանք յանձնես անխրաւեալ կողմին։ Ըսէ՛ ունեցածներուդ մէջ ի՞նչ բան ամենէն մօտն է սրտիդ։ »

Դժբաղդ մարդը շուարած աչքերով ջորիին կը նայի, հիանալի կենդանի մը արծաթեայ ու ոսկեզօծ կազմածքներով, որ հոն կեցած էր։ « Աշխարհի վրայ այս ջորին կը սիրեմ ամենէն աւելի » կը մրմռայ։ Աբբա Կօրկիս խորամանկ ժպիտով մը գեղանի կնոջ ամուսինին կը դառնայ և « Ա՛ռ ջորին հեծիր ու մեկնէ՛ » կը հրամայէ։ Դատը շահելուն համար հպարտ ու փքացած հազարապետը կ'աշտանակէ ազնիւ կենդանիին վրայ ու քսան քայլ կը հեռանայ, երբ Աբբա Կօրկիս ետ կը կանչէ ու կը հրամայէ որ վար իջնէ ջորիէն ու կենդանին իր տիրոջ դարձնէ։

« Իր երազին մէջ որչափ իրական հաճոյք որ զգաց դա-

Digitized by Google

տապարտեալը, դուն ալ մնոր համահաւասար երկանիկ եղար։ Յանուն Մենելիքի դատը վերջացած կը հռչակեմ....։

***

Քաֆայի թագաւորը ապստամբած էր «արքայից արքային» դէմ, ու Մենելիք երկար տարիներու արիւնահեղ կռիւներէ վերջ, Բաս Վալտա կօրկիսի ձեռքով յաջողեցաւ նուաճել ու գերի բռնել ապստամբ արքան։ Հնամենի սովորութեան համաձայն, գերի թագաւորը, շղթայակապ, ու կիսակիր վրայ խոշոր քար մը առած, պարտաւոր է ծնրադրել կեսօրեական դատարանին մէջ, ուր Մենելիք շրջապատուած իր աւագանիէն, պիտի դատէր ու պատիժի վճիռը տար ապստամբին դէմ։

Քաֆայի թագաւորը հոն էր շղթայակապ ու խոշոր քարին ներքև ընկճուած Մենելիքի առջեւ՝ որ բարկութենէն կայծակնաշող աչքերը չորս կողմ կը դարձնէ։ Նախարարներն ու աւագանին, կանխելով կայսեր մտածումը.—

«Ի մահ՝ ի մահ ապստամբը» կը գոռան։

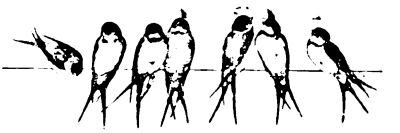
Մենելիք կը ցնցուի, կ'իջնէ վար գահէն, կ'ուղղուի դէպի ընկճուած ըմբոստ արքան, իր ձեռքով քարը վար կ'առնէ կռնակէն և հատիկ հատիկ, յուզումէն դողացող ձայնով.

— «Ելի՛ր, եղբայր իմ, կ'ըսէ, ինծի համար՝ իմ շողոքորթ նախարարներս ու աւագանիս քեզմէ շատ աւելի յանցապարտ են որ կը մղեն կայսրը՝ իր բարեութեան սիրոցին՝ յանցաւոր մը դատելու ու մահուան վճիռ արձակելու»։

... Ու Քաֆայի թագաւորը մինչև իր մահը հլու և հաւատարիմ հպատակը մնաց Սողոմոնի յաջորդին։

Ու մտածել մէկ այդ նահապետական երկրին մէջ հիւպատոսական դատարաններ հաստատուած են, ուր եւրոպեան օրէնքն ու փաստաբանները նետած են իրենց ցանցապատ լաբիւրինթոսները, ու խոչնակներու ճուռողին ու առիւծներու մռնչիւնին հետ, քիչ առենէն ալ պիտի չի լսուին սիրելի ու նուիրական թառերը —

«Պա Մենելիք»....։

Digitized by Google

Digitized by Google

Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ 1900

Digitized by Google

ԼԲ

ՍԱՀՄԱՆԱԳԻԾԸ

(Անցնելէ առաջ մեծ պատերազմին յիշատակներուն, չեմ դիտեր ինչու աչքերուս առջեւէն կ'անցնին իզմիրի գեղածիծաղ օրերը, այնչափ տրտմանոյշ Մայիսներով արփաւէտ։ Այն կեանքէն քանի մը մոռցուած երգի բեկորներ կը հասնին ինծի տակաւին, կը ծաւալին էուքեանս մէջ ու կը վրդովեն հոգիս։ Ու կարապին պէս, որ պիտի փակէ աչքերը, այն տողերը կը կրկնեմ — Սահմանագիծ։ վերնագրին տակ — քանի որ քայլերուս առջեւ անդունդ մը կը բացուի, և այնպիսի երգեր, կեանքիս մէջ այլեւս պիտի չի կրնամ երգել երբէք։)

1

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

Մութին մէջէն ան խօլարշաւ
Կուրծքը ընկճած ովկիանին տակ,
Կը բոլորէ՛ զէրօն ամբաւ
Կոյր օրէնքի մը հպատակ։

Էուքիւնը հալած կ'եռայ,
Կը թաւալի ինք իր վրան,
Ու ցնցուելով մերթ կ'երերայ
Ամայութեան մէջ անսահման։

Այլ օրէնքը կը՛պահէ՛ զայն,
Իր ծիրին մէջ. յար նոյն միջոց,
Արփին կեդրոնն է յաւիտեան,

Զուր կը ժայթքէ անզուսպ լաւան,
Անդունդը զուր բանայ իր ծոց,
Արդէն գծուած է իր ճամբան։

***

Digitized by Google

Կեանքն ալ ըլլար խոզ անոր պէս
Կեա՛նքը յաւերժ մուխին ընկեր.
Ու վաղանցուկ գիշերէն վերջ
Գուբծքն արշալոյս մը բոընկէր։

Կրակոտ սրտով մնար յաւէտ,
Արեւոտ յոյս ո՛իրեն կեդրոն.
Հոգ չէ՛ թէ այդ երանաւէտ
Կեանքի ծիրը ըլլար գէրօն։

Չմայքն հզօր ամայութեան
Խոզ չի հանէ՛ր զայն իր ճամբէն.
Իղձ ու փափաք չունենա՛ր ան,

Ու միամիտ սուրար, եռա՛ր
Մինչև ընկճէ՛ր անլոյս շիրմէն,
Երազներու վերջ բոցավառ։

Իզմիր

2

ԴԵՂՋԱՆԻԿՍ

Երջանի՛կ ես լինաս, իմ հէ՛ք դեղձանիկ
Բացիր աչերդ ու վանդա՛կը տեսար դուն,
Դեռ չի սիրա՛ծ զարնան բուրումն ու ծաղիկ
Կեանքը չ՛ապրած խոհչներով ոստոստուն,
Սընարիս քով հատար տրտուր ու մենիկ։

Գոնէ Մայիս մը ֆանցուցի՛նք միասին,
Հատա՛ր անուշ, մելամաղձիկ շեշտերով,
Ծաղկին սէ՛րը երգեցիր դու տրտմագին։
Զուր խնդրելով խանդաղատանք ու գորով,
Բալլը ոսկրա՛լ ոլոշած էր քեզ բաժին։

Digitized by Google

Աչքերըդ բաց՝ կարծեցի քէ կ'ապրի՛ս դեռ,
երբ շարժեցի՝ կամացուկ մը ինկար վար,
— Գինովցե՛ր է ըսի մտքէս անտարբեր.
Աւի, կուրծքըդ դողդոջ, սիրտըդ կը հեւար,
Ու ձեռքիս մէջ հատար մեռիկ, անընկեր։

***

Երջանի՛կ եր սակայն իմ հեք դեղձանիկ,
Բացաւ աչքերն ու վանդա՛կը տեսաւ ան,
Զ'զգաց Մայիս, արև, բուրում ու ծաղիկ,
Սիրոյ ցաւեր իր կուրծքին, սակ չ'այրեցան,
Ու չի տուին ճակտին խորշոմ ու ալիք։

կարծեց գուցէ քէ կեանքն ե՛րգ մ'է մեղաւոր,
Ցած նախանձը չի խափանե՛ց ձայնն իրեն,
կեղծ մտերիմ մը չի պատռե՛ց սիրտն անոր,
Ու զերծ բաղդին մրրիկներէն հովերէն
Գնաց յածիլ եթերին մէ՛ջ հեռաւոր։

Ես կը ճնամ սիրտըս լեցուն յոյսերով,
Ու կը համրեմ հոգւոյս տենչերն անցեալին,
Երբ չունի՛ ես, շեշտերըս ցուրտ ու թոթով
Ես չի հատած ինձմէ առաջ կը հալին։
Կը գալարիմ մոռացումըդ յիշելով...։

Իզմիր

3

ԺԱՄԱՑՈՑՍ

Մտերմութեան հին յիշատակ
Մերթ կուրծքիս վրայ իմ մանկային
Բաբախեցիր սրտիս հետ տաք
Երբ ժասերը խուսափէին
Երազներով լեցուն հասակ։

Digitized by Google

Եկար հետըս օտար երկիր
Ու մտերի՛մըս եղար դուն,
Ցաւած կեանքիս իմ կարեկիր,
Ու զերդ հրեշտակ հակող արթուն,
Ձիս մենաւոր չի թողուցիր։

Ե՛րսէիր թէ վիշտը կ՚անցնի
Սլաքներուդ հետ յամրընթաց,
Կուգան օրեր նոր, յուսալի,
Եւ աչքերուս արտասուաթաց
Օր մ՚արշալոյսը կը փայլի...

***

Երջանկութիւնը մոռցուց քեզ,
Սլաքներըդ ալ չե՛ն դառնար,
Ու չեմ յիշեր հին հրակէզ
Րոպէները լուռ, վշտահար,
Որ այրելով անցան կեանքէս։

Ալ չե՛մ համրեր թռչող վայրկեան,
Թէև կուրծքիս սեղմած հիմակ,
Քեզ, անցեալի մտերմական
Իբրև անոյշ սուրբ յիշատակ,—
Ես արդ ժպտիմ անհունութեան։

Իզմիր 1899.

4

ԳԻՂԻՍ ՃԱՄԲԱՆ

Կեանքի նաւակն հետք չի թողուց իր ետին,
Մոռացումը առաւ ինձմէ ամեն բան,
Հին երազներս ամպերու պէս կ՚անհետին,
Ցիշատակն ալ կ՚անցնի երգի մը նման։

***

Digitized by Google

Հոգիս սակայն կը յիշէ՛ քեզ,
Դուն ծաղկաւէտ գիւղիս ճամբան,
Ուր քալէինք գառնուկս ու ես,
Դէպի պուրակն ու բուրաստան,
Անմեղութեան երազին պէս։

Ու քովիկէդ դողդողագին
Սահէր աղուոր վճիտ առուն,
Մերթ կամուրջին ու մերթ մարդին
Տակ պահուելով կ՚երթար հեռուն,
Ամայութեան իբրեւ ոգին։

Բարակ, նիհար քանի մը ճիւղ
Կը զատուէին վտիտ բունէդ,
Մին կը դիմէր դէպ՝ անշուք գիւղ,
Կը տարածուէր, կ՚ըլլար անհետ,
Բոլորելով խրճիթն ու հիւղ։

Մին մագըլցէր բլուրն ՚ի վեր,
Միւսը կ՚իջնէր ձորակէն վար,
Ուր ուռենին կուտար ստուեր,
Ու սրինգն իր երգը կուլար,
Ջոր կրկնէի՛ն գարնան հովեր։

Ջմրան ալ երբ ձիւնն ապիտակ,
Կը գտնէր մեզ շուրջ թոնիրին,
Անհետ կ՚ընէր իր ծալքին տակ
Մեր հին գիւղին վտիտ ուղին,
Ինչպէս մարգերն ու մանիշակ։

* * *

Տաշուած քարէ ուղիղ ճամբան
Կը տանի գիս արդ ի ծովափ,
Կը ճմլըւի՛ հոգիս սակայն,
Մտածումով մը հրատապ,
Ու կը թռչիմ հին մանկութեան։

Հոն՝ վաղ թէև՝ սակայն աղուոր
Ու երփնագե՛ղ էր հորիզոն,
Համբոյրներով լի բիւրաւոր

Digitized by Google

Անմեղութի՛ւնը խայտար հոն
Ճամբուն վրայ ոլորը մոլոր։
Մին՝ մազլցէր բլուրն ի վեր,
Միւսը կ՚իջնէր ձորակէն վար,
Ուր ուռենին կուտար ստուեր,
Սրինդն ալ իր ե՛րգը կուլար,
Ջոր կրկնէի՛ն զարնան հովեր։

* * *

կեանքի նաւակն հետք չի թողուց իր ետին,
Մոռացումը առաւ ինձմէ ամէն բան,
Չին երազներս ամպերու պէս կ՚անհետին,
Ցիշատակն ալ կ՚անցնի երգի՛ մը նման...

Իզմիր

5

ՀԷՐՊԷՐԹ ՍԲԷՆԱԵՐ[*]

Խ. Շահինեան բարեկամիս յիշատակին.

Խրոխտ ու վէս Ալպիոնի բարձունքին
Վերև կեցած կը նայի
Կը սևեռի՛ լուռ դարերու անձկագին
Եւ անդունդին ամայի։
Ովկիանը կը թաւալի ոտքին տակ,
Գոհակներու կուռ շղթան
Կ՚ուզայ փշրիլ... կը մտածէ ան մինակ
Հիմա տխուր ու անձայն,
Ընկերները գացին և ինք առանձին
Մեռած դարու մեծ հսկան,

[*] Այս քերթուածը գրեցի, երբ 19րդ դարը մեռած էր այլ մտքի հսկան կ՚ապրէր տակաւին։

Digitized by Google

Հեգնոտ ծիծաղ մը փակցուցած շրթունքին
Դեռ կը կենա՛յ անսասան։

***

Կ՚ապրի՛ ան դեռ, ոչ մի՛ն անոր չափ սակայն
Սիրեց շիրիմն ու դափնին,
Մեռած կրօնները ու աստուածները հնութեան
Սիրտն ընտրեցին իր բազին։
Եւ ինք կանգնած դարերու վրայ փլատակ
Ցնորագերծ իր հոգին
Խորհող միտքի յուզումներով բովանդակ
Հարցերն ուղղեց անդունդին...
— « Ինչո՞ւ, ի՞նչպէս... »։ Մեծ անհունը սակայն լուռ,
Անարձագանգ թողուց զայն,
Ջեփիւռն հեծեց, —« Ահա ալեակն ու փրփուր,
Կեանքն ալ անոնց է նման »...։

***

Կ՚ապրի ան դեռ ու ճակատովն իր ճաղատ,
Կը մտածէ՛ անձկագին,
Կը դիտէ զո՛ւր երկինքը գորշ, միգապատ,
Ու կը յառի՛ կոհակին.
Ամբաւէն սոսկ վարագոյրով մը զատուած,
Դեռ աչքկապո՛ւկ կը խաղայ,
Զի՛ յիշեր թէ ինք հիւլէ՛ մ՚է՛, Ան՝ Աստուած,
Ան՝ Յաւիտեանն, ինք՝ տղայ։
Զերդեր բնաւ, այլ կ՚որոտայ, անգիտակ՝
Թէ ձայները աշխարհին
Դեռ չի հասած ամբաւութեանն անյատակ,
Քիչ մը հեռուն կը մարին...

***

Կ՚ապրի ան դեռ, ու մտածել թէ կրնար
Երազներով ծաղկահիւս
Սահի՛լ ինչպէս վտակները դողահար,
Կարկաչաձայն, սիրայոյզ,

Digitized by Google

Եւ կայ հողի կրնար զաւակ մ'ըլլալ ան,
Հիւղակին մէջ ամփոփուած,
Ու մրափե՛լ լուռ ժամերուն գիշերուան,
Պատրոյգի մը ղէմ առկայծ.
Ու սեղմելով ճակատն յոգնած, ալեւոր,
Իր սիրելեացը կուրծքին,
Ննջէ՛ր մինչեւ մեծ ֆունը գար ու անդորր,
Հանգչեցընէ՛ր իր հոգին:

***

Կ'ապրի ան դեռ բարձունքին վրան անսասան,
Ու դէպի վե՛ր կը նայի,
Իր աչքերը Անծանօթը չի տեսա՛ն
Անդունդներն ալ ամայի
Իր հարցերուն արձագանգը չի բերի՛ն...
Կ'զգայ թէ կարճ է ճամբան,
Էհ, անշշուկ կ'անցնին օրերն ու տարին,
Կը մօտենայ իր վախճան:
Իր մեկնումէն առաջ սակայն գոնէ տա՛ր,
Հին երազներն հրավառ,
Ու միամիտ հոգիներու վշտահար
Երջանկութի՛ւնը ե՛տ տար...:

Իզմիր

6

ԱՒ ԱՏՈՂԱՆ

Արշալոյսին հետ բոցավառ ու բոսոր
Ժպիտն ու յոյսն էիր կեանքիս մանկային,
Ու դէպի քե՛զ կ'երկարէի իմ անզօր
Թեւերն, Աստուա՛ծ սիրակապոյտ Մայիսին:

Ամեն տեղ դուն կը ցոլայիր ժպտագեղ,
Մերթ Աղաւնի, ու մերթ Ծերուկ մը ժպտուն,
Այլ ինձ համար Յիսո՛ւսն էիր միշտ անմեղ,
Ինձ պէս մանո՛ւկ, Մօրըդ գի՛րկը սիրասուն...:

Digitized by Google

Ու կ'ուզէի անցնիլ կապոյտն հորիզոն,
Քովըդ երգել, չի հառաչե՛լ յաւիտեան,
Կը յուսայի գտնել քնարս, երա՛զ հոն,
Մշտածիծաղ աշխարհ մ'առանց մխիթեան։

*
* *

Տարիները զացին... ու Դուն հեռացար
Հատիկ հատիկ երազներըս խամրելով,
Շուրջըս կ'իյնան վարդ ու տերև դալկահար,
Ու ճակատիս կը զարնէ ցուրտ աշնան հով։

Ա՜խ, երանի չի պիտնայի՛ թէ աշխարհ
Կուրծքը հուրով լինձպէս հիւլէ՛ մ'է չնչին,
Ամայութեան մէջ սուրացող անբարբառ,
Որ կը դիմէ մութ, սառուցիկ ոչնչին...։

Կը դողայի մերթ ովկիանէն մռնչող,
Պատրանքն անցա՛ւ, պիտի սառի օր մ'ալ ա՛ն,
Ձայներ լռե՛ն պիտի, մարդն ալ դառնայ հող,
Ու դուն միայն, պիտի մընա՛ս յաւիտեան...,

Կապոյտին մէջ վինտոեցի մերթ Քու պատկեր,
Գիտուքիւնն արդ վի՛ր բացաւ անդնդոց,
Ու կորուսի՛ քեզ, մանկուքեա՛նն իմ Ընկեր,
Կասկածներու ովկիանին մէջ ալեկոծ։

Կ'ուզեմ հանգչիլ, մտածումներն այս ահեղ
Թողո՛ւլ կ'ուզեմ ժպտին առջև նուազկոտ,
Բոպէ՛ մը գէթ մանկանայի և անմեղ
Փափաքներըս ե՛ւ դառնայիր ինծի մօտ...։

Գիշերին մէջ այս ահաւոր ու տրտում,
Դարձի՛ր, անուշ երազ կեանքիս մոլորուն,
Օհ, մինա՛կ եմ քեզ կ'աղաչե՛մ անդադրում,
Դարձի՛ր Ջատուած իմ մանկային օրերուն...։

Իզմիր

Digitized by Google

7

Ք Ն Ա Ր Ի Ն (*)

Ծանօթ. — « Քնար՝ համաստեղութիւն մըն է շրջապատուած Շնիկ, Մեծ և Փոքր Արջ, Վիշապ և կայ համաստեղութիւններէն Քնարին պայծառագոյն աստղն է Վեկա, որ 120 դար եռք՝ մեր Հիւսիսային բևեռի աստղը պիտի ըլլայ»։

Քամիյլ Ֆլամարիոն.

Շնիկին խուլ հաչիւններէն քիչ մը վեր,
Ու քիչ մը հեռուն Արջերէն, որ կը մտածեն լոկին,
Դրացի մեծ Վիշապին, ահեղ ու գալարուն,
Քնար, դուն կը դառնաս պտոյտն յաւիտենից։

Որո՞ւ քնարն ես դուն, — է՛հ, թերևս մոռցուած,
Մ'վ կը հպի լոյսէ ու շողէ թելերուդ,
Կոյսէն հեռու, որ միշտ քեզ կը նայի անձկոտ,
Կարծես կուլա՛ս, այնչափ աղօտ, աղուոր, թրթռուն։

Ու վրադ կը փայլի Վեկան, կապո՛յտ,
Վեկան, սիրտը անոր, որ սիրեց չի սիրուած,
Վեկա՛ն, քովըդ թերևս արև մ'անհուն,
Իսկ հոս՝ կաթիլ մը լոյս, նայուածք մը հրեշտակի։

... Բայց կը լացընե՛ս գիս, Քնա՛ր,
Դու երբեմն գեղեցի՛կ երևցար ինծի.
Արդ՝ յիշատա՛կ մոռացումին ահաւոր,
Անդնդային, անվերադարձ օրերուն։

Կը ցոլանաս վերէն ովկիանին մէջ մռնչող,
Անհունութիւն մ'հեռու՝ դուն կը ժպտի՛ս անոր,
Կը մեղքընա՛ս անոր, գուցէ մելի կեանքին ալ,
Որու մրմունջ նուաղ՝ կ'անհետանա՛յ, կ'անցնի՛։

Մեր մէջ անգունդ մը կայ մեզ իրարմէ զատող,
Սակայն շողերդ հոգիս կ'այրեն ամեն գիշեր,
Ու ես որ շուտ պիտի հատնիմ, կը մեղքընա՛մ,
Ցուրտ անդունդներն ու լուռ մինակութիւնն յաւերժ

(*) Առաւօտեան առաջին անգամ Իզմիր Թաւէր ընկերութեան հանդէսին։

Digitized by Google

Քեզի սոսկում չե՞ն տար, Քընա՛ր, ու գիշերն ամայի
Սարսուռ չի՞ տար հոգւոյդ։

Բայց չէ՛, Թերեւս երբեմն, երբ ալեւոր Աստուած
Զանձրացած իր անհուն կեանքէն, որ խեհա՛ղ է և խեհաղ չունի,
Ի՛ջնցնի քովէդ ալ,
Եւ իր նուրբ մատներով,
Որոնցմով շողը, ծաղիկն ու ժպի՛տը ստեղծեց,
Մոռցուած երգ մը կը զարնէ,
Երգն հին յաւիտեանին,
Ցիշատակի ե՛րգն իր տխուր,
Երգը մինակութեան...։

Ե՛ւ կամ Թերևս Քնարն ես կոչին·
Որ հրեշտակ մը սիրեց,
Ու չի սիրուած մեռաւ.
Տիեզրի մէկ անկիւնն,
Անհունութեանը մէջ,
Ուր լուռ է ամէն բան...։

Կամ Քնարը բոլոր անոնց,
Որ չ'երգեցի՛ն հոստեղ,
Զսպուած հառաչներով, կանո՛ւխ,
Սև հոդը զրկեցին...
Կամ Թէ Քնարը բողոքներուն
Տառապած ազգերու,
Գիշերներու անվերջ,
Կամ Քնա՛րն ես փշրած վաղուց
Անտէր, մինա՛կ Թողուած

* * *

Բայց չէ՛, գեռ կը յիշեմ, գեռ տասներկու տարուան,
Երբ դեռ ծիծա՛ղ էի, նախկին սիրով առլի
Օր մը երգեցի՛ր դուն ու ես հեռուն
Մտիկ ըրի երգիդ ու ցաւագին լացի...

Digitized by Google

Այն օրէն ետք այլ ևս դուն չ՛երգեցի՛ր քնաւ
Անդունդը մրմռաց լինծի երգը անյուսութեան,
Ճակատագիրն ալ սև ամպ մը քաշեց իմ և քու մէջ, Քնար,
Ամպը սև մոռացման...

Այն օրէն ետքը մերթ կայնած ծովի մը քով,
Խո՛ւլ հեգնութիւն, մտիկ ըրի կոհակներու խռով,
Պատկերդ անոնց մէջ կը ցոլար շատ գիշերներ,
Բայց դուն հոն ալ, ափսո՛ս, հո՛ն ալ չէի՛ր երգեր...

Ուրոնեցի շատ անգամ փրփուրին մէջ ալեհեր,
Կայծ մ՛արշալոյս քու վառած հին հրդեհին վիշապակ,
Ու չի գտայ ու զգացի թէ կեանքս լինձմէ կը սահէր,
Իտեալիս տեղ կ՛անցնէր անէութիւնն անյատակ։

Հիմակ հեգնել սորվեցայ պատրանքները աշխարհին,
Չի ցնցեր զիս ծովն ահեղ իր ամեհի սարսուռով,
Անհունին դէմ իսկ խրոխտ, անտարբեր է իմ հոգին,
Երջանիկ եմ ես մինակ, իմ մելամուշ երգերով։

***

Հարիւր քսան դար ետք բեւեռին վրայ ապառնուա,
Պիտի երթաս լսել խուլ մոլինչը հովերուն,
Հոն ուր ոչ ծաղիկներ կը փթթին ոչ շուշան,
Ուր գիշերն երկար է, լուսթիւնն ալ անհուն։

Դուն բեւեռին վրայ ու ես շիրմիս խորէն,
Դուն ամենքը պիտի դիտես, ես ալ գուցէ զգամ,
Երբ բնութիւնն շարժի ու մրրիկներ գոռան,
Լոկ երկուքնիս անշա՛րժ պիտի ըլլանք. երբ կը շարժի՞ն հա-
մայնք...։

***

Երգէ՛ Քնար, հնչէ՛ երգը անհունութեան.
Կուրծքիդ վրայ ալ եթէ լինձ պէս էակներ կան.

Digitized by Google

Երկինք անոնց ալ թէ կեանքն աշխարհի վրայ,
Վիհի մը դժուան է լրկ, դուռն ճամբուն մխուխեան,...

Կուրծքիդ վրայ ալ եթէ ծով մը կը մռնչէ
Իմ բարեւներս անձկոտ անոր ալ հաղորդէ,
Ես հոս ծովէն հեռու՝ ծովին քաշեմ կարօտ,
Ամպ մը ծովէն ծնած, որ մօրը չի՛ դառնար։

Իմ էութեան խորէն քեզ կը գոռամ ի զո՛ւր,
Գնա՛, Քրնա՛ր, դարձիր պտոյտըդ յաւիտեան,
Տիեզերքը լա՛յն է, դուն երազուն, աղուոր,
Աշխարհի վրայ ովկիանն ու տառապողն միևնո՛ւկ թող մռնչեն...
Իզմիր.

8

ՓԱՓԱԳ

Ո՛չ, թաղարիս խամրած ծաղիկ,
Վերափթթիլըդ չե՛մ ուզեր,
Թող չի դառնա՛ն դարնան հովիկ
Ու հոգիիս մարած յոյսեր։
Ինծի ճնաց լոկ մի երազ,
Միակ փափաք մ' երանաւէտ,
Պատրանքներու մէջ վազահաս
Դեռ կը մխա՛յ, կ'այրի՛ յաւէտ։
Սին բաղձանքներ գտան վախճան,
Միև կը ճնա՛յ դեռ նուաղկոտ,
Անուշ, ամբիծ, անդաւաճան
Մտերմութեա՛ն քաշեմ կարօտ. .։
Իզմիր.

Digitized by Google

9

ԱՆՎԵՐԱԴԱՐՁ

Գարուններըը միշտ հինե՛րն են.
Վարդածիծաղ ու բոցանոյշ,
Ամպեր կապոյտ, աչքեր մեղոյշ
Գինովութի՛ւն մը կը բուրեն։

Ալեակներ նո՛ր են յաւիտեան,
Վաղն արշալոյսն է նոր դարուն.
Վիշտեր սրտէն փախչին հեռուն
Ու միանան հին մթութեան։

Երազանքի քա՛ղցր են օրեր,
Լոյսով, բոյրով շաղուած յաւէտ,
Կեանքի ուղին միշտ արփաւետ
Ծաղիկներու մէջն է պահուեր։

Գետը պղտոր չէ՛ ալ հիմակ,
Վճիտ ջուրով կը ծաւալի
Լուսնկային գերդ հայելի,
Լճակի պէս անդո՛րը համակ։

* * *

Հոգին սակայն չո՛ւզեր հաւտալ,
Ամեն բան կե՛ղծ կուգայ կարծես,
Մութին մարող աստղին պէս
Կ'ուզէ ինք ալ մութի՛ն երթալ։

Կը վերածնին հին գարուններ,
Թռչուններըը կուգան նորէն,
Վէս արծիւներն ալ ամպերէն
Կը սլանան աւելի վեր։

Կ'որոնեմ զուր ու սրտաբեկ,
Ձեզ չի տուի՛ գերեզմանին,
Շուրջըս համայնք վերածաղկին.
Մտերմութի՛ւն, հաւատք, ո՛ւր էք։

Digitized by Google

10

Տ Ն Ա Կ Ս

Բաղդը քեզ ալ ինծի նման
Մոխիր ղարձուց ու քու քովիկ
Մենիկ թողուց վտակ, հովիկ,
Իրենց երգովը բաժանման։

* * *

Անտառներու մէջն էր անի,
— Մէկ քանի սիւն ու սեւ պատեր,
Մէջքերնին կոր, իրար բռներ.
Հին օրերու զերդ ծերուներ։
Ու իր խարխուլ պատերէն վեր
Մագլցէին բաղեղն ու վարդ,
Ու կտուրին տակն իր զուարթ
Ծիծառներու կային բոյներ։

Մէկ սենեակ էր ու մէկ օճախ
Ու հեւացող լոկ մի ճրագ,
Ու կեանքն ալ որ կ'անցնէր արագ,
Մէկ իտէալ ուներ, աւա՛ղ...

Ժպիտներով լեցուն առկայծ
Մէկ վերջալոյս կը հատնէր հոն,
Ու կարմրագեղ մեզի հորիզոն
Դալարներու մէջն էր փակուած։

Հին տնակին քովիկն ի վեր
Կարկաչելով սահէր վըտակ,
Ե՛րբեմն պահուիլ մարգերուն տակ
Սիրամրմունչ ու դողահար։
Ծիծառն անվախ կուգար իմ քով,
Ու ձմրան ալ ճնճղուկն անտէր
Իր փշրանքը ափէս կ'ուտէր
Ու կը թռչէր բիւր երգերով։

Digitized by Google

Զիւնը երդիքը կը ծածկէր իրեն տակ,
Փոթորիկէն հիւղակն աւերող կը դողար,
Բայց մեզ ինչ հոգ, երբ ճարճատուն, մշտավառ
Օճախին մէջ դեռ չի մարած էր կրակ:

Մէկ կանթեղը բա'ւ էր մեզի,
Թէև ղեղին ու հեւացող,
— Փոյթ չէ՛ ստուերն՝ երբ լիաշող
Երանութիւնը կը հոսի...:

Այդ կանթեղին շուրջ Խոաւ իմ՛նախկին ճիչ,
Երազներս հոն ծընան զուարթ կամ՝ տխուր,
Մայրս հոն տուաւ արագիլի մէկ փետուր,
Գրէ՛ ըսաւ, ա՛յս թող լինի քու գրիչ...:

Մէկ հիւղակը՝ մեզի բաւ էր
Թէև անշուք, խարխուլ ու հին,
Ձմեռներու թէև քամին
Զայն տերեւի պէս կը շարժէր...:

Կանթեղին շուրջ ժպտուն աչքեր փակուեցան,
Սիրելիները ծեր հիւղակը թողուցին,
Ու հոն երգող մնացին լոկ առանձին
Թափառիկ հովն ու վտակը ողբաձայն...:

***

Կ'երազեմ զուր աչքերըս փակ ու գրչին
Ջոր ինձ տուաւ սուրբ մայրենի
Սէրն՝ աղուոր օր մը գարունի
Դեռ չի տուած իր հրաժեշտը վերջին,

Կ'ուզեմ երգել, քեզ, իմ տնակ մանկութեան,
Երբ դուն իմ ըլիր յոյսերու պէս
Այսօր անշուք փլատակ մ'ես,
Ու կը մնաս մոռացուժէն անբաժան...:

Չի դիմացար քեզ սիրողներն երբ գացին,
Կարօտդ ղբեզ դարձուց մոխիր.
Երազիս պէս սէն ու պատիր,
Ու դուն մեռած՝ չե՛ս սպասեր իմ դարձին...:

Digitized by Google

Ալլ երանի՛, երբ ամենքը քեզ մոռցան,
Վտակ, հովիկ, քովըդ Թռչին,
Ու փշրելէն ետք իւր գըչին
Անոնք զքեզ պիտի երգեն յաւիտեան. .։
Իզմիր

11

ՄԵՐ ԴԱՐԸ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԱՌՋԵՒ(*)

Հաւաքուեցան երկինքի մէջ
Բոլոր դարերը անցեալին,
Անոնք որ լսած էին « եղիցի լոյսը »,
Անոնք որ տեսած էին մանուկ Մարդը,
Կիսամերկ, խորշոմ, ալեւոր դարեր։

Ծռեցան ինչպէս հովին տակ ցորենի հասկեր
Աստղերու բոյլերը սարսուռ զգացին,
Աստուած կուգար։
Ան կուգար նոր արևներ ստեղծելով,
Հսկայ ու միշտ պահեղ, վսեմ ու միշտ խռնարհ,
Ու տիեզերք կ'երգէր « Սո՛ւրբ, սո՛ւրբ, սո՛ւրբ... »։

Բազմեցաւ յաւիտենական գահին վրայ,
Ու յիշեց մեր աշխարհը,
Մեր մոռցուած հիւղէ աշխարհը,
Որ կը թաւալէր մութին մէջ։

Ցօնքը պռստեց Եհովան,
Տիեզերին վրայ լռութիւնը թանձրացաւ,
— « Տասնևինն երորդ դարը քոզ գայ » գոռաց նա,
Ու հին դարեր ծռեցան նորէն,
Հաւատքի, յոյսի, սիրոյ դարեր...։

Ձեռքը Ռուսական մուշտակէ ձեռնոց,
Վրան տևտոնեան փափուկ վերարկու,

(*) 19րդ դարուն համար, գրուած 1899ի վերջին օրերուն։

Digitized by Google

Երեսը փարիզեան շպար,
Սիրաբանելով մահուան հրեշտակին հետ,
Որուն դեղին գոյնը կարմրած էր հմայքէն,
Անգլուհիի մը պէս յառաջ անցաւ մեր դարը։

Միջին դարերը՝ վայրահակ թէև,
Ցանկութեան սարսուռ մը անցաւ իրենց մէջէն,
Ճգնաւոր դարերը դողացին
Երբ մեր դարուն վճիտ ձայնը հնչեց,—

« Տէ՛ր, մարդկութիւնն յառաջ գնաց,
« Քու անունիդ նոր տաճարներ,
« Գիտութեան նոր վառարաններ,
« Երջանկութի՛ւն տուի երկրին...:

Ընդհատեցա՛ւ յանկարծ իր ձայն սիրահունչ,
Ու դարերու պատկառելի ամբոխէն,
Աղաղակ մը վեր բարձրացաւ ողբագին,
Ցիսուփ դա՛րն էր որ կուլար բարձրաձայն...։

Գունատեցաւ Աստուծոյ դէմքն ու հրայրն
Նայուածքով մ'ուր Արդարութիւնը կ'այրէր,
« Պատմութիւնը թող տայ վճիռը » գոռաց..։

Ու պատմութեան հրեշտակն եկաւ անողոք,
Հիւսիսի ցուրտ հովերուն պէս սառուցիկ,
Դէմքը ողորկ, իբրև մարմար անզգայ,
Ու քանի մօտ կուգար աղուոր մեր դարուն,
Գեղեցկութիւնն անոր կ'ըլլար փլատակ։

Շպարները թափեցան նախ այտերէն,
Ու նայուածքը մելանուշ,
Տեղի տուաւ բորենիի նայուածքին,
Ու պատեցաւ ձեռքի մուշտակը փայլուն,
Տեսնուեցան գայլի թաթեր, ճիրաններ,
Ուզեց ողբալ .. կարծես օձ մը կը շչէր....

* * *

Digitized by Google

Երկինք դողաց, արևները մարեցան,
Դարեր համայն մթութեան մէջ թաղուեցան,
Յիսուսի դարը մնաց հոն վշտաբեկ,
— « Տէ՛ր, նոր դար մ'ալ սիրոյս համար », մրմնջեց։
Իզմիր

12

ԿՑԿՏՈՒՐ ԽՕՍՔԵՐ

***

Ձեմ փափաճած ես բնաւ լացող ամբոխ մ' իմ վրաս,
Հասնելէս եսմ չե՛մ ուզեր դափնիներու յիշատակ,
Բաւ է ինձ մէկ հոդակոյտ ամայութեան զերդ երազ,
Ինծի բնկեր՝ մէկ զարուն, ու երգող՝ մէկ ծիծեռնակ։
Դ·օրեէլիս

Գիւղն ամայի ու տրտում էր այն գիշեր
Փոթորիկը կ'որոտար,
Ու փրփրած ծովն անդունդէն դուրս կը քշէր,
Մտրակելով անդադար.
Փրփուր-օձեր կը սողային մութին մէջ,
Երկինքն առած էր սարսուռ,
Կոհակները փշրուէին բիւր, անվերջ.
Ժայռերու վրայ սայրասուր։
Ուռած ամպեր հեծկլտալով խուժէին,
Ծոցերնին լի՛ փայլակ, շող,
Դէպ՝ անորոշ մէկ անկիւնը անհունին,
... Երազներուս պէս մաշող. ..։

***

Արշալոյսին՝ բայց կը փոխուի՛ն ամեն բան,
Բնութիւնն անվերջ ցաւ չունի՛,
Կոհակն՝ ալեակ պիտի ըլլայ սիրաձայն.
Մրրիկն ալ երգ Թռչունի։

Երանի թէ հոգին ալ լոկ մէկ գիշեր
Ցուզուէր, հանգիստ առնէր նորէն,
Ու հեռանա՛ր ցուրտ ափերէն,
Երկրին, մահնար և ալ բնաւ չի·յիշեր...։

Digitized by Google

Վայրկեաններըը կարմիր են արդ ու տժգոյն,
Եւ ահաւոր ու անլոյծ փէնն (X)
Մաս մըն ալ ա՛ն կ՚առնէ կեանքէն,
Ու կը տանի անյուսութեան մոլորուն...։

* * *

Կոհակներըը ամէն ափեր կը թրջեն.
Ալիք ալեաց կը հետեւին անդադար,
Ծովա՛կ, կայլակ մ՚ալ դուն առ իմ աչքերէն,
Արցունքս այրող այս ափերէն հեռո՛ւ տար...։
Իզմիր

13

ԿՑԿՏՈՒՐ ԽՕՍՔԵՐ

Ցուսացի թէ այն գարունը երազուն
Պիտի տեւէր յաւիտեան
Ծերութիւնը դեռ չի հասած ազազուն
Իր ժամերով մենութեան։

Ցոյսի նաւակս անցաւ իր լոյս-հետքին հետ,
Ցիշատակ մ՚ը չի թողուց,
Մին չի յիշեր իր ստուերը սիրաւետ,
Ո՛Աշխարհ մոռցած է վաղուց...։

* * *

Գէթ մէ՛կն ըլլար սրտի վիշտերն հասկըցող,
Ու գիտնար թէ հէք հայրենեաց
Կարօտովը ես կիսայրեաց,
Կը ախա՛մ հոս ու կը գնամ՝ ի թաց հող։

Գէթ մա՛յրս ըլլար օրօրանիս քով լացող,
Մէկ մ՚ալ երգէր անուշ օրօր,
Սիրատժգոյն ու մենաւոր
Աչքերէս ալ վազէր սիրոյ շաղն ու ցօղ։

* * *

Digitized by Google

Սիլաճներըս հատիկ հատիկ դարձան հող,
Եւ հոս մենիկ զերդ տարագիր
Հորիզոնը դիտեմ՝ անծիր,
Գուցէ մին կայ սրտի վէրքերն հասկըցող...։
Իզմիր

14

ՍԳԱԽՈՐ ՄԱՅՐ

Ա. Ա. Մ.

Նոր գարնան հետ նոր ծաղիկներ բուրեցին,
Զեփիւռ, ալիք պար բռնեցին խանդավառ,
Բնութիւնը մոռացկոտ է... առանձին
Եւ անժպիտ մնաց մայրը վշտահար։

Տարին կ'անցնի և աչքերով իմ ազօտ,
Ցուր կ'որոնեմ՝ այն դալկահար պատանին,
Ամայութիւն մը կը սառի հոգւոյս մօտ.
Ցիշատակներ գիս դէպի վի՛հ կը տանին։

* * *

Անհունին դէմ ցցուած մենիկ նոճիներ,
—Շիրմի խոշոր մոմեր սեւ սեւ մուխերով,
Վտակն անոնց քով երգելով կը սահէր,
Սիրահարկաչ՝ զոր լսէի՛նք անխռով...։

Զէի՛ն հասնէր հոն կոհակներ մռընչող,
Եւ ատուերին տեղ ցաւատանջ Պայրընին,
Հովուուհի մը կը թափառէր սիրաշող.
Իր սրինգին նուագներով երկնային։

Հոն ամեն բան Արեւե՛լքն էր սիրաբոյր,
Մեղկ գիշերներ ու լուռ ցաւեր սիրանոյշ,

Digitized by Google

Ուր հալէի՛ն սիրտն՝ հառաչող, աստղը՝ լուռ,
Ու ժամերը երազաւէտ ու քնքոյշ...:

* * *

Շուտ խամրեցան ծաղիկ օրեր աշնան մօտ,
Նոր գարունը ւեզ չի բերա՛ւ անոնցմէ,
Հիմակ այրող ցաւ մ՚աչքերէս իմ անձկոտ.
Արտասուքի հուսկ կաթիլներ կը քաւէ...:

Կը մոռծեմ, շատեր կ՚երգեն գարնան հետ,
Թիթեռնիկներ կ՚ըմպեն ծաղկի ցօղն ու շող,
Հազիւ ապրած՝ գուցէ կ՚ըլլայ վաղն անհետ,
Ես ինծի հետ իմ երազներն ալ մաշող...:

* * *

Նոր գարնան հետ նոր ծաղիկներ բուրեցին,
Զեփիւռ, ալիք պա՛ր բռնեցին խանդավառ,
Բնութիւնը մոռացկոտ է... Ահաւնէին
Ես անժպիտ ինաց մայրը վշտահար:

Տարին կ՚անցնի և աչքերով իմ աղօտ
Ջուր կ՚որոնեմ քեզ դալկահար պատանի.
Քեզ կը յիշեմ արտասուագին ու անձկոտ,
Երբ այրող ցաւը գիս վհին կը տանի...:

Իզմիր

15

ԾԱՂԿԱՆՈՑԻ ՆՈՁԻՆ

Ապակեպատ ծաղկանոցին մէջ լեցուն
Թաղարները շարուած էին քովէ քով,
Շուշան ու վարդ կը ծաղկէին գոնզոյն,
Թէև աշունն հասած էր ցուրտ երկինքով:

Digitized by Google

Արևն հազիւ ամպերէն վար կը մաղուէր,
Քամին կուլար իր տխրահունչ մեղեդին
Կը մօտենար ձմեռը ցուրտ, ալեհեր,
Ծաղկանց հոգին տանելու մութ անդունդին։

Այլ այդ սիրուն արուեստական գարնան մէջ
Կը ժպտէին վարդ, մանիշակ իրարու,
Կը հեգնէին սարսուռներով բիւր, անվերջ,
Դուրսը հեծող փոթորի՛կը ահարկու։

Այդ ծիծաղկոտ ծաղիկներուն ղրացի,
Անկիւնի մը վենուքեան մէջ անընկեր,
Դալկատեսիլ նոճեստունկ մը դիտեցի,
Լերան ծնունդ, զոր բաղդը հոդ կը նետէր։

Նկուն դիրքով, անշարժ ու լուռ, մահուան պէս,
Ճակատն հակած ծաղկանոցի փեղկերուն,
Օտար հոգի տրտում զաւա՛կն էր կարծես,
Որ քշուած էր հոսանքէ մը մոլորուն։

* * *

« Ինչո՞ւ տխուր ես» հարցուցի յուզմունքով,
Հոս տաքուկ օ՛դ կայ... ծաղիկնե՛ր քեզի մօտ,
Փոթորիկէն հեռու կեանքդ անվրդով
Կ՛անցնի բոյրի, սիրոյ կեա՛նք մը անձկարօտ։

Նոճին շարժեց իր տերևներ դալկահար,
Հասակէս ցո՛ւնց մը սահեցաւ դառնագին,
Կարծեցի թէ լռիկ թէև անբարբառ,
Այլ մրմունջ մը կուգար մօտէն թաղարին։

—« Զիս դարձուցէք հին լեռներուն ամեհի,
« Տարէք ահեղ մրրիկներուն ցուրտ աշնան,
« Այս թաղարի կեանքը կե՛ղծ է, ամայի՛,
« Տերևներըս փոթորկին տակ թող չորնան։

Թող ունենամ գարնան՝ անձրև, ձմրան՝ ձիւն,
Ա՛խ, չե՛մ սիրեր գարուններ որ յաւիտեան
Զիս պա՛տի՛ խամրին...: Զիս տարէք հին լեռներուն,
Ուր նոճիներ չունի՛ն փականք ու պատեան...:

Digitized by Google

Կը սիրեմ հոն խաղալ հետը փոքրկին,
Եւ կ'իւղ չի՝ տար հոն ամպին շանթն ու կայծակ.
Հեգնոտ դիտեմ պիտի հեղեղն գայրագին,
Որ կը սուրայ դէպի անդունդն անյատակ...

* * *

Քանի մը օր անցաւ. գացի հոն նորէն,
Ծաղիկները բացուել էին ժպտագին,
... Մենիկ անկիւնն գրկուա՛ծ իր թաղարէն,
Կեղծ գարունին մէջ խամրա՛ծ էր հէք նոճին...
Իզմիր

16

Հ Ո Վ Ի Ի Ը

(Ցուլիս 21 ի յիշատակին)

Որոտաձիա մօտը ցնցած,
Մայրս աննուռ հոգւով
Ինձ շատ անգամ ո՛ւճ էր արած,
Խաչանշան կնքելով:

Այսպէ՛ս երգեց մերթ Մասիսի մի որդին,
Հրեշտակային իր մանկութեանն յիշատակ.
Երբ անծանօ՛թ էր իրեն վիշտն անյատակ,
Ու մօր համբոյրն էր լուէ՛լը սրտին:

« Ալն ու խաչը քեզ պահապան, քեզ ընկեր, »
Մայրը կ'երգէր մանկան գուարթ ու ժպտուն.
Կեանքը երա՛զ մ'էր այն անուշ օրերուն,
Երբ գորովի աչքն օրրանին կը հսկէր:

* * *

Օրրոցն անցաւ, դպրոցին մէջ նոյն մանուկ
Կովկասի վէս բարձունքներուն ստորև,
Գնաց վայրել արշալոյսին իր արև
Ազատ բաղդին հարուածներէ յեղյեղուկ:

Digitized by Google

Մայրը չիկար, այլ ծերունի, ալեւոր
Ներսէսն հոն էր, Աշտարակի մեծ որդին,
Որ խա՛չ դրոշմեց մանկան ամբիծ ճակատին,
Ու ցոյց տուաւ անոր ճամբան հեռաւոր։

*
* *

— « Քալէ՛ » գոռաց, « կեանքի փշոտ ճանապարհ,
Աչն ու խաչը քեզ պահապան և ընկեր,
Դիմագրաւէ՛ վտանգներու անվեհեր
Սուրբ՝ ընդմիշտ մի եռանդով բոցավառ»։

Լռեցին մօրն ու Ներսէսին երգն ու ձայն,
Այլ յիշատակն անոնց մնա՛ց իր սրտում,
Որ կը գոռար, կ՛արձագանգէր անդադրում,
Աչն ու խաչը քեզ պահապա՛ն յաւիտեան...։

« Քալէ՛... » և նա իր յուսալից օրերուն՝
Քալեց մենիկ փարած խաչին լուսաւոր,
Սիրտն ամայի, էութիւնը վիրաւոր,
Այլ անյողդողդ սլացքին մէջ դէ՛պ անհուն...։

Կը տեսնեմ՝ զայն սևերու մէջ՝ ի Սիոն,
Ուր կը դիտէր Գեթսեմանին, Գողգոթան.
Աչն ու խաչը իրեն ընկեր պահապան,
Արտասուելով կը գիտէր փակ հորիզոն։

Կը տեսնեմ զայն ծովափին մօտ զերդ Հովիւ.
Օր մ՚ալ իրեն դարձած աչերն Հայուհեան,
— « Լուսաւորչին Աթոռն, ըսին, քեզ արժան », —
Այլ բաղդն ուրիշ կ՚ողմ թաւալեց իր անիւ։

*
* *

Արտասուաթոր յառած Կովկաս մի վայրկեան,
Կը դիտէ հոն լեզու, կրօն, ոգեվա՛ր,
« Տէ՛ր. կը գոռայ յուզուած շեշտով վշտահար,
Ո՛ւր Աչն ու խա՛չը պահապան Հայութեան... »։

Ու կը նայի ու կը յուսայ դեռ անձայն.
Գառնուկները հատիկ հատիկ կը մեկնին.
Նա կը կրկնէ դեռ եռանդուն անվեհին,
« Աչն ու Խաչը Քեզ պահապան յաւիտեան... »։

Իզմիր

Digitized by Google

17

ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ

(Մաթէոս Մամուրեանի դագաղին առջեւ)

Սգակիր հանդիսականք.

*Այս սևապատ դագաղը, եկեղեցիի խնկաբոյր այլ տխրամած մթնոլորտը, ու վերջապէս անմռունչ տխրութիւնը, որ հազիւ երբեմն հեծկլտանքներով, այլ միշտ առատահոս ու անդադրում արցունքներով երևան կուգայ, դեռ չե՛մ ուզեր, չեմ կրնար հաւատալ անոնց և ոչ մէկին, որոնք երազային աշխարհի մի տարօրինակ զառանցանքը լինել կը թուին, ու կը կարծեմ թէ հաւաքուած ենք ամենքս վերստին Ս. Հոփսիմեանի սրահը, ալևոր գրագէտին, բազմարդիւն ուսուցչին, իր ցեղին համար տառապող, քրտնող ու տքնող մշակին մի նոր յոբելեանը, մի նոր աստուածացո՛ւմը տօնելու բովանդակ հայութեան ծափերուն միջև։ Օ՜հ, բարեկամի՛ք, մի անծանօթ գաւառի հեռաւոր գաւկի՛ն պիտի վիճակի եղեր ողջերիդ հեծկլտալ-սգաւոր դագաղիդ, ի՛մս Մամուրեան...։

Տարի մը ու վշտահար աշնան օրեր նոր անցան այն անմահութեան անմոռանալի օրէն ի վեր։ Ակնթարթի տեւողութի՛ւն մը հազի՛ւ կը թուի այն, երբ յիսուն տարիներու մաշեցնող, սպառող աշխատութիւններուն տակ դեռ անխորշում ու անկնճիռ իր ճակատին անմահութեան համեստ դափնին կը բոլորէինք, ու մենք ծերուկ դարուն ազատ զաւակները, հաւաքուած իր շուրջը իր որոտագին ձայնին կ՛ունկնդրէինք, որ մարգարէի շեշտերով, անցեալի վրայ սաւառնելէ ետք պահիկ մը կը պատռէր ապագայի անթափանց քօղը, և մեր աչքերուն անտես, բարձրութեան, մեծութեան և ճշմարտութեան հեռաւոր ու վշաւից ուղիները մատնանիշ կ՛ընէր ու կարծես զղալով իր մօտակայ լռութիւնը, կտա՛կը կ՛ընէր մեզի, իր կեանքն ու աշխատասիրութիւնը, իր յարատև, անհնկուն և անընկճելի նկարագիրը կտա՛կ կը թողուր մեզի։ Իր ձայնը միւս աշխարհի անդունդներէ՛ն կը հնչէր կարծես։ Եւ արդէն քանի մը տարիներէ ի վեր այս աշխարհէն չէ՛ր,

Digitized by Google

հիւրի մը պէս, կամ յետաձնաց անցորդի մը պէս կը շրջէր, ու մենք կը կարծէինք թէ շատ սարիներ ունի տակաւին անցընելու մեզի հետ։

Պատրանքը աւելի սոսկալի պիտի լինի զինքը սիրողներուն համար, որոնք այսօր զինքը հողուն պիտի յանձնեն, ու վաղը, միւս օր, գալ տարի ղեռ պիտի կարծեն տեսնել զինքը, գլխիկոր, փաթթուած հաստ վերարկուին մէջ, պիտի կարծեն լսել իր ձայնը, մտերմական ու սրամիտ ասուլիսներ շողացնելով, պիտի մտածեն հանդիպիլ իր գրչին, միշտ երիտասարդ, ուժեղ, բոցեղ ու հրալից և այն ամենը, ափսո՛ս, ցաւագին պատրանքնե՛ր պիտի լինին միայն։

Ըսի թէ քանի տարիներէ ի վեր յետաձնաց հիւրի մը պէս կը շրջէր մեզի հետ։ Մի՛ զարմանաք ըսածիս, սգակիր հանդիսականք, զոնէ տարօրինակ պիտի չի թուի ըսածս ամէն անոնց որ տեսան տարաբաղդ ծերունին իր վաղամեռիկ վահէին գերեզմանին վրայ, գաւակին դիակը գրկած, ու լսեցին իր ըսածները հոն, « երթաս բարով, Վահէ՛ս, շուտով պիտի գամ՛ քեզի միանալ »։ Իր խօսքը կը պահէ այսօր Մամուրեան. կ'երթայ հոն գրկել իր սիրասուն Վահէնն։ Այն ատեն իսկ կ'երթար, եթէ չ'ունենա՛ր հոս երկրորդ սրտի հատոր մը, կամ մանաւանդ եթէ զինքը հոս մնալու ստիպող չ'ունենար այն տարաբաղդ ու վշտահար հրեշտակը, խեղճ տիկին Մամուրեանը, որ երեսուն և հինգ տարի ամբողջ պահապան հոգին եղած էր և որուն վիշտը այս բոպէին ամենքը, ամենքը կը լացնէ իրեն հետ։ Ու մահը արհամարհելու համար, ծիծաղելու համար վրան, թոյլ տուէք որ այս մէկ երկու բառով ակնարկ մը նետեմ՛ այն աստուածայլին, գերմարդկայլին սիրոյն վրայ, որով սփոփուեցաւ, որով զօրացաւ ու շողաց բովանդակ կեա՛նքը Մամուրեան ընտանիքին։ Չկի՛ն ամբիծ դարերու արժանի հովուերգութիւն մըն էր այն, առանց անոր՝ Մամուրեան զօրեղ երդիճաբան մը, ահռելի հեգնո՛ղ մը պիտի ըլլար գուցէ։ Այդ պաշտելի սէրը յղկեց քննադատի տաղանդը, որ պահ մը կ'ահաբեկէր ամբողջ իր հակառակորդներու բանակը։ Մարդկային սխալական ու վաղանցուկ յուզումներու մէջ այդ ձայնը կը բարձրացնէր զՄամուրեան երկրաքարշ իրականութիւններէ վեր, ու իրեն կուտար իրաւամբ այն բարձրադոյն տեղը, որուն ակնդէտ, ղեռ տարի մը առաջ ծափահարեց ամբողջ հայութիւնը։ Մահը, որ այսօր կը կարծէ բաժնել այդ երկու էակ-

Digitized by Google

ները. կը վրիպի իր հարուածին մէջ։ Տիկին Մամուրեան կը մեկնէր այսօր անշուշտ ի՛նք ալ, եթէ տակաւին իր հրեշտակի ու մօր կրկին խնամքներուն պէտք ունեցող զաւակ մը չունենար, վշտահար Հրանդը, որ իր հօր վերջին կամքով. ինքզի՛ւք գրականութեան, ժողովուրդին համար ապրելու փշալից ուղիին ծայրը կը գտնէ այսօր։

Անցողակի յոբելեա՛նը յիշեցի։ Ատիկա մեծ մարդուն կեանքին վերջին ցոլքը եղաւ։ Սկսէ վերջ Մամուրեանի ապրիլը մեկնելու մօտ ուղեւորի մը հրաժեշտի պտոյտին նմանեցաւ, իր բարեկամներուն քով։ Անկէ վերջը ամփոփուեցաւ Մամուրեան, ու եթէ ազգային թշուառութիւններ շարունակ արցունքի կաթիլ մը կը կախէին իր յաւէտ տամուկ ու խոնաւ արտեւանունքէն, ինք օրէ օր աւելի կը վերանար աշխարհէն ու կը մօտենար Աստուծոյ և յաւիտենական ճշմարտութեանց քով կը տաքցնէր իր ցաւագին ու վշտահար հոգին։ Վահէն օղա՛կ մը կ'ըլլար, Անհուն Աստուծոյ և մեծ հոգիի մը միջև։ Իր վերջին գործը կրօնի և հաւատքի անուշութիւններով զեղուն թարգմանութիւն մը կ'ըլլար, զոր դողդոջ այլ տակաւին ամուր գրչով, կը նուիրէր իր քառասուն տարիներու անմոռանալի բարեկամին, իր իսկ բառերով « գահաղուրկ հայրապետին », Մելքիսեդեկ Սրբազանին, ու կ'ըսէր անոր, թէ « Սրբազան, ձեր ղէմքը տեսնելով, ձեր սիրտը ճանչնալով, գիս մօտեցա՛ծ կ'զգամ Աստուծոյ։ » Վշտահար Սրբազանը հո՛ս, անշունչ դիակիդ առջե՛ւ է ահաւասիկ. գլխիկոր ու արտասուաթոր. պահ մը վե՛ր առ գլուխդ և ըսէ՛ մեղի, թէ արդեօք անդրաշխարհի անծանօթ ափունքին մէջ հանդիպեցա՞ր Աստուծոյ, ո՛ Մամուրեան։ Մահէն քանի մը օր առաջ իր հին պայքարներուն ընկերակից մտերիմը, Զիլինկիրեան, երբ կը մօտենար հիւանդի անկողնին, « Քեզ տեսնելով՝ աչքերս վե՛ր կը նային », կ'ըսէր Մամուրեան։ Այդ վե՛րը, մեզի նորերուս համար այնքան մշշապատ, կը բացուէր Մամուրեանի աչքին, և հոն իր հրեշտակ վահէն կ'ընդունէր, լուսավառո՛ւր իրեն հրեշտակ։

Մա՛հն ալ վսե՛մ եղաւ Մամուրեանին։ Մինչև վերջին օրը պահեց իր կարողութիւնները, ճանչցաւ իր սիրելիները մէկիկ մէկիկ, ամենուն մէյմէկ խօսք ըսաւ հրաժեշտի և օրհնուէ՛թեան։ Կրօնքի միխիթարութիւնը վայելելէ յետոյ, վերջին յոգւէին, երիցս իր հրեշտակը կանչեց ու Մարիամ եկաւ իր

Digitized by Google

ահռելի պարտականութիւնը կատարել, փակելով թևաբեկ արծուին աչքերը: Հանգիստ քնացաւ, անմահութեան արշալոյսին մէջ արթննալու համար կարծես, թէև վիշտը արձանի՛ կը փոխարկէր հոս՝ իր ընկերուհին, զաւակը, ու վշտահար հարսը որ երկու տարուան մէջ այս երկրորդ անգամ կ'արտասուէ ցաւագին:

Ինչ որ մխիթարանք մըն է իրենները, և ինչ որ իրաւամբ « զարհուրելի մխիթարութի՛ւն » կը կոչէր Զիլինկիրեան, սա է թէ Մամուրեանի տեղը պարա՛պ կը մնայ: Անցնող դարը նախանձո՛տ էր: Իր մեծագոյն զաւակները առաւ ու հե՛տը տարաւ: Մենք, հինին ազազուն զաւակները, պէտք ունէինք տակաւին բարձր, իտէալական ներշնչումներու: Ո՛վ պիտի լինի մեզի Մենտոր և ուղեցոյց:

Բաղդին ահռելի մէկ կատակովը իր մեկնելէն ետք ողջ կը մնայ Մամուրեանի ծերուկ, հարիւրամեայ մայրը: Ա՛յս է եղեռ ճակատագիրը: Այդ խեղճ կինը դեռ զաւակի մահուան համար արցո՛ւնք ալ պիտի թափէ եղեր մարած աչերէն:

Կը շուարիմ և ասկէ վերջ կ'զգամ, թէ ըսելիքներս անկապ հառաչներով լեցուն խօսքե՛ր պիտի ըլլան: Երթաս բարով Մամուրեան: Վերջին օրերուդ երջանի՛կ եղար գոնէ սիրելիներուդ բազկաց մէջ, ու եթէ հիմա կրնաս դիտել վերէն մեզ, եթէ կրնաս տեսնել մեր անհուն վիշտը, ըսէ՛ քու բարեկամ Աստուծոյդ, որ մեզի՛ ալ տայ հաւատքի սպեղանին: Դու պարտքդ կատարեցի՛ր, գրականութեան ալեւո՛ր մշակ, բայց գոնէ գրի՛չդ, անմահ գրիչդ հո՛ս թողէիր, ո՛ Մամուրեան:

Իզմիր 5 Յունուար 1901

18

ԴԱԼԿԱՀԱՐ ԴԷՄՔԵՐ

Այն յիշատակը իր հանդարտիկ մենութեանը մէջ թող մնայ: Անոր քով կը վախնամ երթալու թէև հոն ոչ մեռած սրտի մը դամբանը կայ, ոչ ալ սիրուած երգի մը մարելու մօտ սօսափիւնը կը հեծկլտայ: Անոր քով երթալուս դիտեմ թէ կեանքը աւելի արագ պիտի ապրիմ: Ճամբան կորնչցուցած

Digitized by Google

վտակի մը նմանող անցեալիս պիտի հանդիպիմ,—վտակ՝ որ ձիւնապատ, ալեւոր լեռներու բարձունքներէն սկիզբ առաւ կարկաչահոս ու մելամաղն, դարուվար, ոլոր մոլոր ուղինելը գծեց, անցաւ, վտակ, մարգերու մէջ պահուած կա՛ւ անդունդէ մը զահավէժ, վտա՛կ, իր մենութեան տխուր, զուարթ ճիչերո՛վը երջանիկ, ու վտա՛կ, այրող աւազներու մէջ շոգիացած, թափառիկ ամպերու ընկե՛ր անկայուն։

Ան յիշատակը թող մնայ իր հանդարտիկ մենութեանը մէջ։ Անոր քով երթալուս՝ կեանքը աւելի արա՛գ պիտի ապրիմ։ Վայրկեանէ վայրկեան, բեւեռի սառ շունչը և այրեցեալ կլիմաներու կրակը իրարու պիտի խառնուին կուրծքիս տակ։ Քանի մը րոպէ իսկ հին օրերով ապրիլը, սուր չարչարանք մըն է հոգիիս։

***

Գիւղին կիներէն շատերը աղտոր էին. կ'ըսէի բարեկամիս, երկու երեք գաւաթով ճակատս կրակ դարձնելէ ետքը, բայց վարդերեանց Տիւրիկը մէյներնին մէկ հատիկ էր։ Վեց եօթը տարու բզէզներ, դպրոց գացած ատեններիս, ցուցամատնիս շըրթունքնուս վրայ, գաղտուկ մը կը նայէինք իրեն, երբ հովով մը լ'անցնէր քովերնէս, երեսին քօղը կէս մը վար քաշած, Աղջիկնուէեան ատենէն աղտորուէիւնը առածի կարգ անցեր էր։ Կարգուիլը չի փոխեց իր հին համբաւը։ Գիւղին աղտոր Տիւրի'կը մնաց, թէ հարուստ ու թէ գեղեցիկ։ Լուսնի պէս աղտոր զաւակներ ունէր, ու երբ անոնց գլուխը անցած կ'երթար աֆիօն հաւքելու իր խաշխաշի արտերէն, քօղը երեսին վրայ կիսափակ, մենք դպրոցի բզէզներ, մեր հայրերուն օրինակին հետեւելով, կը կենայինք ետեւէն նայելու։ Մեզմէն աւելի չարերը իրենց մայրերէն խրատուելով քար կը նետէին անոր։ Ան ոչ ետին կը դառնար ու ոչ ալ կը խողուր զաւակներուն մեղի հետ կռիւ ընելու։ Չպարտ գեղեցիկն էր։ Ուրիշ կիներ՝ բամբասանքը կ'ընէին,—երեսը շատ բաց կը խողու եղեր, հագած լաթին ապրանքը խաս չէ եղեր. մազերը աղջիկի պէս կը հիւսէ եղեր, վերջապէս իրենց պզտիկ խելքերուն հասածին չափ կը բամբասէին։ Տիւրիկ պատասխան անգամ չէր տար։

Կիրակիները կուգար եկեղեցի և իրեն չափ գեղեցիկ Աստուածածնի պատկերին առջև ծունկ դրած իր գիւղացի մօր աղօթքը կ'ըսէր մտքէն։ Եկեղեցիին սուրբի պատկերներուն

մէջ, մեր գիւղական նկարիչները ամենէն աւելի աշխատած են Ս. Գոյսին նկարին վրայ։ Գիւղերը աւեն մատուռի մէջ կը հանդիպիս Հայր Աստուծոյ մը պատկերին. ծերուկ, գառամած, քիչ մը խուլի կերպարանքով. Յիսուսին կը հանդիպիս իր կեանքին բոլոր շրջաններուն, ժպտուն մանկութենէն, գլխահակ մկրտութենէն, ահաւոր խաչելութենէն մինչև փառաւոր յարութիւնը։ Աստուածածնին սակայն միշտ գեղեցիկ է, իր ցաւերուն մէջ սրտին սուր մը մխուած գեղեցի՛կն է այն, իր երջանկութեանը մէջ, զաւակին վարած գեղեցիկն է. ու տաք սիրոյ մը պակասը, ծերուկ Հայր Յովսէփի մը ներկայութիւնը իր ծայրն կուսութեան զաղափարով մի՛այն կրնան գոյութեան իրաւունք ունենալ։

Տիւրիկ՝ հնթարհներ հագած այդ գիւղացի Աստուածածնի պատկերին կ'երթար ըսելու իր աղօթքները։ Ամուսինը հասարակ, սովորական գիւղացի մըն էր։ Տուներնին տիկնոջ անունով կը ճանչցուէր։

Իր մեծ զաւկին հետ մէկտեղ, երեք տարուան դասակցութենէ վերջ, մէկ օր ելանք պանդխտութեան։ Ես՝ դպրոցէ դպրոց շրջելու, ուր որ կանչէին գիս պարտականութիւնն ու բաղդը։ Տիւրիկին տղան մեծ քաղաքներու մէջ գնաց բաղդ փնտռելու, օտարի այն կեանքով, որ սիրուած դէմքերու կարօտով կը հալի, կը մաշի ինքնիրէն, անարև մնացած բոյսերու նման։

***

Իզմիր առաջին անգամ եկած տարիս հիւանդանոցին մէջ հանդիպեցայ պանդխտութեան առաջին ընկերիս։ Անցեալէն խոյս տուող մեծաւոր օրերուս՝ ոչ լսած էի մեր գիւղին վրայ ոչ ալ առիթ ունեցած էի յիշելու Տիւրիկին տղան։

Հովը՝ քով քովի իրարու հետ խաղցող երկու ամպի բեկորներ կը քշէ կը տանի, կը հեռացնէ իրարմէ։ Անոնցմէ մէկը լեռներու վրայէն կը փախչի բամպակի պէս դղուելով, մերթ որոտալով, մերթ արտասուելով, մինսը լուռ խաղաղութեամբ կ'երթայ լճակներու վերեւը թափառիլ, սիրոյ երգերու մելամուշ հնծիւնը ծալելով իր մէջ։ Այդ երկուքը օր մը կը հանդիպին իրարու նոյն ովկիանին մէջ։ Մէկը գուցէ չիչ մը ուշ, բայց վերջապէս երկուքը պիտի հանդիպին իրարու։

Ինձմէ փախչող անցեալիս վայրկենական մէկ դեղին ցոլքը

Digitized by Google

եղաւ հիւանդանոցը մինաւուր պառկած այդ տղան։ Ան ինծի հին օրե՛ր բերաւ ետ, ու ահռելի տագնապ մը անցուցի այն մինաւուր գիշերը, երբ լսեցի թէ փոխանակ իր երկիրը դառնալու, Աստուածածնի առջև լացող մօրը այդ խեղճ տղան, տրտում ու անբարեկամ մեկներ էր աշխարհէն։ Մէկ մը մտածեցի թէ գուցէ պարտականութիւնը իմս էր մօրը իմացնելու տղուն մահը բայց վերջը խորհեցայ թէ մայրը պիտի արտասուէր, ու կնոջ մը լալուն որևէ կերպով պատճառ եղողը ոճրագործ մը սեպած էի միշտ։ Չի գրեցի բան մը ու մոռցայ, ինչպէս մոռցուած էր այն հողակոյտը, որուն տակ կը հանգչէր իմ պանդխտութեան առաջին ընկերս, հեռաւոր լեռներու հատած մէկ զաւակը։

***

Չի գրելս քաւեցի՝ դառնապէս։

Աղիաւախնամի կանաչ սեղանին շուրջ կը հաւաքուէինք այն տարին, ժողովուրդի գթութեան իբր միջնորդ, տարաբաղդներու հետզհետէ եկող անցող խումբի մը մեր կրցածին չափ օգտակար ըլլալու համար։

Եկող գացողներէն շատերը հին ծանօթներ էին ինծի, ես իրենց անծանօթ։

Շատերուն անունը մանկութենէս լսած, վիզերնին կախ ու տրտմագին, կը տեսնէի որ գերագոյն ճիգով մը հազիւ կը զսպէին ինքզինքնին, ապրուստ մը բերող գործ մը խնդրելու համար։ Որչափ ալ առատաձեռն իզմիրցին՝ սակայն որոշ գիտեմ թէ շատ քիչ էր ընձեռուած օգնութիւնը, իրարու վրայ դիպուող տառապանքին հետը բաղդատելով, ու շատ անգամ, ստիպուած, բացասական պատասխան մը կուտար դիմողին ընկերութիւնը։

Իրիկուն մը ժամանակը անցած էր ու ժողովը ցրուելու մօտ, երբ սևերու մէջ պլլուած, ալեւոր մազերով կին մը ներս մտաւ։ Դրացիս հատած էր արդէն և ոչի որոշումը առաջուց տուած, երբ ձայնով մը որ ոսկորներուս մինչև ծուծը դող հանեց,

« Ես փարա չիմ՛ ուզի, ըսաւ, ընծի ճար մը էրէք, զաւակս գտնամ՛, էնուր համար ոտքով իմ՛ գեղէս ճամբայ ինկեր կը վինտռեմ՛։ Լսեցի որ հոս է ելեր։ Ընծի իմ՛ զաւակս գտէք։ Ալ մարդ մարդասանք չունիմ՛ աշխարքի վրայ։ Էկայ որ զաւակս գտնիմ՛, տանիմ՛ իր պապին օձախալը վա..է »։

Digitized by Google

Տիւրի՛ն էր։ Մեր գեղին աղուոր ու հարուստ կինը։ երեսին մորթը ճամբայի արևէն այրած, այդ կինը ոտքով քալելով յիսունևւհինգ օրուան ճամբայ կտրեր էր, իր մէկ հատիկ ողջ մնացած զաւակը գտնելու համար։

Քրտինք մը ոլորեց ճակատս, երբ հիւանդանոցի մէջ մոմի պէս դեղին ցոլքերով այրող ու հատնող տղան յիշեցի։ ժամանակը ու վիշտը ալևորած, զառամած ու ընկճած էին այդ մայրերու գեղեցկազոյնը, սակայն հիմակ ալ հոգիով աղուոր Տիւրինն էր ան։

Աստուածածնի պատկերին հին ղոյգը, որուն սրտէն քիչ առեղէն զաւկին մահուանը սուրն ալ պիտի անցնէր։

« Մէկալ տղաքս թաղեցի, աս մէկ հատիկ տղաս մնաց. Ձեր իզմիրն է եղեր։ Ասչափ առեղ է գիր մը չի գրեց։ Խեղճ զաւակս։ Ասի յիսունը հինգ օր է գեղէն հլլալս։ Ես փարա չի՛մ ուզեր ձըզմէն։ Իմ զաւակս գտէք »։....

***

Դուրս ելայ սրահէն առանց բան մը ըսելու։ Ալ չի վերադարձայ հոն։ Այդ դժբաղդ մօր ստուերէն փախչիլ կ՛ուզէի։ Ան՝ մտածումներուս վրդով ու խռով կուտար շարունակ։

Մեռելոցի օր մը գերեզմանատունը հանդիպեցայ իրեն, նորէն, չեմ հոտառն գիւղէն մինչև հոն գալը չէր յոգնեցուցած զինքը, բայց զաւկին, վերջին մէկ հատիկ զաւկին մահը մէջքը կոտրած էր իրեն։ Պանդուխտի գերեզմաններուն մէկէն միւսը կը շրջէր, իր զաւկինը կը փնտռէր, առանց գտնելու։ Ու վերջապէս յոգնած, անյայտ, անանուն շիրմի մը վրայ ծռելով կը մրմնջէր ինքնիրեն.

« Ձա՛ւակս, նամակ, թուղթ չի գրեցիր, աղէ՛կ։ Բարև մը չի խաւրեցիր այնչափ տարի։ Իմ քովս չի մեռար որ չի լա՞մ Ան ալ աղէկ։ Ա՛խ, տեղդ գտնայի, քու վրա՛դ լայի »...։

***

Ձևմ գիտեր թէ հիմա ուր է խեղճ կինը։ Գուցէ կը քալէ աղուոր աչքերը պղտոր, մազերը ցիրուցան, սևերու մէջ պըլլուած, կը քալէ կեանքի մթութեան մէջէն։ Ես եթէ օր մը յոգնած, ընկճի դողդոջուն, իր կարգին, անյայտ գերեզման մը պիտի ունենայ ինք ալ, զոր ոչ մին պիտի գայ փնտռել։ Գիւղին Աստուածածինը, իր գեղեցկութեան մէջ, նորէն մինակ, անզո՛զ է հիմակ։

Իզմիր

Digitized by Google

19

ՄԵԼՔԻՍԵԴԵԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՑ

(Մահուանը առթիւ)

Սիրելի Հրանդ,

Դամբանականիս ամփոփումը յանձնարարեցիր ինձ ընել։ Բաո մը չեմ յիշեր խօսածներէս. գոնէ պիտի չի կրնամ դասակարգել զանոնք. հոմերական երգի մը վերջին հատուածն էր երէկուան հանդէսը, ցուրտ մահուան չէ՛, անմահութեան և աստուածացման հանդէ՛ն էր այն։

Արտասանած բառերուս վերյուշումին համար պէտք է աչքի առջև ունենամ նորէն իր դագաղը, որուն մէջ կը հանգչէր մեղրամոմի գունատութեամբ ծիւրած մարմինը, պէտք է նորէն զգամ իր մարած նայուածքին հատցնող տառապանքը ու ամենէն աւելի՝ տեսնեմ այն փառայեղ ամբոխը, որ ծնրադրեց մեծ մարդու մը երկրային մնացորդներուն առջև ու լացա՛ւ դառնագին։

Երէկը անցած է շատոնց, ու գիշերի այս տրտմագին լռութեան մէջ անկիւնս քաշուած կը մտածեմ, հազուագիւտ կեանքերու պէս անզուգական մահե՛ր ալ կան. կը մտածեմ թէ երէկուանն ալ անոնցմէ մէկն էր։

Անոր պիտի չի հանդիպի՛մ այլևս ու նոյն իսկ հանդիպէի ալ եթէ այս պահուս, բան մը պիտի չի տեսնէի՛, այնչափ աղօտացան աչքերս։

« Գուցէ ասիկա իր վերջին փա՛ռքը պիտի ըլլայ, վի՛շտեւով լեցուն փա՛ռք մը », կը գրէի Արեւելքին՝ հիւանդանոցի Ցոբելեանին առթիւ։ Այնպէ՛ս ալ եղաւ։ Երեկուան փառքը վիշտ չունէ՛ր իրեն հետ։ Վերջին օրերու լքումին վարձատրութի՛ւնն էր, իր մենաւոր ու արտասուագին րոպէներուն փոխարինութի՛ւնն էր երեկը։

« Անոքիկ եմ ես և այրի
« Եւ իմ օրս է տարաժամեալ,
« Ի Գերեզմա՛ն գլի, հակի,
Հոգիս թաւալ...։ »

Եւ իրապէս այրիացած ու անոքիկ, լքուած իր մեծ բարեկամներէն, որոնք գլինքը կանխեցին դէպի անդրաշխարհի բար-

Digitized by Google

ձունքը, հիւրի մը պէս, յետամնաց անցորդի մը շուար մոլոր նայուածքովը ապրեցաւ վերջին քանի մը տարիները։

Անհետացող սերունդի մը վերջապա՛հն էր կարծես։ Ցիշողութիւնը՝ որչափ ալ հատցնող, հոգիիս առջև կը պարզէ հիմա իր անցեա՛լը ամբողջ։ Ներսէս Աշտարակեցիին սա՛հն էր եղած։ Ուրիշ երկինքի մը զաւակ, մնած տարբեր զեփիւռնեբով, մեր հանրային կեանքին մէջ կ'երևնայ նախ իբր տեսուչ Երուսաղեմի ժառանգաւորացին և իբր խմբագիր Սիօն կրօնաթերթին։ Մուրատեանց սև վեղարը կ'առնէր հոն, հին Գուռնկը Սիօնին կը փոխարկուէր ու քանի մը երկար տարիներ կ'աշխատէր անշշուկ և յուղումնալից, շատ մօտէն կը սեւեռէր Գողգոթային, է՛հ, ուրիշ ափունքի՝ մը վերապահուած էին իր Գեթսեմանին ու Գողգոթան։

Անկէ վերջը կ'անցնի Իզմիր, տակաւին երիտասարդ ու վառվռուն, տարիներու անձուկ շրջանի մը մէջ մոզական գաւազանով մը կարծես զարնուած կը կանգնին կրթական ու բարեգործական հաստատութիւնները։

Մուրատեանցի անունը կ'արձագանգուէր ամենուրեք և անոր հետ Իզմիրցիին անուննները, համբաւները կ'ընթանային մինչև աշխարհի չորս ծայրերը։ Ու վայրկեան մը եկաւ, շլացուցիչ, աստեղական հովերով առլի վայրկեան մը, երբ հանրութեան քունէն Մուրատեանցը կը կոչէր մեր եկեղեցիին նուիրապետութեան զերազոյն աստիճանին։

Մելքիսեդեկ կաթողիկո՛ս։

Այդ վայրկեանը փառաւոր էր և անմոռանալի։ Իր արժանիքին ներքև Շահնուրի, իր մտերիմին սուր գրիչը իբր լծակ, Մուրատեանց բարձրացաւ մինչև անմերձենալին։

Բաղդը անանկ որոշած չէ՛ր սակայն։ Այդ ընտրութիւնը իր Գողգոթան եղաւ։ Այդ ընտրութեան բեկանումը ահարկու եղաւ իրեն համար։

Մեծ անկումներու մէջոցին մարդ գլխու պտոյտ կ'ունենայ, իր առանցքն ու հաւասարակշռութիւնը կը կորսնցնէ։ Նոյնը եղաւ Մուրատեանցին համար ալ, անոր համար պատմութեան անաչառ վճիռներ շուարումի մը պիտի հանդիպին պատասխանատուութեանց ճշտումին առեն։

Ծանր, տրտմաշուք ու սիրտ ճմլող բան մը ունէր իր վերկուսացումը Գատը Գիւղի իր վենարանը։ Աստուած զարկած էր կարծես իրեն։

Digitized by Google

Անկէ վերջիններըը դեռ երէկի դէպքերն էն, սիրելի Հրանդ։ Հինգ տարի առաջ Իզմիր կը դառնար Նորէն, սակայն տխրութեան ծալքերը ճակտէն չանհետացան երբէք։ Իր ձեռքով պսակեց 10 տարուան բարեկամին ճակատը յոբելեանի դափնիով, իր ձեռքով պիտի փակէր անոր աչքերը, ինք նախ ազահեց հիւանդանոցի Ծորելեանին, և անիկա իր վերջին փառքը եղաւ։

Չէ՛, իր վերջին փառքը երէկուանն էր, ափսո՛ս որ չէր՝ կրնար զգալ այլևս։

Եկեղեցիին գաւի՛թը ամփոփեցինք իր մարմինը։ Անկէ յարմար տեղ մը չէ՛ր կրնար ըլլալ Մուրատեանցին համար։ Մամուրեան նախընտրեց իր սիրական գաւկին քովիկը, Սրբազանը՝ պսակուած եկեղեցիին վրայ, իրեն յաւիտենական հանգստավայր՝ անկէ հեռու տեղ պէտք չէ՛ր մնալ յաւիտեան։

Կաթողիկոս չկրցաւ ըլլալ, բայց հոգիով Կիլիկիոյ արժան կաթողիկոս մը ծնաւ, ինչպէս կ՛ըսէր ինծի տրտմագին ժպիտով։

Ու վերջին երկուշաբթին, մարմնական ուժերը սպառելու մօտ՝ քեզի՛ կը հարցնէր ինծի, սիրելի Հրանդ։ «Հիւանդութեան պատճառով չկրցայ պարտքս կատարել, կ՛ըսէր հևալով ու գողդոջուն, պէտք էր որ մտերմիս գաւակը ե՛ս առաջնորդէի իր խմբագրի փշալից ասպարէզին մէջ»։ «Պիտի ըսէի Հրանդին, աւելցուց իր հին պաշտելի ժպիտով, որ մօրը Մարիամին բարեպաշտութիւնը ու Մամուրեանին ալ փիլիսոփայական բարեպաշտութիւնը նշանաբան ընտրէ իրեն...։»

Ասոնք իր հոգեվարի խօսքերն են, սիրելի Հրանդ։ Իմ պարտքս էր որ ըսէի քեզի։

Սակայն ինծի... ինծի բան մը չ՛ըսաւ վերջին անգամ։ Նայեցաւ միայն, վերջին օրը կէս օրին, երբ ծոեցայ համբուրելու իր ձեռքը։ Այդ երկու աշխարհներուն միջև թափառող նայուածքը պիտի չի մոռնամ կեանքիս մէջ։ Անոր մէջ կարդացի մտերմութեան խուսափող զորովը, որ հետևեցաւ իմ կեանքիս, Գասը գիւղէն մինչև Իզմիր, ամբողջ տասը տարիներ անոր մէջ կարդացի կարօտն իր հեռաւոր սիրելիներուն, մաշող կարո՛տը իր մօր գերեզմանին, որուն քով ամփոփուիլ էր իր սիրական բաղձանքը։

Ալ չե՛մ կրնար գրել։ Գրիչը կը դողայ ձեռքիս մէջ։ Կարծեմ էֆէ կ՛զգա՛մ զինքը, իր ստուերը, հոս է, մօտիկս, որ պիտի ժպտի ինձ։

Գիշե՛ր բարի։ Յուսահատութի՛ւն, Սրբազան...։

Իզմիր 17 Յուլիս 1905

Digitized by Google

20

ԳԵՐԵԶՄԱՆԷՆ ԱՐՁԱԳԱՆԳ

ՌՈՒԲԷՆ ՉԱՐԴԱՐԵԱՆԻՆ ԵՐԿՈՒ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Ա.

904 Հոկտեմբեր 13/26
Մանիսա

Սիրելիս Որբերեան,

Որոշած ես միտնչեւապէս բանաստեղծ մնալ, որքան քու քերթուածներուդ մէջ — որոնցմէ վերջինը Անտոնեանի այս օրերուն «Ծաղիկ»ի մէջ հիանալի էր պարզապէս, — այլ նաև բոլոր յետին մանրամասնութեանց, ոչնչութեանց մէջ իսկ։ Տարիներով կարօտցած նամակի մը տեղ ինծի կը ղրկես անապատական երգիչի մը, հապէշական հազներգուի մը հաւանականաբար՝ մէկ պատկերը, ձեռքը քնար մը բռնած, որ առանձին առնուած սակայն, հիմակուան կեանքիդ խորհրդանշանն ըլլալ կը թուի ինծի. գիտեմ թէ այդ քնարը պիտի ընկերանայ քեզի, ուր որ ալ ըլլաս դուն, Հոմերոսի ծննդավայրէն մինչեւ անապատներու խորը, մինչև Մենելիքներու թագաւորութեանց սահմանները, որովհետև մայրդ բանաստեղծ ծնած է զքեզ։

Բայց դուն ատեն մը մտերիմ մըն ալ էիր ինծի, թէև այսքան երազային նորէն, ինչո՞ւ հիմա առաջինը այնքան փոխուած ու վերջինը միշտ նոյնը մնացեր է։ Ճիպուղիէն մինչև Զարդարեան տող մը միայն ու պիտի ներէի՛ր դուն ինծի եթէ նոյնպէս փոխարինէի քեզի։

Գիտնայիր թէ որչափ կարօտով փնտռեցի քեզ իզմիր հասնելէս ետք, և մանաւանդ որչափ պէտք զգացի, կարելի չ՚պիտի ըլլայ երեւակայել քեզի, թէ ինչ տագնապալի ամիսներ անցան վրայէս մինչև այս օրը ուր կը գտնուիմ Մանիսա։

Եղբայրական յարգանքներս Տիկնոջ, և իմ կողմէս քու շրթունքներէդ համբոյրներ փոքրիկ Որբերեանին։

Բարեկամդ
Ռ. Զարդարեան

Digitized by Google

Բ

R. ZARTARIAN
Oulitza Docteur C. Tchomeko N. 96
Philippopolie (Bulgarie)

1903 Սեպտ. 22
Փիլիպե (Պուլկարիա)

Սիրելիս Որբերեան,

Անէծքի ծովը՝ անէծքի երկրէն, ալիքի մը պէս մեզ դուրս նետեց ահա այս օտար ափունքներուն վրայ, ուր կը քաշենք հայրենիքին սգաւոր բայց վրէժխնդրութեան դրօշակը, և անոր տակը կրնստինք։ Խարբերդէն Իզմիր, Իզմիրէն Պուլկարիա անդարձ պանդուխտի երկայն ու տխուր հետքով ճամբան, անհատնում, բազմաճիւղ, ոմանք յանգելով աշխարհին մէկ ծայրը, ոմանք՝ միւս անծանօթ մէկ կէտը, շատեր հեռաւոր Ամերիկան ու հատ մըն ալ անապատներու ցնորական տարածութիւնները՝ անդին՝ Հապէշիստան, ուր կը տնկէ իր վրանը ու կը նստի երիտասարդ բանաստեղծ մը։ Ճակատագրին անիծապարտ ձեռքը երկինքէն՝ Հայու վիշտն ու ոսկորնե՛րն է որ կը ցանէ ամեն կողմ, որոնցմէ ստիպուած է ահա ներկայ հայ սերունդին երգիչը իր մոայլ ու ցաւագին երգերուն ներշնչումը հաւաքել, և կ'երեւակայեմ հիմա, սիրելի Որբերս, անապատներու յաւիտենականապէս անսահման հորիզոնները թևաճոխ ներշնչմանդ վսեմութիւնը ու պիտի խնդրեմ եղբօր իրաւունքով, որ անկէ արծուի քանի մը թև, քանի մը փետուր փրցընես ու ասդին, մեզի խրկես։

Հոկտ. 13ին լոյս կը բերենք «Ռազմիկ» լրագիրը, որուն մէկ յայտարարութիւնն ալ ահա քեզի կը խրկեմ այս անգամ Պալքանեան Դաշնակցական շրջանին ձեռնարկութիւնն է թերթը, որուն խմբագրական հոգը լինելի է յանձնուած։ Ու ընկերները կը սիրեն քեզ։ կարօտցեր են երգերդ և որ աւելն բաղձալին է, կ'սպասեն որ «Ռազմիկ»ի տևական աշխատակիցն ըլլաս քու հեռաւոր բոյնէդ, բերելով մեզի հոդ ցրուած հայ կեանքին եղբայրութիւնը, որմէ մենք ալ մեր կողմէն կարօտով պիտի խրկենք քեզի։ Երգեր, երբ ներշնչումդ յանկարծ, անակընկալ պարագայի մը կուզայ ողջագուրելու զգացումներդ ու

Digitized by Google

հոդիդ, երբ Հուրը չի՛ պակսիր արդէն քեզի։ Երկրին մեր ամենէն աւելի մօտաւորութեան նպաստաւորեալի հանգամանքովը միշտ աւելի շատ ու թարմ լուրեր պիտի կրնայինք խրկել «Ռազմիկ»ով։

Կարօտներու փունջ մը խրկելով քեզի, անձկութեամբ կ՛սպասենք քու առաջին դրութեանդ։

Շատ համբոյրներով քոյդ
Ռ. ՉԱՐԴԱՐԵԱՆ

ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

Ճիպուղի, 14 Ապրիլ 1919

Սիրելիս Զարդարեան,

Երկինք

Սեւ Ծովէն Միջերկրական, Մասիսէն Տորոս, պիտի ազատագրուի Հայաստան։ Վերէն կը տեսնես հիմակ վրէժի և ազատութեան դրօշը, ծաւալուն այնչափ սիրած հայրենեացդ վերեւ։ Հայ Բանթէոնին մէջ պիտի կանգնուի արձանդ, որուն վրան անապատներու բանաստեղծը պիտի գայ զրոշմել երկու տող.

« Ինկա՛ւ, օիւմին վայրը մնաց անծանօթ —
« Հայրենի՛քը եղաւ իրեն գերեզման »...

Կարօտալի համբոյրներով
Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ

Digitized by Google

Ա

ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ՕՐԱԳՐԷՍ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ

1

Վերջին Գերմանականը

Ճիպուղի, 1 Օգոստոս 1914

Ուռուն. ժամը 4։ Անապատներու դամբանային լռութիւնը կ'ընդհատի յանկարծ խոր ու ղողդոջուն, ահաւոր ու տարածուն ձայնէ մը, որ գետնաշխրիմներու խորէն կը ծաւալի, վերջին դատաստանին փողին նման։ Ընդոստ անկողնէս վար կը նետուիմ ու կ'երթամ ղէպի ծովափ։ Աղշալոյսին կողմը կարմրած է արդէն։ Դէպի արեւմուտք, ծովախորշին կողմը բիւրաւոր լոյսերով շողացող հսկայ մը կը յառաջանայ մութ ալիքները ճեղքելով։

Ահարկու շոգենաւ մըն է։ Քաղաքը կ'արթննայ բոպէի մը մէջ ու սոմալիները իրենց երկայն սիլուէթներով ծովեզերը կը դիմեն։ Շոգենաւը կը շարունակէ իր ահարկու սուլումը օդին ալիքները դողացնելով։ Գերմանական Քրիսթիան 10-րդ շոգենաւն է, թիւրպինաւոր, ամենավերջին կատարելագործութիւններով օժտուած։

Նաւապետը կ'իջնէ ցամաք, դեղին մօրուքով, կապոյտ աչքերով հսկայ մը։ Մթնոլորտը ելեքտրականութեամբ լեցուն է։ Հեռագիրները իրարու կը յաջորդեն։ Եւրոպա բռնկած է կամ մօտ այրելու։

Մինչև իրիկուն անորոշ վիճակ։ Իրիկունը շոգենաւային ընկերութեան գործակալը լինձի կուգայ, ձեռքը հեռագիր մը։ Համպուրկէն է, գործակալին շնորհիւ Քրիսթիանի նաւապետին ուղղուած։

Digitized by Google

« Ամեն դործողութիւն գաղրեցուր և շոգեկինդ Մասաւա գնաւ »

Մինչև առտու հեռագիրը վար դնել կ'որոշէ գործակալը։ Գիշերը՝ խաղաղ, այլ ահարկու։ Երկինքը անամպ, այլ վայրկեանը մէկ ելեքտրական լոյսի հևք մը։ Ջեմ քնանար։

2 Օգոստոս 1914

Առտուն ժամը 6։ Համպուրկ Ամերիքա գծին Ֆրանսացի գործակալը գիս միասին կ'առնէ Քրիսթիան կը տանի։ Նաւապետը կամրջակին վրայ կը քալէ չղաձիգ և անկանոն քայլերով։ Հեռագիրը կ'առնէ, և իբր թէ պողպատէ լախտի հարուածմը իյած ըլլար գլխուն, աթոռի մը վրայ կ'ինկնայ կապոյտ աչքերը արցունքով լեցուն, ճակատը կը ձգէ բազուկին վրայ, ու հոգեվարքի հռնգիւնին նման երկիցս կը մրմնջէ.

« Տարաբաղդ Գերմանիա, տարաբաղդ Գերմանիա »։

Երկու վայրկեան չի տևեր ցնցումը, կը կանգնի նորէն, խողովակէն վար քանի մը հակիրճ հրամաններ կուտայ, ձեռքը կ'երկարէ սուլիչին չուանին, ու ծովերու Լևիաթանը դողալ կ'սկսի։ Կէս ժամ չի տևեց, խարիսխը վեր առին, ու նաւը բռնեց անհունին ճամբան, երբ ընկերս ու ես նաւակին մէջ կը դառնանք ձիպուդին։

Քրիսթիան կը մեկնէր սուրալով երազային ուրուականի մը նման, ահագին դրօշը ծփացնելով հարաւի խորշակին առջև։ Նաւապետը ինկած է նորէն աթոռին վրայ. ղէկը թողած նաւուղիղին, ու ճակատը բազկին վրայ ձգած։ Կը դիտեմ դրօշակը ընդերկար։ Ինոր ծալքերուն սարսուռները հոգիի կ'անցնին։ Տարիներէ ի վեր այդ դրօշը իր մխաստուեր մղձաւանջին տակ պահեց մարդկային կեանքը, իր մահուան չափ սև, անյուսութեան պէս սպիտակ, և արիւնի պէս բոսոր երիզներուն ներքև կապեց, կաշկանդեց ամեն ազատական խանդավառ խոյանքներ և տարուէ տարի, օրէ օր աւելի խրոխտ և աւելի ահարկու դարձաւ։ Ուզեց իր ստուերը նետել ամեն ծովերու վրայ, մոռնալով թէ անհունը չի՛ կաշկանդուիր, ամեն հայրենիքներու վրայ, չի յիշելով թէ անոնք են միակ և իրական անմահները։ Ուզեց արիւնի շաւիղներու մէջէն քալել և բարձրանալ մինչև բարձունքը մեր յաւերժական Մասիսին, իր ճամբուն վրայէն ջնջելով, անհետացնելով ազնիւ ու ազնուական Հայուն տարաբաղդ բեկորները։

Digitized by Google

Ծովափ հասնելուս նայուածքս կը հանդիպի միւս դրօշակին, միւս եռագոյնին, որ մէկ դարէն աւելի է հոմանիշը եղաւ Ազատութեան, Հաւասարութեան և Ազգերու Եղբայրակցութեան։ Ան ալ բարձրադիտակ ձողին գագաթը կը ծփայ եւ կը ծաւալի յոյսի և սիրոյ սրբազան ողջոյնը ղրկելով բոլոր ճնշուած ու նահատակ ժողովուրդներուն։

Քրիսթիան հեռո՛ւ է արդէն, այնչափ հեռու, որ մշուշին մէջ հազիւ, անորոշ կէտի մը պէս կ'երեւնայ։ Այդ աննշան կէտին վրայ է անշուշտ տակաւին սեւաստուեր եռագոյնը, ու շիկագոյն մազերով, կապուտաչուկ եւ անհուն վիշտերով լեցուն նաւապետը, որուն գուցէ անգամ մըն ալ պիտի չի հանդիպին այս անապատ ափունքները։

« Տարաբա՛ղդ Գերմանիա, տարաբա՛ղդ Գերմանիա »...

Եւ սակայն կրնար երջանկագոյնը ըլլալ Գերմանիան, եթէ միայն յիշէր թէ փոխանակ բիրտ ուժի և տիրապետութեան մոլուցքին, պարտականութիւն ունէր ազդակը հանդիսանալու համաշխարհային եղբայրակցութեան իրականացումին · ու եթէ յիշէր շիրիմն ու յիշատակը, անցեալն ու ապագան, ու թողուր իր հսկայական տորմիղները տանիլ ամեն ծովերու վրայ խաղաղ աշխատանքի ու քրիստոնեայ քաղաքակրթութեան օրհնութիւնները, փոխանակ ամեն կողմ ցրուելու անյագ փառասիրութեան, նախանձի, վրէժի ևատելութեան թունալից սերմերը։

Իսկապէս տարաբաղդ, տարաբաղդ Գերմանիա։

Քրիսթիան չ'երեւնար այլեւս։ Հրավառ արեւը՝ ծովը բոստրագոյն ներկած էր Յատկանշական պարագայ։ Արիւնի ծովը իր մէջ ընկղմած է գերման հսկան... Իմ հայրենեաց արեան ծովը։

2.

ՄԱՐՍԷՅԷԶԸ

1914, Օգոստոս 2 ժամը 2 կէսօրեն վերջ,

Մէսաժըրի մը եկած է ու երկու հարիւրի չափ ճամբորդներ հաւաքուած են Քափէ ըր լա Բէի սրահը։ Գաղթականներ են Լիտօ-Շինէն, որ աշխատանքի շրջան մը լրացուցեր Ֆրանսա կ'երթան օդափոխութեան, նոր ուժ, նոր արիւն պիտի առ-

Digitized by Google

նեն։ Կեանքի ամեն հասակ իր ներկայացուցիչը ունի մէջերնին, 1870ը տեսնող ծերուներ ու նոր դարուն ազազուն զաւակներ կը խօսին, կը վիճին, կը խմեն, ու կ'երգեն երբեմն։ Հայ գաղութն ալ հոն է, իր սովորական անկիւնը։ Տարօրինակ իրողութիւն, որ ոչ մին Եւրոպայի մասին կը խօսի, Աւստրիոյ վերջնագիրը, Ռուսական զօրաշարժը, Գերման յուզումն ու ազգերու որոտումը անտարբեր կը թողուն մեր անապատային անկիւնը հաւաքուած ուղեւորներու խումբը։ Ցանկարծ զամբանային լռութիւն մը կը տիրէ։ Տեղակալ Տըբուի, Ճիպուղիի պաշտպան զօրաց հրամանատարը ներս կը մտնէ սրահէն, ձեռքը հեռագրի կապոյտ թուղթ մը բռնած։

« Ֆրանսա ընդհանուր զօրաշարժ հրամանագրած է »։

Րոպէ մը միայն տեւեց լռութիւնը, բազմութեան շունչը բռնուած, կեանքը դադրած կարծես, երբ եօթանասունը անցուցած ալեւոր ծերունի մը, ոտքի ելաւ և արտասուագին ու որոտագին Մարսէյյէզը երգել սկսաւ։ Եւ ամբողջ ամբոխը, ոտքի էր. կիներ, ազջիկներ, մանուկներ, պատանիներ, երկու հարիւրէն աւելի, շատերը սեղաններուն վրայ բարձրացած, երգեցին, գոռացին, յուզեցին ու բռնկցուցին։ Ֆրանսան իր կոչը կ'ուղղէր աշխարհի և անապատը արձագանգ կուտար հրաւէրին, մարտիրոս Ազատութիւնը առիւծի պէս կը ցնցէր իր բաշերը, պատրաստակամ դիմագրաւելու բռնապետութեան հորդաներուն։

Ու Հայերս ալ երգեցինք։ Եւ աշխարհի վրայ ոչ մէկ ցեղ մեզի չափ իրաւունք ունէր գոռալու Մարսէյյէզին աստուածային վանգէրը։ Ու սրահին մէջ զառանցանքի պէս բան մը տիրեց մէկ րոպէ։ Շատեր իրարու վիզ փաթթուեցան ու տղայի պէս, հեծկլտալով լացին։ Ծերուններըը, որ 1870ին տեսած էին Ալզաս Լորենի բաժանումը յօշոտուած հայրենիքէն, նոր նշանուած երիտասարդները, որ հայրենիքի բագինին պիտի երթային նուիրել իրենց սիրտն ու բազուկը, ու Ֆրանսուհին եղերաբաղդ ու խրոխտ, որ պիտի գնար Ժան Տ'արքներու և Մատամ Ռօլաններու դրօշը բարձրացնելու անգամ մըն ալ։

Եւ անդադար, հետզհետէ աւելի որոտուն շեշտերով Մարսէյյէզը կը գոռար։ Կը փորձուիմ հոս արտագրել այդ դիւցազնական երգին զոյգ թարգմանութիւնները մեր հին ու նոր լեզուներով։

Digitized by Google

Սիլվիո Բէլլիքօյի « Բանէֆ իմ »ին, Հիւկօյի Թշուառներուն հետ այդ երգը մեր յեղափոխութեան նուիրական երրորդութիւնը կազմած է կէս դարէ ի վեր։

ԼԱ ՄԱՐՍԵԱԶԷՋ

(Թարգմանութիւն Պետրոս Թէրզեանի)

Արիք, որդի՛ք դուք հայրենեաց,
Հասեալ է արդ մեզ օր փառաց,
Դրօշ բռնութեան յարիւն թաթաւ
Կանգնի ընդդէմ մեր դիմագրաւ
Լուա՛յք ՚ի դաշտս պատերազմաց
Զահեղ գոչիւն վայրագ զօրաց,
Գան խողխողել ՚ի գիրկըս ձեր
Զորդիս, կանայս ձեր ՚ի սուսեր,

Հա՛պ օն, ՚ի զէն քաղաքացիք
Կազմել ըզգունդ քաջամարտիկ,
Օն, դիմեսցուք տալ ՚ի յագուրդ
Դաշտաց մերոց զարիւն անսուրբ։

Ձի՞նչ կամի այդ հրոսակ գերեաց
Մատնիչ, դաւող թագաւորաց
Ո՞ւմ այդ անուր ե՛անարգ շղթայ
Ո՞ւմ ի վաղուց պատրաստեալ կայ,
Ձինչ նախատինք մեզ, Գա՛ղղիացիք,
Յո՛րպիսի յոյզս վառիլ պարտիմք,
Մատնել զմեզ վատք յանդգնին
Ի գերուքի՛ւն անդ ՚ի նախկին.

Հա՛պ՝ օ՛ն, ՚ի զէն, քաղաքացիք
Կազմել ըզգունդ քաջամարտիկ,
Օն դիմեսցուք տալ ՚ի յագուրդ
Դաշտաց մերոց զարիւն անսուրբ։

Ձի՞նչ, ժըտիցե՞ն այդ վաշտք օտար,
Լինիլ երկրիս հրամանատար,
Ձի՛նչ այն վարձկան փաղանգք անսաստ
Ձգո՛ռ մեր մարտիկս անկցե՛ն տապաստ։

Digitized by Google

Այլ աղէ՛, տէր, ձեռք ստրկաց
Արկցե՛ն լըմեօք լըլուծ չալաց,
Եւ տիրապետք անարդ անդրէն
Լիցի՛ն բաղդից մեր տընօրէն

Հա՛պ՝ օ՛ն ՚ի գէն քաղաքացիք,
Կազմել լըզդունդ քաջամարտիկ,
Օ՛ն, դիմեսցուք տալ ՚ի յագուրդ
Դաշտաց մերոց զարիւն անսուրբ։

Դողացէ՛ք բռո՛ւնք, և գուք դրո՛ւժանք,
Կուսակցութեանց մեծ անարգանք,
Զի ձեր խորհուրդք հայրենասպան,
Վարձս ընկալցին գիւրեանց արժան.
Համակ՝ գինի՛ ՚նդդէմ ձեր ՚ի մարտ
Թէ գիւցազունք մեր անկցին արդ,
Վերկենցաղէ զայլըս երկիր
Մղել ճակատ վըրէժ խնդիր.

Հա՛պ՝ օ՛ն ՚ի գէն քաղաքացիք,
Կազմել լըզդունդ քաջամարտիկ,
Օ՛ն գիմեսցուք տալ ՚ի յագուրդ
Դաշտաց մերոց զարիւն անսուրբ։

Նուիրական սէր հայրենեաց,
Օգնեա ՚ի վրէժ, մեր կուռ բազկաց,
Ազատութիւն մեզ կաթոգին
Ընդ քո պաշտպանս մարտի՛ր ուժգին,
Արդ՝ յաղթութիւն ընդ մեր դրօշու
Հասցէ թող ձայն քո քաջազդու,
Եւ թշնամիք քո ոգեսպառք
Տեսցեն զմեր փառս, քո գյաղթանակ։

Հա՛պ՝ օ՛ն ՚ի գէն, քաղաքացիք
Կազմել լըզդունդ քաջամարտիկ,
Օ՛ն, դիմեսցուք տալ ՚ի յագուրդ
Դաշտաց մերոց զարիւն անսուրբ։

Digitized by Google

ԼԱ ՄԱՐՍԵՅԵԶ

(Թարգմանութիւն Մեսրոպ Նուպարեանի)

Ով, հայրենեաց արի՛ զաւակք
Փառաց օրը հասած է մեզ,
Դուռ բռնութեան ահա դրօշակ
Մեզ դէմ կանգնած է սիգապէս,
Դաշտերուն մէջ կը լսէ՞ք ձայն
Զօրականաց բիրտ ու վայրագ,
Ձեր բազկաց մէջ մորթել կուգան
Ձեր ամուսինքն և ձեր զաւակք.

Օն ի զէն, ո՛վ եղբարք,
Կազմեցէք Ձեր գունդեր
Ցառա՛յ, յառա՛յ մի պիղծ արիւն
Թող լուայ ձեր դաշտեր:

Այդ հրոս գերեաց, այդ մատնիչներ
Այդ վատ արքայք ի՞նչ միտք ունին,
Որո՞ւ համար հաստ շղթաներ
Վաղուց հետէ կը պատրաստուին:
Մե՛զ, ո՛վ ֆրանսեանք.....: ի՞նչ նախատինք,
Ինչ յոյզ զայրոյթ զգալ պէտք ենք:
Նոքա կ՛ուզեն որ մատնուինք,
Հին գերութեան և կ՛սպասե՞նք:

Օ՛ն, ՛ի զէ՛ն, ո՛վ եղբարք,
Կազմեցէք ձեր գունդեր,
Ցառա՛յ, յառա՛յ, մի պիղծ արիւն
Թող լուա՛յ ձեր դաշտեր:

Ի՞նչ, հրոսակներ օ՛տարական
Մեր հայրենեաց պիտ՛ ըլլա՞ն տէր,
Ի՞նչ, այդ վաշտեր անարգ, վարձկան
Պիտ՛ տապալե՞ն մեր կտրիճներ:
Մե՛ծըդ Աստուած, ստրուկ ձեռքեր
Մեր ճակատներն ծռե՞ն պիտի,
Եւ սինլքոր բռնապետներ
Հանդիսանան տէ՛ր Ֆրանսայի:

Digitized by Google

Օ՛ն, ՚ի զէն, ո՛վ եղբարք,
Կազմեցէ՛ք ձեր գունդեր,
Ցառա՛յ, յառա՛յ, մի պիղծ արիւն
Թող լուայ ձեր դաշտեր։

Վախցէ՛ք ժանտեր, դուք, դրուժաններ,
Կուսակցութեանց, ո՛հ, նախատին,
Վախցէք, մատնիչ ձեր խորհուրդներ
Հուսկ պատիժնին պիտ՚ ընդունին,
Զի ամեն մարդ ձեզ դէմ զինուոր։
Եւ թէ խնան մեր դիւցազներ
Երկիր իսկոյն կ՛արտադրէ նոր,
Ձեզ դէմ կռուի՛լ միշտ անվեհեր։

Օն, ՚ի զէն, ո՛վ եղբարք,
Կազմեցէ՛ք ձեր գունդեր,
Ցառա՛յ, յառա՛յ, մի պիղծ արիւն
Թող լուա՛յ, ձեր դաշտեր։

Ֆրա՛նսեանք, իբրև վեհանձ կռուող
Զարկէք հարուած կաւ՛ խնայեցէք,
Գութ ունեցէք ձեզ դէմ զինուող
Տկար հոգի զոհերուն հէք։
Այլ արիւնռուշտ այն հրէշներ,
Այլ Պուլյէի ընկերներ ժանտ
Բոլոր անգութ այն վաղրներ
Որք իրենց մօր պատուեն արգանդ։

Օն ի զէն, ո՛վ եղբարք
Կազմեցէ՛ք ձեր գունդեր,
Ցառա՛յ, յառա՛յ, մի պիղծ արիւն
Թող լուա՛յ ձեր դաշտեր։

Սէր հայրենեաց նուիրական
Մեր վրիժառու բազկաց օգնէ,
Ազատութի՛ւն մեզ սիրական,
Պաշտպաններուդ կողմէն կռուէ.
Ուժգին ձայնովդ յաղթութիւն թող
Վազէ, մտնէ դրօշներուդ տակ,
Եւ ոգեսպառ գնդուձ ոսոխ
Տեսնէ մեր փառք, քու յաղթանակ։

Digitized by Google

Օն 'ի զէն, ո՛վ եղբարք,
Կազմեցէ՛ք ձեր գունդեր,
Յառա՛ջ, յառա՛ջ, մի պիղծ արիւն
Թող լուա՛յ ձեր դաշտեր։

Հայկական խումբը աչքերնիս արցունքով, սրտերնիս վրէժով, իրարու երես նայեցանք։ Բնազդաբար Մարսէյլէզը երգող եօթանասնամեայ ծերունիին ձեռքը համբուրեցի, ան ալ վրիս փաթթուեցաւ։ Չի գիտցայ իր անունը, ոչ ալ ինք իմս։ Չեմ կարծեր թէ աշխարհի վրայ պիտի զինքը վերատեսնեմ։ Եւ առանց մեր շուրջը նայելու խմբովին դիմեցինք զօրանոց։ Ֆրանսայի կոչին պատասխանող առաջին կամաւորները մե՛նք եղանք։ Բնա՛զդը կը մղէր մեզ այն կողմը, արդար դատին կողմը, երկար դարերէ ի վեր մեր ցեղին կուրծքին տակ ամփոփուած խոյանքն էր որ կը պոռթկար, մեր մատաղ կեանքերը զոհաբերելու համար ազատութեան նուիրական բագինին առջև։ Ահա կամաւորներուն անունները։

1. *Տրդատ Խոյեան Պօլսեցի, հանրածանօթ քահանային երիտասարդ առիւծի պէս զաւակը։*
2. *Օննիկ Քիրէճճեան։ Գատրգիւղ էն, որ վայրկեան մը երիտասարդ թուրքերու հաւատացած, միացած անոնց, կանուխէն զգացեր էր դառն յուսախաբութիւնը ու խլեակի պէս այս ափունքն էր նետուեր։*
3. *Պերճ Պապաեան, Իզմիրի Մեսրոպեանէն ինծի աշակերտած, ու ինծմէ տարի մը վերջ հոս եկած տարադրութեան վրանը պարզելու համար։*
4. *Հայկ Տամսյուրաճեան Իզմիրցի կրակոտ պատանին։*
5. *Հայկ Թուլումպաճեան Իզմիրէն, Մեսրոպեանի աշակերտ, ու երկիցս նուիրական ինծի համար։*
6. *Եդուարդ Սէֆէրեան, Եւդոկիացի, Բերայի Էսաեանէն աւարտական, անապատի որդեզրին քով տարիներէ ի վեր պաշտօնեայ, գրեթէ զաւակ։*
7. *Մաքսուտ Այնաճեան, Պօլսեցի, կեանքի յուսախաբութիւններուն ենթարկուած, այլ միշտ անընկճելի։*
8. *Մուսուլլու Իզմիրցի Հայ Կաթոլիկ, զգայուն և ազնիւ պատանի մը։*

Digitized by Google

9. Զէրքէզլի, Աղեքսանդրիայէն Հայ Կաթոլիկ, Նախորդին պէս, այլ աւելի կրակոտ ու խանդավառ։

10. Ռ. Որբերեան, — կեանքի թափառականը։

Ճիպուգիի Հայ գաղութէն կը մնար միայն Արթաքին, Օրթագիւղէն, յիսունըչորսը անցուցած, և որ սակայն մեզի հետ էր հոգիով ու անցեալով։

Վաղը պիտի երթանք առտուն կանուխէն, զօրանոց, մարզանքի։ Մէսաժըրին մեկնեցաւ արդէն, ու քաղաքը քնանալ սկսաւ։

Անհուն յուզումի մը ներքև ընկճուած՝ կը փակեմ աչքերս։

3

ՄԵԿՆՈՂՆԵՐԸ

Օգոստոս, Սեպտեմբեր, Հոկտեմբեր,

Ցնորական արագութեամբ դէպքերը կը յաջորդեն իրարու։ Քսան երկու օրուան դիւցազնական դիմադրութենէ մը վերջ կը յախջախուի Պելճիքա։ Գերմանները կը հասնին Բարիզի դուռը։ Մարնի հսկայ ճակատամարտը կը մղեն ու կ'ստիպուին ետ քաշուիլ։ Թնդանօթներու որոտը սակայն չի հասնիր մինչեւ հոս, ուր մենք ալ, զինուորականի հագուստով՝ հրացանը ուսերնիս մարզանքի կ'երթանք։ Շոգենաւները կուգան իրարու ետև ու կը տանին ամեն անգամ՝ խմբակէն քանի մը հոգի։ Եթովպիոյ խորերէն կուգան կը հասնին զօրակոչի տարիքը ունեցող երիտասարդ ֆրանսացիները, մեզի կ'ընկերանան քանի մը օր, կը մարզուին ու կը մեկնին։ Շատ անգամ առտուն ժամը չորսին կ'սկսինք քալել արդէն, տանեակներով ու համաչափ քայլերով։ Օրական մինչև քսան քիլօմէթր ճամբայ կը կտրենք Սեպտեմբերի այրող արևին տակ, աւազի կոյտերու մէջ կը խրի ոտքերնիս, սուր քարերէն կը ցաւի, սակայն չենք զգար։ Մեր հասակին բարձրութեան պատճառով ֆրանսացի Ռօպէրթին ու ես միշտ գունդին առջևէն կը քալենք։ Մարզանքէ վերադարձին հևասպառ եմ, երկար տարիներէ ի վեր լճացած արիւնս ակամայ շարժիլ կ'սկսի, ու կամքիս բովանդակ կորովին պէտք ունիմ չ'իյնալու համար։ Ֆրանսայի համար, հայրենեաց համար, ազատութեան համար, յառա՛ջ։ Առաջին մեկնողները տեղակալ Վիժիէն ու իր կինը եղան։ Վիժիէն հին

Digitized by Google

զինուորական մըն է, տասներեք գաղթային ճակատամարտնե-
րու մասնակցած ու պատուոյ լէգէոնի աստիճ։ Պատերազմի
հրատարակութեան յաջորդ օրը հեռագրեց Ռազմային նախա-
րարին իբր կամաւոր իր արիւնը առաջարկելով Ֆրանսայի։
Նախարարը պատասխանեց անմիջապէս։ Ֆրանսան, այսինքն
քաղաքակրթութիւնը պէտք ունի ամեն անձնուէր հոգիներու
աջակցութեան։ Երինն ալ մեկնեցաւ իբր Կարմիր Խաչի հիւան-
դապահ։

Հավրէզը անցաւ ծայրէ ծայր լեցուն Մատակասքարի զօր-
քերով։ Ասեղ ձգելու տեղ չի կար։ Ես ու Պապաեան պահակ
կարգուած էինք կամրջակին վրայ։ Ճիպուդիէն զօրք պիտի
չի կրնար առնել։ Շոգենաւը խարիսխը վեր առնելու վրայ, կը
տեսնենք կախուած չուանի մը վրայէն երիտասարդ մը որ կը
մագլցի, ձեռքը, երեսը մրոտած շոգենաւ կ'ելլէ ու կ'անհետա-
նայ բազմութեան մէջ, մինչ վարը ոստիկաններու նաւակին
մէջ իրարանցում մը կը տիրէ։ Տիւ Պօսքէն է եղեր, երիտա-
սարդ ճարտարագէտ մը, որ Ֆրանսա կը փախչի։ Պատերազմի
յայտարարութենէն ի վեր քանի անգամ խնդրագիր տուած էր
որ զինք ճակատ ղրկեն։ Մերժած էին առարկելով թէ Ճիպուդի
ալ իրեն պէտք ունին։ Զէր դիմացած և հիանալի անկարգա-
պահութեամբ մը նաւ կը նետուէր, երթալ Գերմաններուն դէմ
կռուելու համար։ Քանի մը վախկոտ ու բացառիկ դէմքերէ
զատ, որ պահուիլ կը նախընտրէին, Տիւ Պօսքէի ոգին էր որ
կը տիրէր ամենուն, մանաւանդ Հայոց մէջ, կռուիլ, արիւնը
նուիրել Ֆրանսայի—հայրենիքներու հայրենիքին համար։ Ու
մեկնեցան իրարու ետև, Տրդատ Խոյեանն ու Օննիկ Քիրէճ-
եանը, Հայկ Տամպուրաճեանն ու Հայկ Թուլումպաճեանը,
Մուսալլուն ու Զէրքէզլին։ Ամենուն հեռ միասին գացի մին-
չեւ շոգենաւ, իրենց ճակտին իմ և հայրենեաց համբոյրը ղրոշ-
մելով։ Վերջին մեկնողը երկաթուղիի ընկերութեան պաշտօն-
եայ Հայ մը եղաւ, որ պաշտօնին բերումով Ճիպուդիի և Տիրէ
Տավայի մէջև, եղովպական հողի վրայ, փոքր կայարան մը կը
բնակէր, Այիշա անուն։ Թղթերուս մէջ կը գտնեմ իր մէկ
գրած նամակը, պարզ, անուշ այլ ափսո՛ս, հիմակ այնչափ
տրտմագին։

Digitized by Google

Ադիշա 15 Սեպտ. 1914.

... Ռ. Որբերեան

Ճիպուղի

Իմացայ թէ Ճիպուղիի հայ երիտասարդները Ֆրանսա պիտի մեկնին իբր կամաւոր և թերեւս մէկ քանի օրէն ճամբայ ելլեն։ Եթէ անպատեհ չէք գտներ, ձենէ պիտի խնդրէի որ տեղւոյդ զինուորական հրամանատարին իմ կողմէ թարգմանաբար աղաչէիք, որ զիս ալ իբր կամաւոր ֆրանսական բանակին մէջ ընդունի և մեկնող հայ զինուորներուն հետ միասին ես ալ ճամբայ ելնեմ։ Եթէ երբէք ընդունուի խնդրանքս, Հայկին միջոցաւ թէլէֆոնով կ'իմացնէք ինծի, որով յաջորդ օրը կ'իջնեմ Ճիպուղի և առաջին առիթիւ շոգենաւ կը մտնենք։

Մնամ խորին յարգանօք ձերդ

ՕՆՆԻԿ Ց. ՊԱՇՊԱԶԻՐԿԵԱՆԵԱՆ

Ց. Գ. Սոյն փափաքս միայն իմս չէ։ Երեկ Եգիպտոսէն հօրմէս առած նամակիս մէջ կ'ըսէր հայրս. « Եթէ երբէք ես քու տարիքդ ունենայի, ֆրանսական բանակին մէջ իբր կամաւոր ծառայելու կ'երթայի », ինչ որ հօրս փափաքն է։

Նոյն

Պատասխան չի տուի իրեն։ Կը մտածէի թէ մեր թիւին բաղդատմամբ գրեթէ ամբողջութիւնը պատասխանած էր զոհաբերութեան զերագոյն կոչին, ու գոնէ մէկ երկու երիտասարդ ալ մեր հայրենիքին համար մնալ պէտք էին։ Ես ինքս կ'ուզէի. կը պահանջէի մեկնիլ, սակայն ուրիշի մը համար, խղճիս առջև պատասխանատու մնալ չէի՛ ուզեր, չէի՛ կրնար։ Միւսները մեկնած էին արդէն, երբ օր մըն ալ Օննիկը վար իջաւ եկաւ և յայտարարեց թէ ինք ալ որոշած էր մեկնիլ։ Եթէ չի թողուս և արգիլես, պիտի մեռնի՛մ ըսաւ։ Սեղմեցի ձեռքը և « դնա՛, տղաս, Աստուած հետդ ըլլայ » ըսի։ Ընկերացայ իրեն հրամանատարին մօտ, կամաւորութեան ձևակերպութիւնները կատարուեցան, ու գացինք շոգենաւ։ Կարծես թէ մահուան ուրուականը կը քալէր հետերնիս։ Կը նախազգայի, թէ այլ ևս պիտի չի վերատեսնէի զինքը։

Digitized by Google

4 ·

ԹՈՒՐՔ ԶՕՐԱԿՈՉԸ

Հոկտեմբերին հոս հասաւ տաճկական զօրակոչին յայտարարութիւնը։ Եթովպիոյ Թուրք ընդհանուր հիւպատոս Մազհար Պէյ, հաղորդեց ինծի պաշտօնական նամակով մը, յանձնարարեալ, յոյս յայտնելով թէ « Ճիպուտիի Հայ մեր եղբայրները (Էրմենի զաւռաշլարըմըզ) պիտի փութային օսմանեան հայրենիքին հրաւէրին պատասխանել »։ Նամակին շահագրգռական մասը հոն է, որ ապագայ զօրքերուն բռնելիք ճամբուն ուղղութիւնը կը գծէր տնտեսագէտ հիւպատոսը։ Եթովպիայէն խումբ խումբ հոս պիտի ղրկէր հպատակ զինուորագրեալները, ու խնայողութեան համար փիւնիկեան հնամենի փոքր առագաստանաւերով պիտի մեկնէինք Հոտէյտա, և այդ քաղաքէն պիտի հետևէինք Թուրք պատերազմական նախարարին հրահանգներուն։ Աւելորդ է ըսել թէ այս նամակն ու հրաւէրը մեր ծիծաղը միայն շարժեց։ Վախ մը միայն կը մնար։ Հապա եթէ Թուրք հիւպատոսը եթովպական կառավարութեան ձեռքով բռնի ղրկել ուզեր Հայերը։ Դիւեցի իսկոյն Ճիպուտիի կառավարիչին, որ խնդիրը հաղորդեց Փարիզ Գաղթային նախարարին։ Երկու օրէն պատասխանը եկաւ։ « եթէ Թուրք հիւպատոսը բռնի զինուորագրել և ղրկել ուզէ եթովպիոյ հայերը, Ճիպուտի կը պահէք զիրենք Ֆրանսական դրօշին պաշտպանութեան տակ։ Ու մեր կառավարութիւնը պիտի հոգայ պատսպարեալներուն բոլոր ծախսերը »։

Պաշտելի՛ Ֆրանսա։ Ու մտածել թէ այդ եղերաբաղդ օրերուն ի՛նքը Ֆրանսա՛ն անհուն վտանգի անդունդին եզրը կը գտնուէր։

Մազհար պէյ, չի գոհացաւ ա՛լ նամակով։ Յանձնարարեալ երկրորդ նամակ մըն ալ ղրեց, հաղորդելու համար թէ անոնք որ զօրակոչին չի պատասխանեն անձամբ և կամ 45 ոսկի վճարելով, իբր դասալիք հրացանի պիտի բռնուին։ Այդ նամակն ալ կարդացինք ու զամբիւղը նետեցինք նախորդին պէս։ Մտածումը առաւ մեզի սակայն։ Որո՞ւ դէմ էր Թուրքիոյ զօրակոչը։ Ու եթէ այս հեռաւոր մոռցուած անկիւններուն մէջ իսկ իժը կը խլրտէր ու կը շչէր, ցոյց տալով վաղուց փշրած ակռաները անզօր, ի՞նչ պիտի ըլլար Հայաստանի հաւատարիմ

Digitized by Google

հայերուն վիճակը որ ամեն կողմէն իրենց կուրծքերուն դէմ մղուած սուրերու մէջ պիտի մնային։ Եւ ասպետական Ֆրանսան շատ հեռուն ու Աստուած շատ բարձր էր մարտիրոս Հայաստանէն։

Հայոց այս արհամարական լռութիւնը Մագհար պէյի երկրորդ յուսախաբութիւնը եղաւ։ Առաջինը եղած էր Եթովպիա երթալու համար առաջին անգամ Ճիպուդի եկած օրերուն։ Կուզար ինք օսմանեան հայրենիքին կողմէ երևութապէս, սակայն իսկականին մէջ իբր համիսլամութեան առաքեալ, Մենելիքի խաղաղած քրիստոնեայ կայսրութիւնը հիմէն փորելու համար։ Ճիշտ հոս գտնուած միջոցին, Ճիպուդի հիւր եկած էր Շէյխ Ահմէտ, եէմէնէն, ժամանակին Գահիրէ Ալ Ազհարի աշակերտած, ու հիմակ եէմէն Թուրքիոյ դէմ ապստամբութեան դրօշը բարձրացուցած։ Երկուքը միասին, հիւպատոսն ու Շէյխը իմ տունս հրաւիրեցի, ինչպէս նաև Ճիպուդիի արաբ երեւելիները։ Եէմէնի Թուրք բանակէն փախստական սպայ մըն ալ Թարգմանի պաշտօնը կը կատարէր։ Երկարօրէն խօսեցան իրարու հետ, առաջ աննշան նիւթերու շուրջ, սակայն Մագհար պէյ հետզհետէ ոգևորուեցաւ ու նոր Ռէժիմին փառաբանութիւնը ընել սկսաւ։ Շէյխ Ահմէտ լուռ էր, կը թողուր որ միւսը խօսի աւելի յուզուած ու ցնցուելով։

« Մենք Թուրքերս և արաբները եղբայր ենք կ'ըսէր Մագհար պէյ, կրօնքն է մեր հայրենիքը, ու խալիֆան, Աստուած կեանքը երկարէ, մտադիր է Արաբիոյ ամեն կողմ երկաթուղիի գծեր բանալ, հաղորդակցութիւնները դիւրացնել, կրօնական դպրոցներ հաստատել։ Միայն պէտք է որ արաբները իրենց զէնքերը վար դնեն ու հաւաքուին Մարգարէին մեզի աւանդ ձգած նուիրական դրօշին շուրջը։

Շէյխ Ահմէտ ահարկու ծիծաղով մը, ջղաձգօրէն խնդալ սկսաւ, կողերը բռնած, շնչակտուր, գրեթէ վայրագօրէն կը խնդար։

« Արաբները և Թուրքերը իրարու եղբա՞յր, կարելի՞ բան է, և կամ գիս հեգնել կ'ուզես, Մագհար պէյ։ Մեր երկիրը դարերէ ի վեր աւերեցիք ու անհուն գերեզման մը դարձուցիք և որ սակայն իր կարգին Թուրքիոյ շիրիմը պիտի ըլլայ։ Արաբներն էին, որ մարգարէին սուրբ դրօշակը տարին մինչեւ Սպանիա, ամեն կողմ Ալհամպրաները, Ալ Ազհարներ հիմնելով,

Digitized by Google

քանի որ ձեր ցեղին կրօնքը եաթաղանը և հաւատքը անպաշտ պաններուն ու տկարներուն հանդէպ արիւնարբու զազանութիւնը եղաւ։ Չէ՛, Արաբիան մաս չէ՛ կազմեր այլևս անպարտ արիւնի վրայ ձեր հիմնել երազած կայսրութեան։ Արաբական խրոխտ ու ազնիւ ցեղը, դարերէ ի վեր նահատակուած, բրոնակալութեան առջեւ պիտի չի ծնրադրէ՛ երբէք։

. . . . . .

Ոչ շէյխը, ոչ ալ հիւպատոսը կը խնդային այլևս։ Հեգնական ծիծաղը սակայն անցաւ իմ շրթունքներէս ու պրկեց։ Նման ծիծաղ մը թերեւս ունենամ մէկ օր դերեզմանիս մէջ, մահուան և ունայնութեան հանդէպ, զանկերու յաւերժական ծիծաղը։

. . . . . .

Հիւպատոսին երրորդ և գառնագոյն յուսախաբութիւնը տեղի պիտի ունենար սակայն եթովպիոյ մէջ. ուր ուզեց թուրքերու շնական դիւանագիտութեամբ լուսաճաճանչ խաչը տեղափոխել արեան լիճերու մէջ լողացող մահիկով։

Հայերը չի պատասխանեցին իր զօրակոչին և առանց սակարկելու իրենց արիւնը. աւելի եռանգով փարեցան Ազատութեան հայրենեաց Ֆրանսայի սրբազան դրօշին։

5

ՏԱՍՆԱՊԵՏ

Բանակին մէջ պարզ զինուորը, երկրորդ կարգի զինուորը երջանկագոյնն է. իր ուսին վրայ բեռ մը ունի, — նիւթական բեռ, որ մինչեւ երեսունևհինգ քիլօի կը հասնի, սակայն ատկէ զատ միայն իրեն տրուած հրամանները ճշտապէս ու արագօրէն գործադրելու հոգը ունի։ Քանի աստիճանը բարձրանայ նիւթական բեռը կը թեթեւնայ, այլ բարոյականը կ'սկսի, — պատասխանատուութեան բեռը։ Ամիսէն աւելի է տասնապետցու աշակերտներու խումբին մէջ եմ։ Տուած են մեզի « Զինուորին կրթութիւնը » վերնագրով տետրէն մէկ-մէկ օրինակ ու գրեթէ ամբողջութեամբ, ծայրէ ի ծայր գոց գիտեմ արդէն։ Հրացանս ու սուինս մաքուր են ու փայլուն, կը քակեմ, կը յղկեցնեմ ամեն օր. համազգեստիս կոճակները նմանապէս։ Զինուոր եմ, այսինքն գործօն հիւլէ մը, շամանդաղ մը, անշուք մէկ շողը այն ասպետական բանակին, որ Արդարութեան համար կը մարտնչի։ Թուրքիան արդէն հրատարակեր է պա-

Digitized by Google

տերազմ, իր ձեռքով փորելով կորստեան անդունդը, ու միանալով ազատութեան թշնամիներուն, ինք՝ դահիճ Ազատութեան: Պատերազմին վերջնական ելքին մասին ալ կասկած չունիմ: Գերմանիան եթէ չի պղծէր իր ձեռքը թուրքին ճիրաններուն մէջ դնելով, կրնար գուցէ յաղթուիլ, սակայն փառքով յաղթուիլ: Իր ճակատին վրայ դաւաճան դահիճնեբու հետ եղբայրակցած ըլլալու խարանին ամօթը դրոշմուած պիտի չունենար: Ամբողջ աշխարհի հայութիւնը, թուրքիայինն ալ մէջը ըլլալով, խանդավառ խոյանքով նետուած է ոգեմաղաշտ: Հարիւրաւոր միլիոններով ժողովուրդներ ղէմ գէմի կեցած կը մարտնչին, կը բզքտեն զիրար: Փոքրիկ, երէկ դեռ անշուք ու աննշան, այլ յաւերժապէս դիւցազնական իմ ցեղ, դուն պիտի ըլլաս գուցէ աւազի հատիկը որ ճակատագրին նժարին մէջ նետուելով, աստուածային արդարութեան կողմը պիտի հակեցնես զայն, ու ես աննշան հիւղէ քու փառքիդ մասնակից պիտի ըլլամ:

Կայր հնազանդութիւն մը չէր պահանջուեր մեզմէ, ոչ ալ պողպատի կարգապահութիւն մը: Ամենէն յետին զինուորը իր եսէն բան մը, քնազդ կամ հանճար, բերել պարտ էր՝ մեծ նպատակին իրականացման համար: Մեր յարաբերութիւնները պետերուն հետ բիրտ երկիւղէ աւելի անուշ ու եղբայրական էին գրեթէ: Վախէ աւելի սէր ու յարգանք կը տիրէր շարքերուն մէջ: Վարձատրութիւնն ու պատիժը նոյն յարգանքով կ'ընդունէինք, տեղակալ, հարիւրապետ, հրամանատար, դընդապետ, զօրավար, սպարապետ ու մարշալատ, ուղիղ գծով կը յանգէին նոյն լոյսի համասփիւռ կեդրոնին, Ֆրանսայի, այսինքն հայրենեացս:

2 Դեկտ. 1914

Քննիչներու խումբին առջեւ անցուցի քննութիւնս: Վարկածներու և մարզանքի մասին անվերի եմ: Լաւ ուսումնասիրեր եմ զինուորական դիրքերու ձեւափոխումները: Նշանառութեան մէջ հինգերորդ եմ, այսինքն վրիպած: 12 տարիներ Ճիպուղիի արեւին տակ այրած աչքերս կորնցուցեր են իրենց ուժն ու սրութիւնը: Ցանցանքը իմս չէ, սակայն յանցանք ըլլալէ չի դադրիր: Քննութեան արդիւնք. Պերճ Պապաեան կ'անցնի տասնապետ, ու ես միայն առաջին կարգի զինուոր կ'անուանուիմ: Կեանքի սովորական ընթացքն է այս: Աշա-

Digitized by Google

կերտները պիտի գլեն անցնին իրենց վարպետները։ Ձեմ նախանձիր, ու սրտագին կը սեղմեմ ձեռքը։ Իր փառքին մէկ մասը իմս կը նկատեմ իրաւամբ։

3 Դեկտեմբեր 1914.

Այսօր հարիւրապետ Տըրուի աչքիս առջեւ դրաւ օրակարգի տետրը։ Քննիչ մարմնին նոր որոշման համեմատ ես ալ տանտապետ անուանուած եմ։ Տուաւ ինծի նոր աստիճանիս բոսորագոյն երիզները, զորս անմիջապէս թեւիս վրայ անցուցի ու հրաման առնելով տուն վազեցի։ Նկայեղ կը սեղմեմ կուրծքիս վրայ զառնուկներս։ Կեանքիս գերագոյն մրցանակն էր կարծես. խեղճ մայրս, որչափ պիտի արտասուէր երանութենէն զիս համազգեստով եթէ տեսնէր։ Կէսօրէն վերջ մարզանք։ Հրացանը ուսիս՝ կը քալեմ, ճակատս աւելի բարձր. մարմնոյս բեռը չեմ զգար, թռչունի պէս։ Ջիղերուս մէջ տասը հէրքիւլէսներու ուժը կը բիւրապատկուի։ Թող պահանջեն, ու պատրաստ եմ յենակէտը ըլլալ աշխարհ բարձրացնող։ Տկար կուրծքս թող խորտակի, հերիք է որ քաղաքակրթութիւնը յառաջ քալէ և ազատագրուի՛ Հայաստան։

6

ԴԱՐՁՈՂՆԵՐԸ

7 Դեկտեմբեր 1914

Գիշերը զօրանոցը պառկեցայ, իբր օրուան տանտապետը։ Ժամը 10ին հնչեց պառկելու փողը, գունդը հաւաքուեցաւ կարգով, ճշտեցի ամբողջութիւնը և հրամանով բացականներու ցուցակը պատրաստեցի և ամենքը խշտեակներուն վրայ տեղաւորուած տեսնելէ վերջ քաշուեցայ սենեակս։ Պատուհանները բաց են, լուսինն ու աստղերը իրենց անուշ լոյսը կը ցանեն ճակտիս վրայ ու թեթև զեփիւռ մը իր յաւերժական երգը կը մրմնջէ։ Տունէն մաքուր սաւան ղրկեր են, մոմ մը ու կարդալու գրքեր։ Ու մտածել թէ Ֆրանսա ու Գովկաս իմ ընկերներս ձիւնի ահաւոր փոթորիկներուն տակ, մինչեւ կէս մէջքերնին սառած ջուրի մէջ իրանիներու կեանքը կ'ապրին աւելի ճիշտը կը ուեռնին, թշնամի գնդակներու տարափին տակ։ Երկինքը կը դիտեմ։ Ճիշտ գլխիվրայ Հայկ համաստեղութիւնը կը փայլի, վառաւոր ու հսկայական, իր մէջքին

Digitized by Google

միաշար երեք հիանալի աստղերով, զոր «Նափօլէօնի գօտի»ն անուանակոչեց Լայբցիկի համալսարանը, երբ անցեալ դարու սկիզբի հսկան երրորդ անգամ Պերլին կը մտնէր իր անյաղթելի լեգէոններու գլուխը անցած...: Նափօլէօնի գօտին մեր Հայկին մէջքը: Հինգերորդ ամիսն է արդէն պատերազմին, և իր դամբանին խորը, էնվալիտի գմբեթին ներքև կ'զգա՞յ արդեօք Ս. Հեղինէի ուրուականը Գերման թնդանօթներու անհուն ու անվերջ որոտումը: Կէս գիշերին զօրանոցին շուրջ քննական պտոյտս կը կատարեմ: Երկաթուղիի գծին երկու կողմը՝ աւազներուն մէջ թաղուած Սօմալիներ կը քնանան: Բուն կեանքը գուցէ անոնց կեանքն է, առանց իտէալի եւ առանց փառասիրութեան: Կը դիտեմ, կը նախանձիմ ու կ'անցնիմ:

Առտուն ուժը գինուորի գլուխ անցած Ֆրանսայէն եկող շոգենաւը կ'ելլեմ իբր պահակ: Մարնի ճակատամարտէն վիրաւոր և ապաքինող գաղթային գինուորներ կան իբր ճամբորդ որ էնտօշին կ'երթան հանգիստ առնելու: Առանց բացառութեան դեղին ու դալկահար են ամենքն ալ: Կան որ ձեռքերնին թողած են հոն, ուրիշներ ոտքերնին, կամ մէկ ու երկու աչք: Բայց դեղին, գրեթէ կանանչազոյն են ամենքն ալ: Օրերով մնացեր են կրակին տակ ու քիչերը կան որ լսել կըրնան: Ոմանց համար ճանճի բզզիւնը որոտում կը թուի ու կը սարսռան, ուրիշներն ալ բան մը չեն լսեր և ալ պիտի չի լսեն քնաւ: Կամրջակին գլուխը կեցած կը դիտեմ անցնիլնին: Նաւապետը կու գայ ձեռքս կը սեղմէ ու սրահը կը տանի, անկիւն մը, ուր յիանամենի հսկայ մը գարեջուրի գաւաթին առջեւ նստած կը խոկայ լուիկ: «Քեզ կ'ուզեմ ներկայացնել իրեն, գաւաթ մը բաղխէ հետը և դիտէ միայն, ուրուական մըն է» կը մրմռայ ականջիս նաւապետը:— «Տօքթոր Բիւր, բարեկամս Ըրբերեանը կը ներկայացունեմ:— կամաւոր է և հայ»:

Զսպանակէ մը մղուածի պէս ոտքի կ'ելլէ, ձեռքս կ'առնէ ձեռքին մէջ ու քովը կը նստեցնէ: Պատուհանին լոյսը կը զարնէ դէմքին ու կը սոսկամ: Գոյնը մութ կանանչ է: Առանց նախաբանի կ'սկսի նախ քանի մը կցկտուր բառերով, որ չեմ հասկնար այնչափ արագ արտասանուած և իրարու խառն, դողդոջուն...: «Պատերա՛զմը, պատերա՛զմը, միայն ե՛ս տեսայ ինչպէս որ էր: Ամբողջ Սեպտեմբերը անցուցի Մարնի եզերքը, Մանուրիի հետ շարժուն հիւանդանոցին իբր բժշկապետ: Օրե-

Digitized by Google

ըով կուրցնող ու թունաւոր ոումբերու տարափին տակ մնացի, կարմիր խաչի բոլոր ընկերներս մեռան իմ քով ու մահը չուզեց, չի տարաւ զիս ալ։ Վիրաւոր չի կար որ խնամէի, բոլորը կը մեռնէին, ժօֆրի հրամանին համեմատ, ափ մը հող աւելի չի տալու համար թշնամիին։ Դեղի մնտուկները ջարդ ու փշուր եղած էին, պէտք ալ չիկար դեղի։ Ե՛ս ալ բանակի բժշկապետ, կոտրած սուին մը առած, սկսայ փորել հողը ու թաղել, թաղել, մեռածները թաղել։ Մէկ գիշերուան մէջ եօթը հարիւր հոգի թաղեցի, ամենքն ալ երիտասարդ, իմ զաւակս ալ միասին։ Պատերա՞զմը, տղաս, միայն ե՛ս տեսայ, ինչպէս որ էր։» Ու խուլ հեծկլտուքով մը գաւաթը կ'առնէ ու կը զարնէ գաւաթիս ու կը խնդայ։ Խնդուք չէր, չիղերու կծկում մըն էր աւելի, և ահաւոր պարագայ, դէմքին կէսը միայն կը խնդար, մէկ աչքը միայն, մինչ միւս այտին վրայէն կաթիլ կաթիլ արցունքները կը սահէին։ Իսկապէս մեծ պատերազմին ուրուականն էր, որ կ'արձանանար հոն, չիղերու և կամքի փլատակ մը։

Սրբազան Ազատութիւն, երջանիկ են անոնք՝ որ Մարնի ալիքները ներկեցին քեզի համար իրենց մաքուր արիւնով և այն անմահ ափերուն վրայ քնացան, ու տարաբաղդ այս դէմքերը դալկահար, որ դատապարտուած են ապրելու տակաւին, յիշելու, խնդալու ու նոյն ատեն յաւերժապէս արտասուելու համար։

. . . . . .

Կամրջակէն վար պիտի իջնեմ։ Նաւը ճամբայ պիտի ելլէ։ Երկու վիրաւոր իրարու հետ կը խօսին։ Մէկը ձայնը կորսընցուցած է ու կը փսփսայ կարծես։ Միւսը, որուն թիկնոցակին վրայ, զինուորական մետայլն ու Պատուոյ լեգէոնի և պատերազմի խաչերը կը փայլին, վէսօրէն կը բանայ կուրծքը, ութը հատ գնտակի և մէկ սուինի հարուած ստացեր է ճիշտ կուրծքին, ու չէ՛ մեռած։ Սրտին վրայ սպիտակ տեղ մը կայ որ վէրքի նշան չունի։ Մատը կը դնէ հոն և « գնդակի համար հոս տեղ մը կայ տակաւին, բայց գերման հրացանները պիտի չի գտնեն տեղը », կ'ըսէ իր ընկերոջ ու ժպիտով մը հերոսական, կը յաւելու. « երեք ամիսէն նորէն ճակատ պիտի վերադառնամ։ »

Ա՛զնիւ, գիւղացնակա՛ն պատանի, իրաւունք ունիս, Գերմանի գնդակները Ֆրանսայի սրտին բաբախած վայրը պիտի չի գտնե՛ն երբէք։ Արեգակը չի՛ մեռնիր։

Digitized by Google

7

ՄԱՀԷՆ ԱՒԵԼԻ ՀԶՕՐ

Պիտի մեկնի՛մ, ե՛ս ալ կ՚ուզեմ մեկնիլ ու նետել զիս հա-մաշխարհային հրաբուղխին մէջ։ Հարիւրապետ Տըբուի չի բաժնէր փափաքս, բարեկամները որոշակի կը հակառակին։ Բայց ես սկսած եմ զիս դասալիք նկատել։ Տուն կուգամ, Արուսեակս ու Մարիանէս կ՚առնեմ գիրկս, ու պազատագին արտօնութիւն կը խնդրեմ մայրերնէն։ Ան լուռ կը մնայ։ Պիտի երթամ Տարտանել, քիչ օրէն դաշնակիցները Իզմիր պիտի մտնեն, ես ալ հետերնին, պիտի երթամ զաւակս, Յարութիւն-Վրոյրը ազատել, որ Իզմիր ամերիկեան դպրոցը փակուած է։ Երկար մտածումներէ վերջ կ՚երթամ կառավարիչը գտնել, ար-տօնութիւն ուզելու համար, որ առաջին շոգենաւը առնեմ։ Երկար ատենէ ի վեր կը ճանչնանք զիրար։ Ճիպուտիի դաղու-թին ընդհանուր քարտուղարն էր որ ատենէ մը ի վեր կառա-վարչի փոխանորդ անուանուած է։ Նիհար, կարճահասակ, սև փայլուն մազերով ու մօրուքով, համակրելի երևոյթաւորդ մըն է ու մանաւանդ հայասէր, ինչ որ զիս հոգիով կը կապէ իրեն։ Գողտրիկ ժպիտով մը կ՚ընդունի զիս, լուրեր կը հարցնէ իմին-ներէս, մանաւանդ Յարութիւնէս, որ փակուած է Իզմիր։ Այ-ցելութեանս նպատակը բացատրող առաջին բառերուս, կ՚ընդ-միջէ զիս ու վճռապէս կը հակառակի։ « Ֆրանսա իր գաղու-թներուն մէջ ալ աշխատող ուղեղներու և բազուկներու պէտք ունի, և Ճիպուտին իր կրցածէն աւելին տուաւ հայրենեաց։ Պատերազմը միայն խրամներու մէջ չի՛ մղուիր, այլ տնտեսա-կան կռուանի վրայ։ Տարիներէ ի վեր Ճիպուտիի արևելեան այրած մարմինդ պիտի չի դիմանա՛յ կլիմայի յանկարծական փոփոխութեան, ու հիւանդ ու խեղճ գինուոր մը պիտի ըլլաս հոն, քանի որ պարտականութիւնդ հո՛ս ալ կրնաս կատարել։ Ու յետոյ դուք, Հայերդ մեր յուսացածէն աւելի տուիք։ Զեզ-մէ շատերը մեկնեցան ճակատ, ու թողլք մեզի հաճոյքը մէկ երկու հոգի ալ մեր մէջ պահելու։ Օր մը ձեր հայրենիքն ալ պէտք պիտի ունենայ իր զաւակներուն։ Դարձեալ ազատ ես ուզած ուղիդ ընտրելու, հոս երեսի վրայ թողելով ընտանիքդ ու տարիներէ ի վեր հիմնած գործդ, բայց ես պաշտօնապէս պիտի հակառակիմ մեկնելուդ։

Digitized by Google

ժամէն աւելի այդ լեզուն բռնեց, ու գլխիկոր մեկնեցայ քովէն, առանց տուն հանդիպելու, զօրանոց գացի։

Յաջորդ օրը, կիրակի իրիկուն լուր կը տարածուի, թէ կառավարիչը անձնասպան է եղեր։ Ջեմ հաւատար ու խենդի պէս կառք մը կը նետուիմ ու իր տունը կը վազեմ։ Մինչեւ կէսը անկողնին վրայ ինկած, շրջահարը գետինը՝ որուն գնդակը ուղղակի սրտին է անցեր։ Հոն են իր խումբ մը բարեկամները, ու բժիշկները, ամենքն ալ լուռ ու թախծագին։ Հեծկլտալով արտասուել կ'սկսիմ։ Քիչ վերջը արդէն ամենքն ալ գիտէին եղերաբաղդ երիտասարդին պատմութիւնը։ Կտակը գտան։ Իր մէկ պաշտօնեային կնոջ, խենդի պէս սիրահարած է եղեր ամիսներէ ի վեր։ Կինը գեղանի ֆրանսուհի մը և իր կարգին սիրահար իր ամուսնոյն, տեղի չի տար փորձութեան և իբր քոյր կը ջանայ դարմանել սիրահարին վշտահար սիրտը։ Չի յաջողիր։ Երիտասարդը յուսահատ մահուան որոշումը կուտայ։ Իր կտակը հազիւ երկու վայրկեան ծնաց աչքիս տակ ու դեռ կ'այրի սիրտս։ Նախ ներուստ էր խնդրեր իր ծերունի մօրաքոյրն, զինք առանց ուզելուն լացնելուն համար։ « Դուն ալ պիտի « ներես ինծի, իմ պաշտելի իտէալս, որ չի յաջողեցայ իբր « եղբայր սիրուելով զոհանալ, ու կը նախընտրեմ մահուան « մէջ փնտռել վիշտերուս մոռացումը։ Քեզի ամեն օր նամակ- « ներ գրեցի, առանց յանդգնելու զանոնք քեզի հասցընել։ « Դարակիս մէջ են անոնք, կնքուած պահարանով։ Առանց « բացուելու կ'ուզեմ որ այրուին անոնք։ Քեզմէ չիշատակ՝ « մէկ օր ձեռքիդ փունջէն պատահմամբ ինկած դափնեծաղիկ « մը ունիմ, ու ժապաւէնի կտոր մը։ Բարեկամներէս կը խընդ- « րեմ որ սրտիս վրայ, սնտուկիս մէջ դնեն խամրած ծաղիկն « ու ժապաւէնը։...

« Ու յետոյ, և ամենէն աւելի, « ներէ՛ ինծի, Ֆրանսա»...։

Իր եղբայրն ալ ոգեմաճակատին վրայ ինկաւ, փառքի դաշտին վրայ ու ծերունի մայրը բոլորովին մինակ մնաց աշխարհին վրայ։

Ֆրանսան ներե՛ց զաւկիդ, դժբաղդ մայր, կորիւններէդ մին ինկաւ ազատութեան բաղինին վրայ, ու միւսը սիրոյ խորանին առջեւ, ու Սէրը, ափսո՛ս, միշտ մահէն աւելի հզօր է ու հայրենիքներէ աւելի յաւերժական։

8

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ*

Զատիկ դիշեր, « Քրիստոս Յարեա՛ւ » կ՚երգէին,
Խաւար հիւղակն անգամ լուսով ողողուն,
Երանութեամբ կը շողար, —...
Վերածնունդ երաղներու երկնային,
Փթթումը նոր մոխիր դարձած յոյսերուն,
Ու նոր կեանքի նոր քընար.

Այլ մենք անխօս, լուռ, իրարու նայեցանք,
Քեզմէն հեռու, մեր անուշի՛կ Յարութիւն,
Ծովին սարսուռ, լուսնին՝ շող
Եկան մեր քով, այլ ոչ մի ձայն արձագանգ.
Ամայքներէն հասաւ մեզի մոլորուն,
Մեր սրտերուն քով մաշող...

Անդունդներ կան մեզի բաժնող իրարմէն.
Հառաչներով լցինք զանոնք. այլ ափսո՛ս,
Որոնեցինք զուր քու ձայն,
Մ՚ւր ես, տըղա՛ս, այլուր յոյսերը կ՚երգեն,
Այլ մենք մենիկ, արցունքներով վշտահոս,
Կ՚սպասենք զուր յարութեան:

Ով Յարութի՛ւն մեր վշտակէզ հայրենեաց,
Ով Յարութի՛ւն տարահալած Հայութեան,
Ով մեր սրտի՛ն Յարութիւն.
Քեզ կը կոչենք հառաչներով վերասլաց,
Քեզի համար կը տառապինք յաւիտեան,
Ըսէ՛, արդեօք ո՛ւր ես դուն...

Մեր քայլերը ղողղոջուն են ու տրկար,
Աչերն աղօտ, արցունքներով կը մարին,

---

* Զատկի լրկուքը գրեցի այս տողերը: Մեր Յարութիւն–վրայ զա-
կին անուան տօնն էր: Ինքը՝ Իլմիր և պատերազմէն ի վեր լաւ կամ
նամակ չենք առած: Մայրն ու ես՝ մինաւոր՝ յիշեցինք միմիանց ու լացինք..
Ռ. Ո.

Digitized by Google

Վըրանիս ուժ չի մնաց,
Մոայլէն ետք արեւը ե՛րբ պիտի գար,
Ե՛րբ ծագկէին պիտի յոյսերն անցեալին,
Ու բաղձանքներն հայրենեաց...

Յիսո՛ւս, միայն երկու գիշեր հեռացար
Մայրէդ ու դուն չի դիմացա՛ր բաժանման,
Յարեաւ ու զայն գրկեցիր,
Ե՛րբ ամոքես պիտի սրտեր վշտահար,
Ե՛րբ դարձընես պիտի մեզի սիրականն
Իր ծընողաց տարագիր...:

Ճիպուդի. Զատիկ, 1915.

ԳԱՒԱԹԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՇՐԹՈՒՆՔ

« Զէ՛նք, ռազմանիւթ, զէնք, ռազմանիւթ », ահա ինչ որ կը պակսի դաշնակիցներուն: Գերմանիա քաւսունևչորս տարիէ ի վեր դիզած է լեռնակուտակ իր չորս հարիւր հաւնները, ու հակայական թնդանօթներն ու գնդակները, քանի որ դաշնակիցները առանց որևէ մխիթեան գծի, գրեթէ վախնալով հաւատալու տիեզերական աղէտին հաւանականութեան, երեսի վրայ թողած են ամեն բան: Անգլիա իր մեկուսացած ապառաժին վրայ կանգուն, արհամարհանքով մերժած է նոյն իսկ իր հեռատես զաւակներուն Լորտ Ռօպէրթսի և Նօրթհքլիֆի աղդարարութիւնները, կրթնած իր ահարկու տորմիղին, որ դարերէ ի վեր ամեն ծովերու գերիշխանութիւնը ապահոված էր իրեն: Զէ գուշակած գրեթէ հազարաւոր մեթր բարձրութենէ թռչող գէրլինները, ոչ ալ ծովերուն ներքեւէն սուրացող ընդծովեանները: կատաւոր են գինուորները, պարտադրեալ գինուորագրութիւն զոյութիւն չունի:

Ֆրանսա իր մարդկայնական ազնիւ սկզբունքներուն կառչած, չէ կրցեր գուշակել թէ գերման ընկերվարութիւնը պարզապէս մէկ ճիւղն է լրտեսական այն անհուն դրութեան, որուն համար ամեն միջոց որ գերման աշխարհապետութեան կը

Digitized by Google

տանի՝ ներելի է: Հազար թնդանօթ ու քանի մը միլիոն փամփուշտ աւելի եթէ ունենար Ֆրանսա, Մարնը գերման բանակին ու երազներուն գերեզմանը կրնար ըլլալ: Ռուս բանակին վիճակը աւելի խզճալի է: Պէրտան հրացաններ ունին և կրակի կամ լըպէլի փամփուշտ: Քրուբներ ունին 75ի գնդակներով, ու հազար հինգհարիւր քիլօմեթր տարածութեամբ ճակատի մը վրայ իրենց սուիններով կը յարձակին թնդանօթներու դէմ որ քսան քիլօմեթր հեռուէն կը շանթահարեն, առանց տեսնելու: Իտալական բանակը անմատչելի բարձունքներ վերելակելով զբաղած է: Կեդրոնի կայսրութիւնները պատնէշներու ետև ամրացած, կը զարնեն անխնայ, մէկ քայլ ետ կ'երթան հարիւր քայլ յառաջանալու համար: Բրիտանական տորփիղը գրեթէ գամուած է և անշարժ հիւսիսի մշուշներուն մէջ և ընդծովեանները հոն կերթան գարնել զինքը: Գերմանիա կը յաղոդի ամեն կողմ և ագգերը շուարած իրարու երես կը նային: Ահարկու մեքենան իր բիւրաւոր աչքերէն կայծակներ ժայթքելով կ'ընթանայ յառաջ: Ցաղթելու կամքն է որ զինքը կը մղէ: Ամեն բան հաշուած, կշռած, ձեւած, չափած է կիլլոմ: կեսարի, Շարլըմանեի, Նափոլէոնի թագերը աղօտացած են և անարժէք իր անյագուրդ աչքերուն: Ծերուկ Աստուծոյ՝թագն է իր փառասիրութեան կեդրոնը: Աշխարհի Աստուածը կ'ուզէ ըլլալ ինք: Կը մոռնայ թէ աշխարհի աստուածութիւններուն ճակտին փշեայ պսակ մը պէտք է կապուիլ, ու խաչուի՛լ պարտին իսկապէս աստուածանալէ առաջ: Եւ իր ապառաժէ կամքին առջև երեք պողպատեայ պատերու կը հանդիպի: Նախ Ֆրանսայի դիւցազնական սլացքը: Երկրորդ պաղարիւն Ալպիոնի չ'ընկճուելու կամքը: Ու երրորդ բոլոր ճնշուած ու նահատակ ժողովուրդներու չի մեռնելու կամքը:

Gott strafe England! Այս վայրենի աղաղակը կը թռչի կիլլոմի կոկորդէն: Կը փորձէ անգլիական «փոքրիկ բանակը» Մանշի ծովը խափել: Չի յաջողիր: Ֆրանսական ու անգլիական հեռաւոր զաղութները կը հասնին մայր հայրենեաց օգնութեան: Պարտադրիչ զինուորագրութիւնը կը քուէարկուի, և ամբողջ Անգլիա և Ֆրանսա գէնքի ու ռազմանիւթի հսկայական գործարաններու կը փոխարկուին: Պատերազմի մէջ այն է յաղթական, որ իր հակառակորդէն քառորդ մը աւելի կրնայ գիմանալ: Պիտի դիմանան դաշնակիցները. նոյն իսկ քառորդ դար, պիտի զոհուին բիւրերով, այլ պիտի դիմագրաւեն:

Digitized by Google

Տարտանելի արշաւանքը կը ձախողի, հոն ինկան իմ բարեկամներէն Մէյճըր Տըֆֆի Ուայլին, Ատանայի նախորդ անգլիական հիւպատոսը, ու տեղակալ Շօտրօն, որ գինուորի առաջին հրահանգները տուաւ ինծի։ Սակայն Տարտանելը այն մեծ եղերերգութեան մէկ աննշան տեսիլն է միայն։ Ցափրացած ու գինովցած այդ վայրկենականյաղթանակէն, Թուրքիան իր ամբողջ ուժը կը դարձնէ Հայութեան դէմ, և 1915ի ահաւոր ոճիրը կը գործուի, ամբողջ ցեղ մը բնաջնջելու ծրագիրը կ'իրագործուի։ — « Ողբա՛ զքեզ, Հայոց աշխարհ, հանուրց հիւսիսականաց վհատգոյն... »։

***

Փարիզէն զէնքերու գնումին Ռուսական Ցանձնաժողովը Քօնթուար տը Ձիպուդիի միջոցով ինծի կը յանձնէ եթովպական կառավարութենէն տասը հազար պէրտան ու մէկ միլիոն փամփուշտ գնելու համար բանակցութիւնները վարելու գործը։ Երեք տարի առաջ Ճաբռնէն գնուած են այդ զէնքերը, Ռուսօ Ճաբռնական պատերազմին ալարէն մնացած մաս մը։ Քօնթուարի տնօրէնը բարեկամս Սիկիյէն կ'ըսէ թէ եթէ յաջողիմ գնել այդ զէնքերը, Վլատիվոսթոքի ճամբով Կովկասի ճակատը պիտի ղրկուին, ուր Ռուս բանակը զէնքի պակասը կը քաշէ։ Իւրաքանչիւր զէնքի հարիւր ֆրանք գին կուտան, դրամատան քով վարկը կը բանան ու ֆրանսական դեսպանին ուղղուած յանձնարարագրով մը ճամբայ կ'ելլեմ Ատիս-Ապապա։ Երկաթուղիի գիծը նոր լրացած է և առաջին ճամբորդը կ'ըլլամ վայրաշարժով մը Ատիս-Ապապա հասնող։ Այդ առաջին ուղեւորութենէս բան մը չեմ յիշեր։ Երեք օր երկաթուղիին և իմ մէջ բանտուած մնացի, առնց դուրսի տեսարաններով շահագրգռուելու։ Գործի յատակագիծս պատրաստեցի իր ամեն մանրամասնութիւններով, կրկնելով ես ինծի շարաւնակ, թէ պիտի յաջողիմ, անշուշտ պիտի յաջողիմ... Կովկասի համար։ Եւ իսկապէս, ծրագիրս լաւ լարուած մեքենայի մը պէս առաջին վայրկեանէն գործել սկսաւ։ Հասնելուս ինծի կը հանդիպի եղբայրս Մարգար Միրզան, որուն կը բացատրեմ քանի մը խօսքով ամբողջ խնդիրը։ Իր անվերապահ աջակցութիւնը կը խոստանայ և կուտայ։ Յաջորդ օրն իսկ կը տեսնեմ նախարարապետը Պէլմուատտատ Հայլէ Կօրկիսը, կը սակարկեմ իրեն հետ զէնքերուն գինը ու տրուելիք նուէրներուն քանակը։

Digitized by Google

Իրիկունը կ'երթայ պահաժառանգ Լիճ Եասուլին հետ կը խօսի ու համաձայն կը մնայ։ Գին ուներէր միասին հաշուելով իւրաքանչիւր զէնք իր յարակից փամփուշտով չիստուն ֆրանք, պիտի արժէ այսինքն համագումար 300000 ֆրանք. քանի որ Ռուս խմբակը ինձմէ մէկ միլիոնի պիտի գնէ։ Տարբերութիւնը 300000 ֆր. շահ։ Նախարարապետը Մարզարին ներկայութեան ձեռքը կ'երկարէ ու կ'ուզէ ձեռքս առնել սակարկութիւնը կնքելու համար։ Վերջին վայրկեանին կը վարանիմ ու կ'ըսեմ թէ կ'ուզեմ խօսքը վերջացնել առաջ այցելել զէնքերը։ Իրաւունք ունիս կ'ըսէ. իրիկուան ժամադրութիւն կուտանք։ Պանդոկ կը վազեմ ուր Քօնթուարին Տնօրէնը Սիկիյէն բանակցութեան ելքին կ'սպասէր անհամբեր։ Անմիջապէս Ջորիները կը նստինք և փամփուշտի գործարանը կ'երթանք ուր պահուած են զէնքերը։ Ճամբան պանդոկէն մինչև զէնքերուն տեղը ժամ մը կը տևէ։ Այդ մէկ ժամը կեանքիս երջանկագոյն երազը ապրեցայ։ Երկար տարիներու մաքառումներէ ու պայքարներէ վերջ բաղդը կը ժպտէր վերջապէս, կ'ըսէի ես ինծի և ինչ տարօրինակ չ'զրեթէ ահարկու ժպիտ։ 300000 ֆրանք շահ, կէս միլիոն, խելքս պիտի կորսնցնեմ զրեթէ։ Եւ ինչեր պիտի չ'ընեմ այդ գումարով։ Նախ Ուսուցչաց գնութեան անփութը պիտի հիմնեմ, կամաւորներուն պիտի օգնեմ, ազգիս բիւրաւոր վիշտերը դարմանելու պիտի աշխատիմ։ Միջոցն ու կարողութիւնը պիտի ունենամ սրտիս յաւերժական խոյանքներուն թռիչք տալու։ Սիկիյէ ինծմէ աւելի ջղայնացած է։ Բառ մը չենք փոխանակեր իրարու հետ։ Վերջը կ'իմանամ թէ Ռուս խմբակը երկու հարիւր ֆրանք գին տուած է Քօնթուարին իւրաքանչիւր զէնքի համար, որով գործը եթէ յաջողէր Քօնթուարն ալ մէկ միլիոն ֆրանք պիտի շահէր։ Ու ես ինծի կը կրկնեմ. « Ուսուցիչներու հանգստեան անտուկ, կամաւորներ. տառապանք, Հայաստան »։ Կը հասնինք, գործարանին վարիչը իրլանտացի Հըմֆրիզ կ'ընդունի մեզ։ Կ'ուղղուինք զէնքի մթերանոցը, դուռը կը բացուի ու նկուղի մէջ իրարու վրայ նետուած կը տեսնեմ հազարաւոր հրացանները, տարիներով անձրևին տակ մնացած, բորբոսած, և շատերը անճանաչելի ցեխակոյտի մը վերածուած են։ « Միւս կէսն ալ մաքսին մէջ բանոցը կը գտնուի » կ'ըսէ Հըմֆրիզ։ Առանց բառ մը արտասանելու կը մեկնինք։ Յոյսին կէսը խորտակուած էր, միւս կէսին կը կառչիմ խելայեղօրէն։ Ուղղակի կ'երթանք մաքսատուն,

Digitized by Google

ուրիշ նկուղ մը ցոյց կուտան մեզի, ուր նոյն վիճակը և աւելի կծու բորբասի հոտ մը կը տիրէ։ Հոս ալ հրացանները ցեխակոյտի մը վերածուած են։ Ու կը տեսնեմ այս անդամ ալ նուազիլը, անյայտանալը տարիներէ ի վեր փայփայած սիրելի երազներու։ Ընկերս ինծմէ աւելի ընկճուած է, սակայն կապոյտ ակնոցին ետև աչքերուն արցունքը չ'եմ տեսներ։ Պանդոկը հասնելուս հայելիին մէջ դէմքս կը տեսնեմ։ սոսկալով ետ կ'ընկրկիմ, այնչափ դեղնահար։ Ըսեմ անկեղծօրէն, թէ վայրկեան մը դեւը փորձեց մեզի, հարստութեան ու փառքի դեւը, գնել եղածին պէս ու մաքլելով ղրկել զէնքերը։ Երկուքս ալ իրաւունայեցանք, սակայն վայրկեան մը միայն։ Կովկաս պիտի երթային հրացանները, Կովկաս, այսինքն Հայաստան։ Զեռքս դողալով հեռագիրը կը խմբագրեմ Քօնթուարին ուղղուած, ըսելով թէ փոտած են հրացանները, ու հապճեպով մը ծառային կուտամ որ հեռագրատուն տանի։ Ալ բան չեմ յիշեր։ Իրիկուան ուշ ատեն Մարգարը եկաւ և գիս անկողնիս վրայ նեստուած գտաւ, կուրծքս անզօր հեծկլտուքներով խորտակուած։

Երանութեան ու փառքի վաղանցուկ երազ, որ քանի մը րոպէ լուսաւորեցիր անապատներու թափառականին կեանքի մռայլը. չնորհակալ եմ քեզի։ « Գաւաթէն մինչև շրթունք հեռաւորութիւնը », որ այնչափ դառնօրէն ցնցեց էութիւնս, ելեքտրական նոր հոսանք մը սահեցուց մեռած չիղերուս մէջէն, ու յարութիւն առաւ պողպատէ կամքը, կեանքի պայքարէն յազթական ելլելու, արհամարհելով բաղդն ու իր բիւր խաբկանքները...

10

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՊԵԼՃԻԴԱՅԻՆ

Ա

Ճիպուղի 20 Օգոստոս 1915

Վեհափառ Թագուհի՛,

Դիւցազնուհիները պէտք ազգին, որ զոհուեցաւ քաղաքակիրթ աշխարհի փրկուվեան համար, քաջուհիները, որուն օրինակ տուաւ, զայն մարտիրոս Հայաստանի քոյր կը հանդիսացնեն: Ամեն օր նա կը վերագրաւէ թշնամիէն կոխոտուած իր հայրենի հողին մէկ մասը, և ատով կը տեսնենք Արդարուվեան, Ազատուվեան և Խաղաղուվեան արեգակին բարձրանալը։

Կրզգանք մենք Անոր համար, անոր պատիւին ապրող մարմնացումը եղող արքայական վեհափառ ամոլին համար, անհուն յարգանք, երախտագիտուվիւն ու գորով: Ու հայ բանաստեղծը խոնարհարար կը խնդրէ վեհաղնիւ Թագուհիէն, որ հաճի ընդունիլ ներփակ ոտանաւորը, իբր ցոլացումը մեր հոգիին։

Զայն Զեզի կը նուիրենք, վեհափառ Թագուհի՛, վստահ թէ պիտի չի մերժէք մարտիրոս Հայաստանի աղօթքն ու արցունքները։

Այս առթիւ կը մնանք Նորին Արքայական ՎեհափառուԹեան ամենախոնարհ ծառայ

Ռ· ՈՐԲԵՐԵԱՆ

Առ Նորին Վեհափառուիւն
Եղիսաբեթ Թագուհի Պելճիոյ.
Ճլանտրի Ռազմադաշտը։

Digitized by Google

Բ

ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՈՒԹԻՒՆ
Թագաւորին եւ Թագուհւոյն

Լա Բանն, 3 Սեպտեմբեր 1915

Պարոն,

Թագուհին կարդաց բանաստեղծութիւնը, զոր բարեացակամ փափկանկատութեամբ ղրկեր էիք իրեն:

Զափաղանց զգածուած ձեր համակիր զգացումներէն, Նորին Վեհափառութիւնը ինձ կը յանձնէ ուղղել ձեզ իր լաւագոյն շնորհակալիքը:

Պատիւ ունիմ կատարել այդ պարտականութիւնը եւ խնդրել ոգ ընդունիք իմ մեծարանացս հաւաստին.

Վասն Քարտուղարին
Բանքէր Սպան ազատ-ընկեր
POUTAQUE

L'ARMÉNIE A LA BELGIQUE

Viens, ma fille, c'est ta mère qui l'appelle.
Tu ne me connais pas? Oh, c'est tout naturel,
Regarde mes yeux... Te font-ils peur? Je suis aveugle...
J'ai pleuré tant de siècles que j'ai perdu mes larmes.
Mais je te sens martyre. Viens que je t'embrasse.
Viens, repose ton front sur le sein maternel,
Et pleure... Moi, je n'ai plus de larmes!

Moi, martyre d'Orient, j'avais perdu la lumière
Depuis bien longtemps. La Foi? Je n'y croyais plus,
Mais toujours là, dans une attente suprême,
Je restais bras tendus, vers l'horison lointain:
Personne ne me répondait, pas même la Mort!

Digitized by Google

Mais j'entendis ta voix, c'était hier,
Tu chantais là, il n y a qu'une minute,
Tu chantais là l'Amour, la Foi et l'Espérance,
Puis tout d'un coup, silence, et un moment plus tard,
C'était cri d'agonie et de désespoir,
Terrible... Je l'entendis ici au Mont Ararat.

C'était une nuit pareille, je m'en souviens encore,
J'ai vu l'ombre d'une âme, chancelante, indécise,
L'horreur peinte sur son front, et, elle aussi,
Eperdue comme toi, s'est refugiée ici.
C'était ta sœur ; l'as-tu donc oubliée ?
As-tu donc oublié la Pologne Martyre ?

Je ne pus rien lui dire. Elle était si souffrante,
Pâle, elle tremblait comme l'oiseau perdant son nid.
Mais toi, qui as sacrifié la fleur de ta jeunesse,
Sur le sublime autel de la Liberté sainte,
Viens, ma fille, viens que je t'embrasse !

Je suis la Reine et l'Ame du Paradis perdu ;
J'ai vu Dieu, là où quatre fleuves sacrés
Murmurent et chantent encore. L'épée en feu de l'ange
Frappa mon cœur; mais moi je suis restée,
Immobile, Statue d'Espoir et de Douleur !

Et les déluges des siècles passèrent sur mes printemps.
J'ai vu des trônes tomber, des monarchies croulantes,
Autour de moi, Hélas ! et mes aiglons
Cherchèrent en vain comme nid les vagues des océans,
Les glaciers des Pôles et les déserts immenses !

J'y suis. Viens ma fille. repose toi une minute
Pleure ! Tu peux pleurer, tu est belle et jeune encore,
De plus tu es martyre pour l'éternelle Justice,
« Dieu n'est pas trop haut, ni la France trop loin »
Vois du mont Ararat blanchir la Liberté !

Digitized by Google

Dans la rue des peuples, Toi, ô sainte Belgique
Aimée des dieux, Toi, première victime,
As donné tout ce que tu avais; mais attends,
Dans les cyclones qui hurlent, dans les abimes qui grondent.
Entends ! Dieu te parle.

Vois la fière Albion, et la Rome éternelle,
La protectrice de la Foi, la grande et sainte Russie,
Et la Serbie sublime et la Montagne Noire,
Adorent ton souvenir. Vois la France des lumières
Tresse avec des lauriers une couronne pour ton front !

On doit mourir, hélas ! pour être immortelle,
Pour les printemps il faut les froides tempêtes, d'hiver,
Pour le bonheur du monde la Croix du Golgotha,
Pour la Justice mourante il faut mourir Belgique !

Viens, ma fille, détends toi, ne pleure pas,
C'est l'Arménie martyre qui parle à la Belgique,
Regarde mes yeux. Te font-ils peur? Je suis aveugle.
J'ai pleuré tant de siècles que j'ai perdu mes larmes,
Mais la vengeance suprême gronde dans mon âme,
Viens repose ton front sur le sein maternel,
Et pleure... Moi, je n'ai plus de larmes!

Djibouti, le 12 Août 1915

(Այս ոտանաւորին նայեր էի քնագիրս կորսնցուցեր եմ: Սուրէն Պարթեւեան շատ գեղեցիկ ու տարւոցի թարգմանութիւն մը հրատարակած էր Խահիրէի «Հոսանք»ին մէջ, զոր սիրով ու հանոյքով պիտի օրինակէի հոս, եթէ գիս հանի մը սիրողներ չի պնդէին տադտյափեալ թարգմանութիւն մը ունենալու իրենց փափաքին վրայ: Կը համակերպիմ ու վերսին կը թարգմանեմ Ֆրանսերէնէն, առանց յանգիտու ուշադրութիւն դարձընելու, նոյնը պահելու դիտումով ոտանաւորին հոգին:)

Digitized by Google

ՀԱՑԱՍՏԱՆԸ ՊԵԼԱՐԳԱՑԻՆ

Եկուր, դուստր իմ, մայրդ է որ քեզ կը կանչէ,
Զիս չե՞ս ճանչնար, օհ, բնական է ատիկ,
Դիտէ՛ աչերս, վախ կ՚ազդե՞ն քեզ. կոյր եմ ես,
Այնքան դարեր լացի, որ ալ կորուսի՛
Իմ արտասուք,... այլ մարտիրոս քեզ կ՚զգամ,
Ե՛կ, համբուրեմ քեզ ու ճակատդ հանդչեցուր
Գրկիս վրայ մայրական ու արտասուէ
Ես արտասուք չունիմ՝ այլ եւս...

Ես՝ մարտիրոսն Արեւելից կորուսե՛ր
Էի լոյսը վաղուց ու լոյս հաւատքին
Զէի՛ հաւտար, այլ միշտ հոն
Կը ծնայի սպասումով զերազոյն,
Կը ծնայի անգօր թեւերս երկարած
Դէպ՚ հեռաւոր հորիզոն.
Ափսո՛ս, ոչ մին կուտար կոչիս պատասխան.
Ոչ իսկ Մահը ազատարար...

Ու գիշերին մէջ լսեցի ձայնդ երէկ,
Դուն կ՚երգէիր, պահիկ մ՚առաջ էր միայն,
Անմահ հաւատք, Յոյսն ու Սէրը,
Ապա յանկարծ լռութիւն ու քիչ մը վերջ
Անյուսութեան, հոգեվարքի ճիչ մ՚էր որ
Մինչեւ Մասիս կը հասնէր...
Նման գիշեր մ՚էր կը յիշեմ՝ տակաւին,
Տեսայ ստուերն հոգիի մը դողդոջուն,
Ճակտին սարսափ նկարուած,
Ու քեզի պէս խելայեղ քովս էր եկած,
Արծուեբոյնիս մէջ վնտռելու ապաստան,
Շուար մոլոր քայլերով։
Տառապակոծ ու տարաբաղդ քոյրդ էր ան,
Ժամանա՛կը ջնջե՞ց իր դէմքը մոքէդ
Ու մոռցա՞ր դուն հէք նահատակ Բոլոնիան...

Digitized by Google

Ոչինչ կրցայ ըսել, այնքան տրտում էր,
Կը դողդողար ժժդոյն, բաղդէն հալածուած,
Բունակորոյս զերդ թռչուն,
Այլ զոհեցի՛ր դուն որ ծագիկ քու հասակ
Ազատութեան սուրբ խորանին վրայ վսեմ,
Եկո՛ւր, դուստր իմ, եկուր որ քեզ համբուրեմ...

Ես՝ կորուսեալ Դրախտին ոգին, թագուհին,
Տեսայ զԱստուած հոն՝ ուր գետեր չորեքին
Նուիրական կը մրմնջեն, կ՝երգեն դեռ։
Հրեղէն սուրն հրեշտակին սիրտըս զարկաւ
Այլ ես մնացի գահուս վրայ անսասան,
Ցոյսին, ցաւին զերդ արձան։

Ու դարերու ջրհեղեղները անցան
Փթթինագեղ գարուններուս վրայէն,
Տեսայ շուրջըս խորտակումը պետութեանց,
Անկումը վէս գահերու,
Եւ աթոռիկներս, ափսո՛ս, ի զուր վինտռեցին,
Բոյն՝ կոհակաց ու բեւեռի սառնուտքին
Ս՛Անապատի ամայքին մէջ անսահման։

Ե՛ս եմ, դուստր իմ. եկուր վայրիկ մը հանգչէ,
Լա՛ց. կրնա՛ս լալ. դեղափթի՛թ ես դուն դեռ
Ու մանաւանդ մարտիրոս,
Ցաւերժական Արդարութեանը համար.
« Աստուած վեր չէ՛ ոչ ալ Ցրանսան շատ հեռուն »
Ազատութեան շողա՛լը տես Մասիսէն։

Ազգաց խոյժին մէջ սրբազա՛ն Պելճիզա.
Աստուածներէն սիրուած դուն զոհ առաջին,
Տուիր ինչ որ ունէիր,
Բայց սպասէ և ունկն դիր Աստուծոյ,
Տես ոռնացող, ուրականէն ու գոռացող անդունդէն
Եհովան քե՛զ կը խօսի...։

Հպարտ Ա՛պիոնն յաւերժական Հռովմին հետ,
Ու սուրբ Ռուսիան, պաշտպանը սուրբ հաւատքին,

Digitized by Google

Վսեմ Սերպիան ու Սեւ Լեռ,
Քու յիշատակըդ կը պաշտեն ու Ֆրանսան
Լոյսերու մեծ Ֆրանսան դալար դափնիով.
Ճակտիդ պըսա՛կ կը հիւսէ։

Անմահնալու համար հարկ է մեռանիլ,
Գարնանց համար ատնամանի՛քը ձմրան,
Բարօրութեանն աշխարհի
Համար հարկ են ցաւի խաչն ու Գողգոթան,
Ու մահամերձ Արդարութեան ալ համար
Պէտք է մեռնի՛լ, Պելճիգա...։

Եկուր, դուստր իմ, հանդչէ՛, ալ մի՛ արտասուեր,
Քեզի խօսող Հայաստա՛նն եմ մարտիրոս,
Դիտէ՛ աչերս, կո՛յր եմ ես,
Դիտէ՛ աչերս, վախ կ'ազդե՞ն քեզ, կո՛յր եմ ես.
Այնքան դարեր լացի, որ ալ կորուսի
Իմ արցունքներ, այլ հոգւոյս մէջ գերագոյն
Սուրբ վրէ՛ժը կ'որոտայ.
Ճակատըդ դիր կուրծքիս վրայ մայրական
Եւ արտասուէ, ես արտասուք չունի՛մ ալ...։

Ճիպուտի 12 Օգոստոս 1915

11

ՏԱՐԱԳԻՐ ԱՐՔԱՆԵՐ

1916 Ապրիլ 15

Պելճիոյ դիւցազնական Ալպէրը իր հիանալի ընկերուհիին հետ կառչած է իր հայրենեաց արեւմտեան կողմը բարբարոս հորդաներէ զերծ մնացած ափ մը հողին։ Սերպիոյ Բիէրը իր անպարտելի բանակին բեկորներուն հետ բռնած է տարագրութեան ճամբան։ Դժբաղդազոյնը սակայն Սեւ Լեռի ծերունազարդ ու հսկայ թագաւորն է, Նիքօլան։ Իր նախնիքը Քուրք

Digitized by Google

արշաւանքին դէմ ճակատ տուին դարերով, ու հիմակ, Հապըսպուրկի և Հոհենձոլլէրնի դիշատիչ արծիւները եկեր են տեղահանել դինք իր արծուեբոյնէն։ Դժբաղդ տարագի՛ր արքաներ...։

Այսօր Վլատիվոսթոքէն եկան Ցրանսա դացող առաջին ռուս դինուորները Լօհվիցքի զօրապետին հրամանատարութեան ներքեւ։ Զօրապետն ու սպաները ինծի եկան։ Զօրավարին ձեռքը համբուրեցի։ Ռուս բանակը մտած էր Հայաստան և ըսի իրեն, թէ իբր Հայ երախտապարտ էի Սրբազան Ռուսաստանին։ Լօհվիցքի մեկնեցաւ հիւպատոսին տունը և սպաները քովս մնացին։ Երկար ժամեր անցուցինք ու մանաւանդ իրենց մէն ուքրանիոյ կոսբոյներուն սերունդէն և ուղղակի ժառանգ՝ անապատի կեանքիս հազուագիւտ րոպէները ապրիլ տուաւ ինծի։ Ալեքսանդրապօլ է եղեր, հայուհի մը սիրած, ամուսնացած հետը ու քանի մը բառ հայերէն ալ կը խօսէր։

« Կինս ըսաւ թէ հոս հայ բանաստեղծի մը պիտի հանդիպիմ ու յանձնարարեց որ լուսանկարդ ու ձեռագիրդ դրկեմ իրեն։ Սակայն դուն աւելին պիտի ընես։ Այս իրիկուն կարմիր Խաչի ի նպաստ հանդէս մը պիտի տանք։ Ընկերներուս կողմէն պիտի խնդրէի որ բան մը գրէիր հոս, մեր ներկայութեան ու կարդայիր իրիկունը։ Այդ դրելիքդ պիտի դրկեմ լուսանկարովդ միասին կնոջս »։

Շամբանեան արդէն հրդեհած էր ճակատնիս։ Բոլորակ մը կազմեցին ու խայտագին երգել սկսան, մինչ զօրագունդին ռուս քահանան շրջանակին մէջտեղ կը պարէր։ Գրասեղանիս առջև անցած և ամփոփուած իմ մէջ, գրեցի « Սև լեռի Նիքօլա թագաւորին բողոքը առ Աստուած »։ կարդացի իրիկուան հանդէսին ու բնագիրը յանձնեցի բարեկամ սպային, որ լուսանկարով միասին ղրկեց Կովկաս։

ՍԵՒ ԼԵՌԻ ՆԻՔՕԼԱ ԹԱԳԱՒՈՐՆ ԱՌ ԱՍՏՒԱԾ*

ՄԱՍՆԱՒՈՐ ԱՐՏՕՆՈՒԹԵԱՄԲ ԶՕՆՈՒԱԾ Ն. Վ. ՆԻՔՕԼԱՑԻՆ

Ա՛ստուած,
Ոչ մէկ տեղ կայ իմ երկրիս մէջ ամայի
Ուր առուներ երգէին ու ծաղիկներ ու դալարներ ժպտէին,

* Այս հերքուածը դրկեցի տարաբաղդ մեծ ամսոռականին, ի Ցրանսա որ չափազանց յուզիչ ցնծութեամբ մը պատասխանեց։ Նեռիայ թարգմանութիւնը Ժրանսեւէնէն՝ Պարթեւեան բառկամիս կը պարտիմ ու կ'արտատպեմ իր «Հոսանք»էն։ Ռ. Ո.

Digitized by Google

Սև ժայռեր միայն՝ վերեւն ահեղ վիհերուն,
Որոնցմէ խոյս կ'ուտային գարուններն և ուր ձմեռը կ'իշխէր
Բոյնի մը տե՛ղն էր լոկ արծուին համար և իր ձագերուն
Ուր մրրիկն յաւերժական իր հեծկլտանքը կ'որոտար.
Փոքրիկ անկիւն մ'աշխարհի, մօտիկ այնքան կապոյտ երկնից
Բայց կոթողն էր անիկա հպարտ ճակտով ու անվկանդ,
Որ քամահրած էր կոհակները բռնութեան
Այնքա՜ն երկար դարերով...: Պէ՞տք էր որ ան անհետանար...
Պէ՞տք էր որ ժանտ մարդասպանը Հապսպուրկներուն
Վրաս արձակէր իր հրոսներն և խոշտանգուած ես ծերունի՝
Աքսորա՛ն հեռանայի՛ հայրենիքէս աւեր ու քանդ
Ես ապաստա՛ն փնտրէի գիրկն այն վսեմ երկրին,
Որ է ՖՐԱՆՍԱՆ .:

***

Լացած չէի՛ ես երբէք, ով Աստուած, բայց Դուն տեսար
Իմ արցունքներս գիշերներուն մէջ այն մռայլ.
Կ'լսեն թէ Դուն ղիս կը թողուս, թէ Դուն ինքդ զիս կը ղարնես,
Բայց ճակատս ես չե՛մ ծռեր, և միշտ յոյսով ակաղձուն՝
Կը հաւատա՛մ արդարութեանդ ու սրբազա՛ն յաղթանակի՛ն...:
Արդէն սեմին վրայ մահուան՝ ես կը տեսնեմ, կ'ուզեմ տեսնել
Աղատութեան արշալոյսը Լովչէն լերան վերեւ ծագած,
Ու կը լսեմ անգամ մըն ալ իմ սարերուս վրայ սեաւ
Խրոխտ երգերը ռազմաշունչ իմ ամեհի արծուիներուս...:

***

Տեսա՛յ արդէն, ով Հաւատքի Պաշտպան, ով Սուրբ Ռուսիա,
Սուրիդ կայծակն, որ Կովկասի բարձունքներէն
Մութ Արեւելքը կը ճեղքէր դէպի Դրա՛խտը խաւարամած,
ՀԱՅԱՍՏԱՆին վրիժառու:
Տեսա՛յ տղաքը Ֆրանսային պողովատէ հոգիներով,
Որ Մարնի ու Վէրտէօնի վրայ անմահ դաշտերուն
Վայրագ գազանը կ'ղգետնէին։

***

Օ՜հ, մօտալուտ է վրէժը, մխիթարուի՛նք,
Ցուսանք, ով աքսորի իմ եղբայրներս, Բիէ՛ռ, Մ'լպէր,

Digitized by Google

Դողդոջուն են քայլերս, աւա՛ղ, և այլ ևս ես չե՛մ կրնար
Ձեր շարքերուն մէջ կռուիլ, ով դուք, Ազգե՛ր մարտիրոս։
Բայց Աստուծոյ կ'աղօթեմ և Ան ինծի կ'ունկնդրէ,
Այո՛, իր պա՛րտքն է այդ, պէտք է լսե՛ս զիս ով Աստուած,
Եթէ արդա՛ր ես, ինչպէս կը հաւատամ — ։ Աչքերս խպտառ
զոցելէ առաջ,
Թոյլ տուր, Թոյլ տուր ինծի տեսնել բռնապետութեան
Խորտակումն առ յաւէտ։ Եւ իբր հանգիստ շնորհէ ինծի
Շիրի՛մ մ'ազատ ի Զէթինեէ, — և քո՛ւկդ ըլլայ արքայութիւնդ...։

12

ԲՈՒԱԼԻՒՆ (« Le POILU »)

... Ու բռնակալը կը կարծէր Թէ Ֆրանսա այլասերած՝
Պիտի բաւէր փողը զարնել որ պատնէշները իյնային.
կը յուսար Թէ բաւ էր ցանած անմիութիւն ու մատնութիւն
Ազատութեան եղբայրութեան դիմակներուն տակ ոսկեզօծ,
Զուր կը կարծէր Թ'անզգի զայլի լեգէոններն իր երբ գային
Մեծ ժողովուրդը դողահար անոնց չիպ'տի՝ դիմագրաւէր
Ու դիւրին որս բարբարոսին իր առջեւ ծունկ պիտի չոքէր,
Եւ ինք զոռոզ պիտի դիմէր դէպ՝ աշխարհի մայրաքաղաքն
— Անմահ Փարիզ — կը սխալէր, հոն էր Բուալիւն հաստա-
տակամ...։

Արիւնը իր նախնիքներուն երակներուն մէջ չէ՛ր սառած
Ու սրբազան հուրը կ'այրէր հոգիներու անդունդին մէջ,
« Հայրենիքը ի վտանգի՞ » ու խոյանքով մը գերագոյն
Բոլոր աչերը եռազոյն սուրբ դրօշակին վրայ յառած
Ու հեռաւոր որոտման պէս Մարսէյյէզին զոռ շեշտերով
Վերապրեցան անմահ օրերն յեղաշրջման անցեալ դարուն,
Երբ նոյն Բուալիւն եւս կը մղէր եւրոպեան բիրտ բռնակալներ...։

---

* Poilu թաւարծի, մազեղ կը նշանակէ։ Մեծ պատերազմին ժամանակի զինուորները poilu կը կոչուէին։ Ներկայ բերդուածը ի նպաստ Կարմիր Խաչի երկրորդ հանդէսին համար գրեցի եւ առաւօտեանցաւ։ Հայերէն արձակ թարգմանութիւնը կուտամ հոս։

Digitized by Google

Ու կ'երազէր կիւյօմ Փարիզն առնել զարնել սիրտն աշխարհի
Անցնիլ վսեմ Ցաղթանակի հոյաշէրքեղ կամարին տակ
Եւ Էնվալիտն ու Սէն Տրնին գընալ ուր արդ կը քնանան
Մեծադոյն կայսրն ու Մեծ արքան, ըսել անոնց ստուերներուն
Թէ Ֆրանսան չախչախեցի և արձակեց իր հորդաներն,
Այլ Բուալիւն կը շնչէր դեռ, Մարնը հոն էր յաւերժական
Եւ ստուերը Պոնաբարթի, ժպտուն ինչպէս հին օրերուն,
Սվէնթորի պէս կ'որոտար « Ֆրանսայի քաջ դինուորներ
Արի՛ք, յառա՛ջ, դէպի Պէրլին » ..:

Օ՜հ, բռնապետը չի՛ հաւտար, ալ չի՛ հաւտար իր աչքերուն,
Իր գայլերը եւ՛ են մղուած ու յոյսերը թաւալգլոր,
Կայսրութիւնը կը կործանի, կը նայի շուրջը շուարուն
Իր ընկերներն հոն են, հեռուն, մին մեծ դահիճն արևելից
Միւսն իշխան մը ուրացող և ապերախտ մի հայրասպան,
Ու չորեքին հագագներէ նոյն աղաղակը կը հնդայ
« Զարնե՛նք Ֆրանսան »—
— Բռնաւո՛րներ, լոյսն չի՛ մեռնիր...:

Դահիճ դժբաղդ Պելճիգային ու մարտիրոս Հայաստանին
Բաղդը հոն է ու չզանիդ իր մատներով գրեց արդէն
Քու ամպամած ճակտիդ վրայ « Մանէ Թէկէլ Փարէս »ն ահեղ...
Անարժան ես նոյն իսկ ատուտ Վինակուբեանն Սէնթ Էլէնի,
Ուր աքսորի տարինները որոհայի՛ր ոճրիդ վրայ...:
Կ'ուզեմ որ շատ ապրէիր դուն անհուն շիրմաց յաճախանքով
Լուվէն, Թէրմոնտ ու Հայաստան, իմ դրախտագեղ Մալաթիան:
Տեսնէիր միշտ շրջապատուած հէք զոհերուդ ստուերներով,
Ատելավառ զայրկին ներքև քու ձեւազե՛ղծ խրճմտանքիդ,
Որ տեսնէիր քու աչքերով Ազատութիւնն յաւէտ ազատ,
Ալզաս Լօրէնը Ֆրանսական և զղայիր մահէդ առաջ
Քու անիծեալ անունդը վէս մոռացումով մշուշապատ..:
Որովհետև չի յիշեցի՛ր անդունդները ճակատագրին
Մութ ու պատրաստ ընկղմելու Ատտիլաները իրենց մէջ
Ու կամովին մոռցար նոյն իսկ Սուրբ օրէնքը յաւերժական,
Թէ Բուալիւէն աւելի վեր ու Ֆրանսայէն հզօրագոյն
Կան, կը մնան Լոյսն ու անմահ Արդարութիւնն աստուածային:

Ձիպուղի 13 Մայիս 1916

Digitized by Google

13

ՓԵՏՈՒՐՆԵՐԴ Ո՛ՒՐ ԹՈՂԻՐ

Ճիպուղի 4 Նոյեմբեր 1916

Նաւերը կուգան իրարու ետեւ, շարան շարան ու անդադրում։ Նոր Քալէտոնիայէն հասած շրթունքներով ու տափակ ճակատ Քանաքներ, Էնտօշինէն դեղին մոմի գոյնով մարդ ու գաճաճ Աննամցիներ, Մատակասքարէն կանանչի զարնող Հովաններ, ամենքն ալ կ'երթան արեւմուտքի ռազմաճակատը, ազգերու խառնուրդին մէջ հալելու համար։ Այս իրիկուն Րէյնիմոնէն շոգենաւ մը եկաւ, հինգ մղոն հեռու խարսխեց և առտուն ժամը վեցին պիտի մեկնի։ Մինչև կէս գիշեր կը կենայ վաճառատունը։ Դուրսը մարդ մարդասանք չի մնար։ Սրճարանը շատոնց կը փակէ դռները։ Այծեն մարդ կը քնանայ, անյոյսներէն ու դժբաղդներէն զատ։ Քունը ծանրացած է իմ ալ թարթիչներուս վրայ և արդէն երեք դռները փակած, կ պատրաստուիմ վերջին երկուքն ալ գոցել ու վեր ելլել հանգչելու, երբ գլորելով, և սայթաքելով երկայնահասակ երիտասարդ մը ներս կը մտնէ ու կ'ինայ աթոռի մը վրայ։ կարճ տափատ հագած է, խաքի գոյնով, ծունկին չիղերը պրկուած։ Մօրուք ու պեխ չունի վայելեան մը առաջ ածիլուած ու յզկուն-եբեսով։ Աչքը կապոյտ բայց ծովի անհանդարտ ու քիչ մը պղտոր կապոյտը։ Անգլիացի մըն է անտարակոյս, իրիկունը եկող շոգենաւէն դուրս ելլող միակ ճամբորդը։ Ուիսքի մը կ'ուզէ. կը հասկըցընեմ փափկօրէն չմէ սրճարան չեմ բանեցըներ ու թէ գաւաթ մը չուր կրնամ տալ, եթէ ծարաւ ունի։ կարծես թէ չի լսեր ու պատասխան չի տար։ կը նստի անշարժ, աչքերը առանց թարթելու։ Քառորդ մը, կէս ժամ։ Ջղաձիգ շարժումով մը վաճառատան չորրորդ դուռը կը փակեմ ու լամբարը վար կ'իջեցնեմ մարելու համար։ Երիտասարդը ուշադրութիւն անգամ չի դարձներ ու կը կենայ գամուած։ կամ գինով է և կամ խենդ կ'ըսեմ ինքնիրենս և վախնալ կ'սկսիմ։

— Ժամանակը շատ ուշ է ու շոգենաւ դառնալ պարտիս, եթէ ոչ վերջը մակոյկ չե՛ս գտներ։

Իբր թէ ես չըլլայի խօսողը և ինքը միևնակ ըլլար, աչքերը

Digitized by Google

կը փակէ ու կը մնայ արձանի պէս։ Զեռքս ուսին վրայ կը դնեմ մեղմով. չի՛ շարժիր։ Կը ցնցեմ։ Յանկարծական շարժուժով մը ձեռքս ետ կը մղէ և՛ արձանի դիրքը առանց փոխելու լուռ արտասուել կ՛սկսի։ Կը շուարիմ, կը կծկեմ շրթունքներս ու մտքէս կ՛ըսեմ թէ գինովի մը հետ դործ ունիմ։ Կարծես հասկցաւ մտքէս անցածը, բռնեց ձեռքէս ու քովը նստեցուց։

« Ես գինով չեմ, Որբերեան, տարիուկէս առաջ ասկէ անցայ ու երկու ժամէն աւելի խօսեցանք իրարու հետ։ Ես Մաք Լիրին եմ, Սէյշէլեան կղզիներու Ռատիօ - հեռագրական կայանին տնօրէնը։ Երկուք էինք. բարեկամս պատերազմի յայտարարութեան յաջորդ օրը իբր կամաւոր մեկնեցաւ Լոնտոն, ես ծովակալութեան հրամանով պաշտօնիս վրայ մնալ ստիպուեցայ։ Տարիուկէս առաջ եկած ատենս, Անգլիա կը թողէի խեղճ մայրս, ու հրեշտակի պէս նշանածս։ Մերուն մայրս երկարամեայ հիւանդութեան պատճառով անկողին գամուած, աղօթելէ զատ բան մը չէր կրնար ընել, մինչ նշանածս առաջին օրէն կարմիր Խաչի հիւանդապահներուն միացաւ։ Առաջին ամիսները կանոնաւոր կերպով կը գրէր ինծի և այլ հեռաւոր մենութեան մէջ իր նամակները կուգային ամոքել բաժանումի դառնութիւնը։ Սէյշէլեան ապառաժին գագաթը լքումը ահռելի կերպով բզքտեց սիրտս։ Գիշերները մինչև լոյս Ռատիօյի ընդունարանները կապած ականջիս կ՛սպասէի անքուն յոռւալով շարունակ ովկիանի խորերէն հասնող փսրտուքէ մը ձեռք բերել Գերման նաւատորմին ուր գտնուելուն տեղեկութիւնը, այնքան թանկագին իմ հայրենեաց համար։ Ամիսը մէկ անգամ թղթաթեր շոգենաւը կուգար, առանց սպասուած նամակը բերելու։ Հեռագրեցի քանի՛ անգամ՛ ու պատասխան չ՛ստի։ Ամիս մը առաջ քարթ մը ստացայ իմ սիրականէս մանր ու սուր գրերով, ատ, կարդա, եթէ երբէք արցունքներս տակաւին հետք մը թողեր են թղթին վրայ։ »

Չի կրցայ ընդմիջել զինքը, այնքան արագ ու հապճեպով կը խօսէր ու նոյն ատեն արցունքները կը հոսէին առատօրէն ու անընդհատ։ Իրօք մանր ու սուր էին հարթին գրերը, կարծես յատկապէս սիրտը ծակծկելու համար շարուած։ Ահա պարունակութիւնը։

—« Սիրելի Ճօնիս,

Իրաւունք չունիս ինծի համար իրար անցնելու։ Հեռագրեցուդ չի պատասխանեցի ու այս վերջին երկտողս պիտի ըլլայ։

Digitized by Google

վաղը պիտի ամուսնանամ քարեկամիդ հետ, որուն հանդիպեցայ հիւանդանոցը և որուն մէկ սրտունքը աչքիս առջև կտրեցին։ Ինսաւեցի զինքը իմ ամբողջ հոգիով և այսօր առաջին անգամ փայտակներու վրայ չենած մինչեւ պարտէզ եկաւ իմ հետ. ինծի կրճնեցաւ ու կեանքս ամբողջ իր նեցուկը պիտի ըլլամ։ Քեզմէն կը նախընտրեմ զինքը, որովհետև ան գիտցաւ կատարել պարտականութիւնը հայրենեաց հանդէպ։ Գնաց դիւցազնի պէս կռուեցաւ, մինչ դուն նախընտրեցիր ովկիանին հեռուները զասալիք ու պահուած մնալ։ Ընդունէ, սիրելի ձօնիս, թէ իմ նկարագիրս ունեցող հոգիի մը համար անտանելի և ահռելի պիտի ըլլար, օր մը քու թեւդ մտնել պտոյտի մը համար, ու լսել ընկերուհիներուս հեգնական ծիծաղը — « Դասալիք, աղաւնեակի պէս երկչոտ, փետուրներդ ո՞ւր թողիր »։

. . . . . .

« Լոնտոն պիտի չ'երթամ, խեղճ ծերունի մայրս պիտի չի համբուրեմ։ Պիտի երթամ ուղղակի ճակատ, խրամներուն մէջ գտնելու գերազոյն հանգիստը մահուան ու խաղաղութեան։ Պիտի մեռնիմ դիւցազնի պէս։ Բայց ըսէ՛ ինծի յանցա՞նք էր իմս եթէ Սէյշէլներու Ռատիոյի կայանը մնացի ծովակալու թեան հրամանով։ Իրաւունք ունէ՞ր ըսելու ինծի

« Դա՛սալիք, երկչոտ աղաւնեակի փետուրներդ ո՞ւր թողիր »

Եւ առանց պատասխանի սպասելու ու ձեռքս չի սեղմած ելաւ դահլաջուն քայլերով գնաց մութին մէջ անհետ եղաւ։ Շուարուն աչքերով նայեցայ իր մեկնած ուղղութեամբ ու կարծեցի տեսնել մահուան ուրուականը որ կը հետեւէր իրեն գանկերու ահարկու ծիծաղով ու կրկնելով արձագանգի նման

« Դասալիք փետուրներդ ո՞ւր թողիր...։

14

ԹՕՐԲԻԼԱՀԱՐ

Մէսաժըրի, Իտալական, Հավրէզ, Թրանսաթլանթիք, քանի շոգենաւեր ընկղմեցան, ծովուն մէջ, իրենց խորունկէն զարնուած։ Անոնք որ կուգան Միջերկրականէն, Մատակասքար կամ Ծայրագոյն Արեւելք երթալու համար, առժամապէս

ազատածներն են, որ երկու կամ երեք ամիս զարնուելու վախը չունին։ Բայց երբ վերադառնան, անորոշ սոսկում մը կը պաշարէ էութիւնս։ Ես կենամ ժամերով քարափին վրայ, կը դիտեմ իրենց հսկայական սիլուէթները, կ'ելլեմ վրանին ու կ'այցելեմ առաջինէն մինչեւ երրորդ բոլոր սրահները, ու վերադարձիս կ'ամփոփուիմ իմ մէջ, աչքերս փակած, կարծես թէ մտերիմ մը համբուրած ըլլայի վերջին անգամի համար։ Նաւերը հոգի՛ ունին։ Ելեքտրականութիւնը որ սարսուռով մը կ'անցնի իրենց մէկ ծայրէն միւսը, ցոուկին ու կողերուն զարնուող կոհակներուն ճողփիւնը ու հասարակածի փոթորիկներուն վայնասունը, ու մանաւանդ քառեակ թելերը որ կը կապեն երկու կայմերուն գագաթները Ռաէիոյի անտես ու հիանալի յորձանքներուն, ասս ամէնը տարօրինակ էակի մը կը վերածեն ծովեղրու հսկան, գերմարդկային ու գրեթէ հակաբնական, անիրական։ Անոր համար ահարկու է անոնց մահն ալ։

***

Աթոս, Բօրթոս, Անտրէ Լրպօն ու Բօլ Լրքա, Մէսաժըրիի չորս հսկայագոյն շոգենաւներն էին, չորսն ալ նոյն ձեւով ու մեծութեամբ կերտուած, Մայրագոյն Արեւելից դծին համար։ Աթոս, Բօրթոս... ու մտքով կը տեղափոխուէի Իզմիր, ուր գրականութեան նահապետին տունը կը հաւաքուէինք Մամուրեան Աթոն էր, ես՝ Բօրթոսը, Տիվրիկեան Արամիս ու Հրանդ Տարղանեանը։ Անոր համար ամեն Աթոսը գալուն, մշուշնեերուն մէջ ալեզարդ Մամուրեանը կը կարծէի տեսնել։ Նաւուն հրամանատարը Քօմանտան Տօրիս, կարճահասակ ու ալեւոր էր Մամուրեանին պէս, և անոր նման կապուտաչուի, ու մտերի՛մ մը այս տողերը գրողին։ Վերջին անգամ գալուն՝ Ճիպուդիէն Սենեկալցի զօրքերու խումբ մը առաւ Ֆրանսա ճակատը տանելու համար։ Խումբին ենթասպաներուն մէջ էին հրամանատար Քօլօնա Տ'Իսթրիան, երկայնահասակ, ակնոցաւոր հսկայ մը, որ մեր անապատ աշխարհին մէջ իր կեանքը մագնիսացնող ֆրանսուհիի համայիչ աչքերուն հանդիպեր էր ու կը յուսար պատերազմէն վերջ սիրոյ երազը իրականացնել, ու Սէրժան Վէնսան, Քուխ ու սև աչուի համակրելի երիտասարդ մը, Ճիպուդիի հիներէն, արդէն ամեն ճակատներու վրայ կռիւ տեսած, մօրը մէկ հատիկը, որ կը դառնար նորէն ոազմաճա-

Digitized by Google

կատ: Սէրժան վէնսան նշանուեր էր Ֆրանսա, ու կուրծքին վրայ կը պահէր նշանածին մանրանկարը, իբր հմայեակ. և ամեն ինծի հանդիպելուն, գուրգուրանքով ցոյց կուտար պատկերը, լսելով թէ գերման գնդակներուն դէմ հրաշալի արգելիչ մըն էր: Չհետեւին ելայ Աթոսին վրայ ու չեմ գիտեր ինչու ամենուն հետ գրկախառնուեցայ, համբուրեցի Տօրիսը, Քօլօնա Տ'իսթրիան և վէնսանը, նոյն իսկ Սենեկալցի հսկայ տասնապետը որ հիանալի սև ճակտին խորը աղաւնիի ժպտուն ու պճլտացող աչքեր ունէր:

... Տասը օր չիտեւեց, հեռագիրը շանթահարեց զմեզ. Աթոսը թորբիլահար ընկղմեր է Միջերկրականի մէջ: Էնտօշինէն եկող կիներ, մանուկներ, ծերունիներ, աղատեր են Սենեկալցիներուն հիանալի անձնուիրութեան շնորհիւ. Քօմանտան Տօրիս չէ ուզեր ապրիլ Աթոսէն վերջ ու կամրջակին վրայ կանգուն մինչեւ վերջը, սուզեր է նաւուն հետ անդունդին մէջ: Քօլօնա Տ'իսթրիա ու վէնսան, երկուքն ալ իրենց պաշտօնին գլուխը, հսկած էին ազատումի գործին, և հրամայած, որ Սենեկալցիները իրենցմէ առաջ նետուին նաւակ ու հեռանան վտանգէն, հակառակ անոնց պաղատանքին: Երկուքն ալ կանդուն, ճակատնին բարձր, հոգինին քաջի վեր, սուզած են նաւուն հետ: Վերջին վայրկեանին սակայն, կը մտածեմ թէ վէնսան դողացող ձեռքերով հանեց կուրծքէն իր պաշտելիին լուսանկարը ու Քօլօնա Տ'իսթրիա փրփրադէզ ալիքներու մէջէն խորասուղեց նայուածքը դէպի հեռաւոր ճիպուղիի ամայութիւնները ու կեանքի չիրականացած երազին գերազոյն մնաս բարովը մրմնջեց...: Քանի մը օր տեւեց Աթոսին սարսուռը հոգիիս մէջ: Աղօտ աչքերուս առջեւ Յունուարի ցուրտ օր մը բացուած փոս մը կը խորունկնար, ուր կ'ամփոփէինք տարիներ առաջ մեր վշտահար Աթոսը, ալեզարդ Մամուրեան...:

* * *

Ամենէն աւելի սակայն՝ ճէմիայինն էր որ գիս ցնցեց ու լացուց — հին շոգենաւ մը, որ երկար տարիներէ ի վեր Մատակասքարի գծին վրայ կը բանէր: Տասնեհինգ տարի առաջ մեզ ճիպուղի բերող շոգենաւն էր, տախտակամածները այն աստենէն մաշած, կողքերուն սեւ ներկը պատառ պատառ ու կարմրախառն, որ սակայն՝ գէշ աղէկ՝ կը քալէր ճամբան, թանկագին ծառայութիւն մը մատուցանելով, իրմէ սպասուա-

ծէն աւելի։ Դանդաղաքայլ էր աւելի, ու տարօրինակը այն է որ պատերազմի առաջին տարիները մասնաւոր բաղդաւորութեամբ մը խնայուած էր իրեն բաղդէն, ուրիշ աւելի տոկուն ու գեղատեսիլ շոգենաւեր գացած էին ծովուն խորը, ձէմմեան կը սուրար շարունակ, կարգ մը ծերունիներու նման, որ կը շարունակեն կեանքի վերելքը, վաղաժամ ինկողներու խումբի մը մէջէն անցնելով. հեգնող ժպիտ մը իրենց շրթունքին վրայ։ Մարսիլիայէն մեկնումին ձէմմեային հրամանատար կ'որոշուի և պաշտօնին գլուխը կ'անցնի անմիջապէս Քօմանտան Մէրիք Քրիմէ անուն փոքր շոգենաւին նախկին հրամանատարը։ Քօմանտան Մէրիք պաղարիւն դիւցազն մըն էր։

Ամիսներ առաջ Միջերկրականի մէջ երեք ժամուան կռիւէ մը վերջ գերման ընդծովեայ մը յայողեր էր ընկղմել, իր փոքրիկ շոգենաւին վրայի փոքրիկ թնդանօթը գործածելով։ Ընդծովեան տեսնելով Քրիմէի պզտիկութիւնը և կարճի կաղ ընթացքը, ուզեր էր խնայել թորբիլը, և արձակ համարձակ ծովին երեսը ելլելով թնդանօթի հարուածներով ընկղմել ուզեր էր զանի։ Երեք ժամ տեւեր էր անհաւասար կռիւը, ու վերջապէս գերման Գողիաթը փոուեր էր ծովին խորը։ Քրիմէն Մատակասքար հասնելուն, Քօմանտան Մէրիք դտեր էր Ֆրանսական ծովակալութեան մէկ հեռագիրը, որով իբր վարձ իր քաջագործութեան Պատուոյ Լէգէոնի սպայ կ'անուանուէր, ու պատերազմի խաչն ու զինուորական շքանշանը կը շնորհուէր իրեն։ Քրիմէն ձի վուդի վերադառնալուն հիանալի ընդունելութիւն սարքեցինք իրեն քանի մը բարեկամներով վաճառատանս մէջ ու տօնեցինք շքանշանները և անոնց արժանապէս տիրացող համեստ դիւցազնը։ Ինծի համար երկիցս նուիրական էր Մէրիք, Պոլսոյ հայկական ջարդերուն Ղալաթիոյ քարափը գտնուող Ֆրանսական Օրթեկա շոգենաւին երբեմնի երկրորդը, որ կամրջակին վրայ եռագոյն դրօշ մը նետած, երկու ձեռքը ատրճանակ, ետ մղած էր հայասպան ամբոխը։ Նոյն ասպետական նկարագիրը պահած էր Մէրիք, աստիճանէ աստիճան իր բարձրացումին, նոյն իտէալապաշտ հոգին, որ ամեն ձիպուդիէն անցնելուն, կուգար քանի մը ժամ իմ քովս կանգ կ'առնէր ու կը հարցնէր գուրգուրանքով

« Ի՞նչ լուրեր Հայաստանէն... »։

Ընդծովեային ընկղմումին յայորդող իր քանի մը երթեւեկները անհանդարտ ու արկածալից եղան։ Գերման միւս ընդ-

Digitized by Google

ծովեանները ամեն գնով կ'ուզէին վրէժին հասնել, ու քանի անգամ հալածեցին Քրիմէն։ Ծովակալութիւնը ուզելով պահել Մէրիքի կեանքը, ուրիշ աւելի մեծ շոգենաւի մը հրամանատարութիւնը տուաւ անոր։ Տարօրինակ իրողութիւն, ընդծովեանները ալ չի հալածեցին Քրիմէն ու սկսան հետապնդել այն շոգենաւները, որոնց համանատար կը կարգուէր Մէրիք։ Եւ այդ պարագան իսկ է ամենէն ահարկուն ու անբացատրելին։ Դերման լրտեսական դրութիւնը իր կպչուն ու լպրծուն ցանցերուն մէջ առած էր ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը, պատերազմին երկրորդ տարուան մէջ անգլիական ծովակալութեան մէկ գրագիրը կը բռնուէր հրացանի, ապացուցուելով թէ ծրագրուած գերման նաւային սպայ մըն էր, Փարիզի մէջ գեղագիքեղ դերասանուհի մը կը զարնուէր իբր լրտեսուհի և քանի հարիւրներ։ Ու Քօմանտան Մէրիք ամեն գալուն կ'ըսէր որոշակի, թէ ինք նշանակուած էր իբր կեդրոն Միջերկրականի գերման ընդծովեաններուն ատելութեան։ Սակայն միշտ կը ծիծաղէր, կը հեգնէր, ու կը վերսկսէր իր արկածալից ուղեւորութիւնը։ Ֆրանսական ծովակալութիւնն ալ կարծես համոզուած էր Մէրիքի փայլուն աստղին ու ամենէն վտանգաւոր նաւերու հրամանատարութիւնը իրեն կը յանձնուէր։ Ճէմիան այդ նաւերէն էր։ Եգիպտոսի և Սուրիոյ բանակին համար մէջը լեցուն ռազմամթերք։ Վերջին ժամուն Մէրիք կը նշանակուի հրամանատար։ Միջերկրականին մէջտեղը ընդծովեան կը հանդիպի իրեն ու փոխանակ ծովուն երեսը ելլելու, խորունկէն կարձակէ թօրբիլը։ Նաւը վայրկենապէս երկուքի կը բաժնուի, ռազմամթերքի պայթիւնին ահռելի որոտումով։ Մի քանի հարիւր ճամբորդներէն միայն տասներեք հոգի ազատեցան։ Մէրիք չի կար անոնց մէջ։ Անկէ վերջ քանի անգամ եկաւ Քրիմէն, կաղն ի կաղ ու հեւալով։ Անոր հասած օրերը սուգի օրեր էին ինծի համար։ Ով ահաւոր տարիներ Աղտարութեան եւ Ազատութեան պատերազմին, որ կեանքի ու երիտասարդութեան յենակէտը դէպի անդրաշխարհ դարձուցիք, հակառակ մոայլ մղձաւանջներու անհետացումին յաղթանակի արշալոյսին ընդ առաջ, դեռ ընդ երկար պիտի մթագնէք մարդկութեան հորիզոնը, պլլուած ձեր հեղձուցիչ շոգիներով ու մշուշներով, կտրատուած անհուն ու որոտագին փայլակներով, ու ձեր քառսին վրայ գլխահակ, պիտի որոնենք մտերմական պայծառ ու շողացող նայուածքներ, փակուած առյաւէտ, երբ

ձեր խոթերէն բիւրաւոր ոգեվարի հառաչներ պիտի արձագանգեն յաւիտեան։

« Աստուած, Հայրենիք, Ազատութիւն, Մայրիկ...։ »

* * *

Նաւապետ ու նաւաստի, անոնք որ կեանքերնին կապած են ծովուն ալիքներուն, ընդհանրապէս հետերնին կենդանի մը կ'ունենան, կատու մը, շնիկ մը կամ թռչուն մը, որուն վրայ կը կեդրոնացնեն իրենց սէրն ու գուրգուրանքը մինչև ցամաք հասնելնին։ Ագոսին մէկ նաւաստին խոճկոր մը ունէր, ընտանեցած, որ տիրոջը հետ սեղան կը նստէր, ու նոյն խըշտեակին մէջ կը կծկտէր կը պառկէր։ Ուրիշ նաւաստի մըն ալ սարդի մը սիրահարած էր, որուն համար պարապ ժամերուն ճանճեր որսալով կ'զբաղէր։ Ճեմնայիին երկրորդ սեղանապետը Սիամի կատուներու ընտանիք մը ունէր, հայր մայր ու երկու զաւակ, հիանալի ու աղնիւ ցեղ մը կատուներու, փայլուն, գորշագոյն ամբողջ ջիղ, գրեթէ առանց ոսկորի, շոյուելու համար յատկապէս ստեղծուած կարծես։ Քանի անգամ ուզեցի գնել չորսն ալ ու ցամաք հանել։ Սեղանապետը մերժեց շատունակ։ Օր մըն ալ ինծի հաճոյք պատճառելու համար ձագուկներէն մէկը տուաւ ու տուն բերի։ Անունը Մինու դրին, ու քիչ ատենէն այնչափ ընտանեցաւ, որ կարծես մեր ընտանիքին մէկ անդամը եղած ըլլար։ Կ'ըսեն թէ կենդանիները չեն խօսիր։ Մինուն կը խօսէր, աչքով ունքով, շարժուձեւերով։ Շատ անգամ կուլար ու կը խնդար։ Հիւանդ պառկած մէկ օրս խենգէ մը պէս ցատկեց անկողինին վրայ թաւշապատ թաթիկները դրաւ կուրծքիս վրան ու ժամերով կեցաւ խորունկ նայուածքը աչքիս սեւեռած անշարժ։ Ճիպուդիի կատուները վայրենի, բիրտ ու անընտել, միշտ ճանկել ու խոշտանգել կ'ուզէին Մինուն, որուն փափուկ ու ազնուական գեղեցկութիւնը միայուն հակապատկերն էր իրենց չոր ու չար նկարագրին։ Տարիէն աւելի ապրեցաւ քովերնիս, ու տարօրինակ զուգադիպութիւն, յանկարծ հիւծիլ սկսաւ, ձմեռնային թօթափելահար լինելուն լուրը հասած օրերուն։ Չալեցաւ հատաւ մոմի պէս։ Մինուին ընտանիքը ձմեռնայինի հետ ընկղմած էր ծովերուն խորը, մենք ալ Մինուն, մեր տան եաեւը ծովին ափը պզտիկ հողակոյտի մը տակ ամփոփեցինք։ Ինծի ուխ-

տավայրի մը պէս եղաւ այդ հողակոյտը։ Հոն կ'երթամ շատ անգամ յիշելու բոլոր կենդանիները, ազնուազգի ձիերը, թղթատար աղաւնիները, դեղձանիկները, շնիկներն ու կատուները, որ նոյն քաոսին մէջ անհետացան, պատերազմին յորձանքին մէջ ու որոնց դիւցազնական փառքը ոչ մէկ երգիչ անմահացուց։

Հանգչեցէք դուք ալ խաղաղութեամբ, ով անխօս ընկերներ մարդկային տառապանքին ու փառքին։

15

Ա Ն Պ Ա Տ Ա Մ Խ Ա Ն

ՋԱՏՈՒԻԵԱՆ խորանին առջև Ճիպուղիի հայ զոհերէն երեք հոգի տուինք ողջակէզ։

Օննիկ Քիրէճեան

Տրդատ Խոյեան

Օննիկ Պաշպազիրկեանեան.

Օննիկ Քիրէճեան առաջին մեկնողներէն եղաւ, պզտիկ մարմնի մը մէջ մեծ հոգի մը. Ֆրանսա գնաց և առաջին ահարկու յոգնութիւններէն ընկճած, փլատակ դարձած ետ եկաւ Ճիպուգի սիրտը ու կուրծքը խորտակած։ Երկար չի դիմացաւ և առաջին հայ կամաւորը Ճիպուղիի հրատապ աւազներուն տակ կը հանգչի հիմակ փայտէ պարզ ու սև խաչի մը ներքև։ Մահուան նախընթաց իրիկունը գիս քովը կանչած էր։ Գացի։ Մայրը, եղբայրը և քեռորդիները կը կանչէր։ Աչքերը իմ մատներով փակեցի։

Երկրորդը՝ Տրդատ Խոյեան՝ Ֆրանսա, Սուէնի ռազմադաշտին վրայ ինկաւ քաջի պէս, կուրծքը թշնամիին դէմ դարձուցած։ Պատերազմական նախարարութենէն հերոսական մահուան պատուոյ սեւագիծ վկայականը ղրկեցին, զոր հօրը պիտի ղրկեմ։

Երրորդը՝ Օննիկ Պաշպազիրկեանեան « անհետացած » է։

Digitized by Google

Տարիներով յուսացի թէ պիտի կրնայի հետքը գտնել, գերիներու, կամ վիրաւորներու ցանկին մէջ։ Ամէն կողմ որոնել տուի։ Ցոյսս կտրած եմ այլեւս։ Արդէն ինք վերջին, գրեթէ բռնի մեկնողը եղաւ, որ գիտէ՛ր, թէ մեռնիլ կ՛երթար։ Իր մայրն ու հայրը, երկիցս գրեցին Ինծի Եգիպտոսէն, չի պատասխանեցի։ «Անհետացած» էր, այսինքն յոյսի աղօտ նշոյլ մը կը մնար, զոր սակայն կ՛ստիպուիմ մարել, այնչափ յոյսերուս նման։ Անհետացա՛ծ ոուխքերու տակ, թունաւոր շոգիներու մշուշին մէջ, փլատակներու ներքև, ինկա՛ծ, որ ազատագրուի՛ Հայաստան։

* * *

Տարիներ վերջ կ՛ստանամ հետեւեալ նամակը Տրդատին հօրմէն։

Կ. Պոլիս — Գրնալը կղզի, 2 Յուլիս 1919

Ռ. Որբերեան

Ճիպուղի

Ազնուայարգ բարեկամ,

Թերեւս լսած էք մեզի պատահած դժբաղդութիւնը — տարաբաղդ Ազգանոյշիս դժբաղդ մահը, Տէր Աստուած զձեզ և ձեր սրտահատորները պահէ պահպանէ։

Ոչ նուազ մտատանջութիւն ունինք հինգ տարիներէ ի վեր մեր Տրդատէն բնաւ տեղեկութիւն մը չունենալնուս, հակառակ քանիցս մեր դիմումներուն։ Արդ ազնիւ բարեկամ, ձեզ դիմելով կ՛աղաչեմ, ի սէ՛ր Աստուծոյ, հաճեցէք երկտողով մը մեզ տեղեկացնել թէ այժմ ո՞ւր կը գտնուի Տրդատս, եւ եթէ առկէ մեկնած է, ե՞րբ և ո՞ւր գացած։ Իսկ եթէ Աստուած մի՛ արասցէ, ուրիշ դժբաղդութիւն մը պատահած է, դարձեալ խնդրեմ իմացնել մեզ, որպէս զի լանք ու սգանք մեր սեւ ճակատագրին վրայ, վասն զի չեմ կրնար երեւակայել թէ Տրդատ տեղը գտնուած և առողջ եղած ըլլայ և զէթ երկտողով մը տեղեկութիւն չի տայ մեզ։ Բարեմաղթելով անխառն երջանկութիւն և ամեն բարօրութիւն Ձեզ և ձերայնոց համար, ողջունիւ սիրոյ և օրհնութեան,

Աղօթարար

ՎԱՀԱՆ ՔՀ. ԽՈՑԵԱՆ

* * *

Digitized by Google

Օննիկ Քիրէճեանին ծերունի մայրը, եթէ կ'ապրի դեռ և Օննիկ Պաշպազիրկեանեանին ծնողքը, նոյն հարցը պիտի ուղղեն ինծի, ու պիտի լացընեն զիս։ Ի՞նչ ըսեմ իրենց, ի՞նչ պատասխանեմ։

Արտասուեցէ՛ք տարաբաղդ ու երջանի՛կ ծնողնե՛ր, հայ անմա՛հ կորիւններու, ու համբուրեցէք ազատ հայրենեաց եռագոյն ու գեղածաւալ դրօշը, զոր ձեր զաւակները պարզեցին իրենց դիւցազնական ու փառաւոր անկումով։

16

ՄԱՐԳԱՐ ՄԻՐԶԱ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ

Արցունքէն մթագնած են աչքերս, երբ իր յիշատակի ծաղկէն նման դալկահար դէմքը ուրուագծել կը փորձուիմ, տրտմագին այս նկարներու շարքին մէջ։ Իզմիրի Վանանդեցիներուն վերջին շառաւիղն էր։ Ահա իր ազգաբանութիւնը.

Ա. Տէր Յովհան Միրզա Վանանդեցի, քահանայ, վարժապետ ու քերթող. Արփիական ու Ոսկեդար Հայաստանի անմահ երգիչ, որ անցեալ դարու սկիզբին, Հայաստանի շունչն ու գեփիւռը կը բերէր դէպի Հոմերոսի հայրենիքը։

Բ. Տ. Մարգար Միրզա Վանանդեցի քահանայ, վարժապետ ու քերթող, առաջինին արժանընտիր զաւակ, և յաջորդներուն հիանալի հայրը։

Գ. Սարգիս, Յուսիկ, Յովհաննէս, Նշան և Օհան Միրզա Վանանդեցի, շողագին աստղերու բոյլ մը, որ լիսեռնական քուականներուն իզմիրը հրահրեցին, հիմնադիր անդամները վասպուրական թատրոնին ու սոխակները մեր մոռցուած ու տարաբաղդ հայրենեաց։

Դ. Եւ անոնցմէ Յովհաննէս երկու զաւակ թողուց ազգին։ Մին «Հայաստան երկիր դրախտավայր» երգը, որ տակաւին կը ծաւալի ու կը սաւառնի երկնասլաց Արարատին վերեւ, ու միւսը Մարգար, սքանչելի հայ մը, որուն մեղեդուշ հոգին, ափսո՛ս, խառնուեցաւ իր ողբացեալ հօր յօրինած երգին շեշտերուն։

Digitized by Google

Սովորական կեանք մը չէ՛ր իրը: Իզմիրի պատանութեան շրջանին ինք առաջի՛նն էր, որ կիրթ ու գործունեայ երիտասարդներու խմբակի մը հետ հիմնեց ընկերութիւն մը, աղքատ այլ յառաջադէմ սաներ ու սանուհիներ Եւրոպա ղրկելով կըրթել տալու համար: Իզմիրէն մեկնեցաւ Ճիպուղի իրը իր քեռայրին Մաթիկ Դէորգօֆի նոր հիմնած առեւտրական տան պաշտօնեայ, անկէ մեկնեցաւ Ատիս Ապապա, իբր վարիչ նոյն տան և ամբողջ տասնեւվեց տարիներ անցուց հոն ու խիզախ և անձնուրաց գործունէութեամբ պատկառելի ու տիպար դիրք մը գրաւեց: Այդ 16 տարիներու միջոցին երեք ամիս միայն մեկնեցաւ, այցելելու համար Տիրէ Տավա իր ողբացեալ քրոջ զերեզմանին և իզմիր իր անտիական հասակի յիշատակներուն: Վերադարձաւ նորէն ամփոփուելու համար փղոսկրէ աշտարակին մէջ, իր անցեալի իտէալին ծնրադիր, որովհետև դրական կեանքի փոթորիկներուն մէջ նայուածքը սեւեռած պահեց յարաժամ նուիրական ու սրբազան նպատակին, որ էր օրին մէկը հիմնել հաստատութիւն մը հայ աղքատիկ սաներ Եւրոպա ղրկելու և բարձրագոյն կրթութիւն մը տալու համար: 1917 Յուլիսին իջաւ Ատիս Ապապայէն Եւրոպա մեկնելով իր փլատակ առողջութիւնը դարմանելու համար: Տասնեւվեց տարիներու տաժանելի յողնութիւնները խախտած ու աւեր դարձուցած էին իր մարմինը: Ութը օր հազիւ մնաց մեր տունը: Ութը օր հրաժեշտ առնելու համար իր Մարիէն, ութը օր մնաս բարովի զպաւած հեծկլտուք մը: Ընկերացանք իրեն մինչև շոգենաւ: Ու կ'ընկերանայինք իրեն Ատիս Ապապայի հայ գաղութին մաղթանքները վաղափոյթ վերադարձին համար, որովհետև դրեթէ ամենուն, առանց բացառութեան, ինք եղած էր եղբայրական ձեռք մը երկարող նեղութեան եւ անկումի օրերու միջոցին: Հեռագրեց Բօրթ-Սայիտէն, հեռագրեց Մարսիլիայէն, իր մեզի ուղղած վերջին մնաս բարովները եղան անոնք:

Սեպտ. 19 ին սուր թոքատապ մը կ'գգետնէ զինքը փարիզի մէկ անկիւնը: Քանի անգամ իր քոյրը Մարին կը կանչէ: Ինչո՞ւ արդեօք չենք լսեր մեզ կանչող սիրելի հոգիներու վերջին հառաչները: Փարիզի հովիւը Վոամշապուհ, Վանանդեցիներու հոգին եղբայրը, ու զարմիկը Արամ Տէտէեան իր շնորհալի կնոջ հետ մնարին քով կը զտնուին, փակեցին անոնք

սեւ ու պայծառ աչքերդ, իմ սիրելի՛ Մարգարս, սակայն Մարիդ, զոր կը կոչէիր, հեռո՛ւն էր, ու աչքերդ կիսաբա՛ց, կարօտով մեկնեցար աշխարհէն։

* * *

Իր կտակով, ունեցած, այնչափ երկար տարիներու տրքնուէնամբ շահած գրամին մէկ տասներորդը Իզմիրի բարեգործական հաստատութիւններու կը թողու հաւասար չափով։

Ս. Ստեփաննոս և Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիներ,

Հայ որբանոցներ,

Ազգ. Լուսաւորչեան հիւանդանոց,

Մեսրոպեան վարժարան։

Ու գիտակ իր հոդիի փափաքին, քոյրը հազար անգլիական ոսկիի ֆրանսական պարտաթուղթ յանձնեց Հայ. Բարեգ. Ընդհ. Միութեան անոր տարեկան հասոյթովը Հայաստանցի հայ վարժապետի մը աղքատիկ այլ յառաջադէմ մէկ զաւակը Եւրոպա ղրկելու համար մնայուն կերպով « Մարգար Միրզա սան » անունով։

* * *

Փարիզ, Սէնթ Ուէնի զերեզմաննոցին մէկ անկիւնը կը հանդիսի առժամեայ կերպով վանանդեցիներու վերջին շառաւիղը։ Օր մը, մօտաւոր ապագային, իր սիրական քրոջ հետ պիտի երթանք փոխադրել գինքը վանանդ, հոն, ուր « Հայաստան երկիր դրախտավայրի» մելահունչ շեշտերը պիտի օրօրեն իր ցաւատանջ այլ անմահ հոգին, հայրենական մատուռին ստուերներուն ներքև։

* * *

Ինկան շատեր իտէալին ուխտաւոր,
Դեռ չ'ողջունած ազատութեան արշալոյս,
Երբ մարեցա՛ն մեր յոյսերը բիւրաւոր
Խաբկանքներու քաոսին մէջ միգաստղ,
Տարագրութեան տաժանքէն վերջ մաշեցնող
Երբ յաղթական կը ժպտէի՛ր ժիր, արթուն,
Եղրա՛յր, ափսո՛ս, դու գրկեցիր օտար հող,
Վաղաթարշամ ծաղկի մը պէս ինկա՛ր դուն...։
Այլ երազները քո ուղեցիր մեզ կտակ,

Digitized by Google

— « Թող մենք անցնինք այլ ապրի՛ Թող Հայաստան
— « Թող Թարշամի՛ մարդկային սին յիշատակ
— « Ու հայրենիքը վերածնի՛ յաւիտեան, »...
. . . Չոն ուր նախնեաց քու ստուերները սիրական
Քեզ կ'սպասեն կարօտակէզ, դողդոջուն,
Կ'երդնում, եղբա՛յր, ազիւնիդ վրայ սրբազան,
Թէ անմոռա՛ց պիտի մնաք կեանքդ ու դուն,..

17

ԵՐԹԱՔ ԲԱՐՈ՛Վ

(Եփրատ Գօլէճի ուսուցչապետներուն, Թէնէքէճեանի, Նահիկեանի, Փրօֆ. Որբերեանի և Պուճիգանեանի յիշատակին. պատմաբան, աստղագէտ, դաստիարակ ու բարոյախօս,— որք ի Տէր կատարեցան վերջին կոտորածներուն, իրենց սիրելի սաներուն ու սանուհեաց հետ։)

ԻՇԱՏԱԿի մշուշներով պարուրուած
Շրջմոլիկ հուր իբրեւ կ'ուզեմ այրի՛լ ես,
Աստղի պէս երազներով միգամած,
Ու բուրվառի խունկին նման վշտակէզ,
Անդնդայած։

***

Անապատներ ծիծառ չունին
Գարուններըը չե՛ն հաւնիր հոս
Ու դայլայլին տեղ Թռչունին
Փոթորիկը որոտախօս
Իր յոթձանքին մէջ կը տանի
Տերեւն հոգւոյս մշտամոլոր
Ու կը Թօշնի՛ն իմ երբեմնի
Երազները, յոյսեր բոլոր։

Digitized by Google

Ծաղկազարդի ոստեր դալար
Նաւասարդի երգն ու ծիծաղ,
Ու բաղձանքներ հին բոցավառ
Սիրամբմունջ ձայներ նուաղ,
Յոյսերն անհուն իմ անցեալին,
Իտէալի շողիկն ու շաղ,
Մտերմութիւնք կարօտագին
Արդ յիշատա՛կ եղան, աւա՛ղ...։

Ուսուցիչներն իմ մանկական օրերուն,
Որ՛ւր էք դուք,
Ձեր վիշտերով իմ հոգին է զալարուն
Ցեղյեղուկ...։
Կ'ըսեն թէ հո՛ն, պատնէշին վրայ դուք ինկաք
Անվեհեր,
Մինչ հոս ձեր սանը՝ հողմածուփ մի խլեակ,
Մշտերեր,
Կ'ապրի դեռ կեանքը մահերէ դառնագոյն,
Ու դողդոջ,
Կ'որոնէ զո՛ւր դալար յոյսի մի գարուն
Ու բողբոջ։
Ա՛խ, ո՛ւր գացիք, ո՛ւր ձեր շեշտը սիրահունչ,
Որ աստղին
Մէջ ձեր հոգիք գորովալիր, անմրմունջ,
Կը փայլին...։

***

Կը յուսայի ուղղել ուղիս մի օր հոն
Եփրատին ափն հաստատել բոյն մի անշուք.
Դալարներով գտնել պարփակ հորիզոն
Ու մանկական իմ ժպիտն ու արտասուք։

Խորշոմ ճակտիս ղրոշմէիք մի համբոյր,
Ձիս տանէիք անվերադարձ անցեալին,
Ա.րահետները գիւղակիս ծաղկաբոյր,
Ուր յուշիկներս աստղերու պէս կը փայլին։

Digitized by Google

Մ՛ուր էք հիմակ. սպասէի՛ք ինձի դէթ,
Կանչէի՛ք զիս ու սուրայի ձեզի մօտ,
Ու ձեզի հետ թող իմնայի փշաւէտ
Անէացման վիհերուն մէջ մշուշոտ...։

***

Զորմն ալ քովս են լուռ ու տրտում այս գիշեր,
Զորմն անքաժան, մտածկոտ, ինձ կը նային,
— Այլ անպատում՛ երանութեամբ լի աչեր
Ջեղուն անուշ երազներով երկնային։

Մին՝ պատմաբան, որուն համար վարագոյր
Չունին այլեւս մութ անցեալն ու ապագան,
Կը հծծէ դեռ ձայնովն իր մեղմ ու տխուր,
— «Հայուն պայծառ արշալոյսնե՛ր պիտի գան...։»

Մին՝ աստղագէտ, անսահմանին ուխտաւոր,
Ցոյց կուտայ ինձ մի նոր անծիր հորիզոն,
Ուր աստղերու շարժումին մէջ բիւրաւոր
Կը հանդիպին անհունութիւնն ու զէրօն։

Բարոյագէտ միւսը՝ ձեռքովն իր ճակտին
Կը փայփայէ փշեայ պսակն մի վայրկեան,
— Անմահութիւնն ու Խաչ, կ՛ըսէ միասին
Ճակատագի՛րն են հէք Հայուն յաւիտեան...։

Ու չորրորդը՝... Ա՛խ, զարմիկս է դողդոջուն,
Դ՛երկարէ ձեռքը, զիս գրկել չի՛ կրնար,
Կը նայի լոկ զերդ վիրաւոր մի թռչուն,
Ու կը սարսռա՛յ տերեւի պէս դալկահար...։

Ի՛մս Ողբերեան, դո՞ւն ալ մենիկ դիս թողիր,
Ով հաւատքի, յոյսի զինուո՛ր անվեհեր,
Արդեօք տոհմին մեր թափառիկ, տարագիր,
Հոգւի մէկ նահատակը չէ՛ր բաւեր...։

**

Digitized by Google

Մուքն ահաւոր կը խուժէ վրա՛ս անդունդէն,
Կը նայիմ շուրջըս, ոգիներն սիրական,
Երազի պէս անհետացեր, գացե՛ր են,
Ալեակներու զերդ սարսո՛ւռը ողբաձայն։

Երթաք բարո՛վ, մտերիմնե՛րս անցեալին,
Աննպատակ՛ն թողէք զիս,
Թող երազներս հուր աւազին մէջ հալին
Ու վշտակոծ իմ հոգիս
Թող ապրի կեանքը մահերէ դառնագոյն,
Մոռացումի, մենութեան,
Գիտի սպասեմ պայծառազեղ օրերուն,
Գաղափարին յաղթական
Ու պիտի գամ օր մ՛արտասուել թանկագին
Ձեր սրբազան շիրմաց քով,
Ծածկել զանոնք խաչանշան մեր ղրօշին
Նուիրական ծալքերով...։

***

Երթաք բարո՛վ, եփրատին ափը նորէն,
Ձերդ պահապան շիրիմներու մենակեաց,
Մինչեւ հրացայտ վրէժի սուրը՝ բարձրերէն,
Փայլատակէ՛ պատգամն Հայուն Հայրենեաց
Ազատութեան...։

Ճիպուղի, 3 Օգոստոս 1916

Digitized by Google

ԼԷ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԻՔ ԽԱՉԵՐԸ

1918 Փետրուարի վերջերը Անգլիոյ Թագաւորը Dame Grand Cross *պատուանշանի մեծ խաչը կուտար Ալէքսանտրա և Մէրի Թագուհիներուն, ու Էէյտի Նօրթհքլիֆի, — երեք կիները որ պատերազմի առաջին օրէն պահապան հրեշտակի դերն էին կատարեր անգլիական բանակին վիրաւորներուն համար։*

Էէյտի Նօրթհքլիֆ, կինը մամուլի Նաբօլէոնին, որ իրր Բրօթհականտի նախարար ինզինքը գերազանցեց, — իր իսկ ծախքով հիւանդանոց մը հիմնած էր սպաներու համար, ու գթութեան քրոջ մը անձնուիրութեամբ կը խնամէր զանոնք։ Բարեկամիս Հարտուէնի հետ, որ Լոնտոն կը մեկնէր, հայկական ոսկեայ խաչ մը ղրկեցի մեծ բարեկամիս տիկնոջ, հետեւեալ նամակով.

Ճիպուղի 10 Ապրիլ 1918

Տիկին,

Սրտի անհուն հրճուանքով մը լսեցի թէ Ն. Վեհափառութիւն Թագաւոր կայսրը Ձեզ շնորհած է «Տամ Կրանտ Քրօս»ի մեծագոյն պատուանշանը։ Թոյլ կուտա՞ք անապատի Հայ բանաստեղծին, որ այս առիթով ղրկէ Ձեզ յարուցեալ Հայաստանի խաչը։ Անդպիտի յիշեցնէ Ձեզ ու Ձեր մեծանուն ամուսնոյն, Արարատի ստորոտը մարտիրոս, անպարտելի ու դիւցազնական մեր ցեղը, որուն զաւակները ինկան ամէն ճակատներու վրայ, դաշնակիցներու կողքին, և որոնց ոգեվարի վերջին վայրկեաններէը չի լուսաւորուեցան գթութեան քրոջ մը հրեշտակային ժպիտով։

Պատերազմի այս մթագին օրերուն, վերջնական յաղթանակի հաստատ հաւատքով, կը համբուրեմ Ձեր ձեռքերը։

Ռ. Որբերեան

***

Digitized by Google

ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐԸ

Լոնտոն, 12 Մայիս 1918

Սիրելի Պ. Որբերեան,

Ձեր բարեկամ Պ. Հարտուինի միջոցով ստացայ « Հայաստանի ոսկեայ խաչը »: Ինծի համար քաջալերութիւն ու ներշնչում է նոյն ատեն տեսնել՝ թէ հեռաւոր անապատներու խորերէն այնչափ շահագրգռութիւն ցոյց կը տրուի հայրենիքի անցուդարձերուն մասին: Ե՛ս ալ վստահ եմ թէ ամենուս համար պիտի անցնին այս մթագին օրերը: Թոյլ տուէք ինձ յայտնելու, թէ ձեր խաչին ինծի առթած հաճոյքը նուազագոյն չէր Ն. Վեհափառութեան շնորհած պատուանշանի հրճուանքէն:

Ձերդ անկեղծօրէն
ՄԷՐԻ ՆՕՐԹՀՓԼԻՖ

Crewe House

Լոնտոն, 7 Մայիս 1918

Սիրելիդ իմ Որբերեան,

Կինս շնորհակալութեամբ ստացաւ ձեր ղրկած Հայաստանի խաչը:

Ռազմաճակատէն կը վերադառնամ: Տարակոյս չունիմ թէ պատերազմին ելքը նպաստաւոր պիտի լինի ամենուս համար, սակայն կասկած չիկայ թէ ան շատ երկար պիտի տեւէ տակաւին: Ֆրանսացիք և Անգլիացիք հիանալի քաջութեամբ կը կռուին, ինչպէս նաև Ամերիկացիք: Ցաղթանակը ապահով է:

Քոյդ անկեղծօրէն
ՆՕՐԹՀՓԼԻՖ

Digitized by Google

11 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1918, ՉԻՆԱՊԱՐԸ

Իրիկուան ժամը 10ին հասաւ աւետաբեր հեռագիրը, թէ կնքուած է զինադադարը։ Հինգ երկար տարիներու մղձաւանջին յաջորդող երանութիւնը զառանցանքի փոխուեցաւ այն գիշեր։ Շատեր արտասուելով իրարու գիրկ նետուեցան։

Յաջորդ օրը թղթատարին յանձնեցի հետեւեալ նամակը.

Ճիպուղի, 12 Նոյ. 1918

Վեհափառ Թագուհի,

Այս նամակը Ձեզ պիտի գտնէ Ձեր մայրաքաղաքին Պրիւքսելի մէջ, վերածնեալ հայրենեաց գիրկը։ Մոռցուած է անշուշտ անապատի բանաստեղծը, որ 1915ին, աքսորանքի ահաւոր օրերուն, Ձեզ ղրկեց « Հայաստանը Պելճիգային » եղերերգը։ Ան չի դադրեցա՛ւ մէկ վայրկեան աղօթելէ և արտասուելէ Ձեր և իր հայրենեաց համար։ Ձեր դիւցազնական ամուսինն ու գուք, փրկեցիք Պատիւն ու աշխարհի Ազատութիւնը։ Անոր համար թոյլ տուէք որ մեծ յաղթանակի յաջորդ օրը, ներփակ ղրկեմ Ձեզ, մարտիրոս այլ անմահ Հայաստանի խաչը։ Ձեր արիական կուրծքը զարդարող ադամանդակուռ շքանշաններուն քով, յիշատակի մը պէս դալկահար, այլ մասունքի մը չափ նուիրական պիտի լինի այն, — մասունքը մէկ միլիոն նահատակներու, որ ինկան տարագիր, առանց ողջունելու իրենց նուիրական հայրենեաց ազատութիւնը։

Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ

Առ Ն. Վեհափառութիւն Եղիսաբեթ Թագուհին Պելճիոյ
Գրիւքսել

ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

Պրիւքսել, 4 Յունուար 1919

Պարոն,

Թագուհին ստացաւ Ձեր « Հայաստանը Պելճիգային » և « Մեր ցեղը » քերթուածները ու ոսկեայ գեղեցիկ խաչը, զոր ղրկած էք մեծ յաղթանակին յաջորդ օրը։ Ն. Վեհափառութիւնը չափազանց գգածուած Ձեր զգացումներէն, կը ղրկէ իր սրտագին մաղթանքները Ձեզ ու Ձեր վշտահար հայրենակիցներուն համար։

Վ—ն Ագէնտրդէ
V. Godefroid

Digitized by Google

ԵՐՐՈՐԴ ԽԱՉԸ

ԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԴ է մեկնիլ։ Ազատագրուած հայրենիքը պէ՛տք ունի իր անձնուէր զաւակներուն։ Դասալիք ու դաւաճա՞ն է այն Հայը, որ խուլ կը մնայ Արարատէն հասնող կոչին։

Այսպէս ըսաւ Տելեմաք Թիւթիւնճեան, եգիպտահայ պատուական երիտասարդը որ Մայրաղոյն Արեւելքէն դարձին երկրորդ անգամ կը հանդիպէր ինծի, մէկ գիշեր, այսպէս ըսաւ ու մեկնեցաւ առտուան ժամը երեքին։ Ժամերով խօսեր էինք իրարու հետ։ Անապատի այն անկիւնը սկսաւ մեր մտերմութիւնը, զոր հետս մինչեւ գերեզման պիտի տանիմ։

Իր բաժնուելէն վերջ մտածեցի երկարօրէն, կրակ կտրած ճակատս ձեռքիս մէջ առած։ Հոգիս նոյնացած էր ամայքներու լռինաւէտ անդորրութեան, կամ փոթորկավար կոհակներու ծփանքին հետ։ Անապատն ու ովկիանը մագնիսացուցած էին էութիւնս։

Պարտականութի՛ւնս է մեկնիլ ու պիտի երթամ, նետուիմ պայքարի մրրկածուփ յորձանքին մէջ։ Նոր անդունդներ ու նոր բարձունքներ պիտի հանդիպին կեցոտ ու դողդոջուն քայլերուս։ Սակայն ճակատս բաց ու անվեհեր. Հայու մը պէս պիտի անցնիմ պատնէշին վրայ, խրոխտ ինչպէս հնուքեան ձորձազգեաց մենակեացները, որ մարգարէ անունը առնելով դէպի Աւետեաց երկիրը կը սուրային։

Եւ այն անմոռանալի և անդնդային գիշերը, զգացի ծանր և ահաւոր խաչին իյնալը ուսերուս վրան,—հանրային գործիչի խաչին, ու դարձայ դէպի Մասիս, դէպի Հայաստանի Գողգոթան։ Ու եթէ իյնամ պատնէշին վրայ, դէթ հայրենի հողին մէջ պիտի ննջեմ ու հանգչիմ, ու քեզմէ, մատաղ կեանքիս ու մոխիր դարձած յոյսերուս փոխարէն, անանուն ու սեւաներկ քու խաչդ կ'ուզեմ, իմ Մայր Հայաստան, անփառունակ իմ շիրմիս վրայ հակած, նկուն, տրտմադէմ այլ անմահ յաւէրժական ու յաղթապանծ։

Ճիպուղի. 15 Նոյ. 1919։

Digitized by Google

ԼԸ

ԱՆԱՊԱՏԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐ

(Ցուցտեսրէս fանի մը է՞)

ՎՐԴԷՆ շատ ափիներէ ի վեր սկսեր էի քանդել ու տարտղնել այնչափ երկար տարիներու տաժանագին չանքերով կառուցած գործս ու տնակս։ Նախ հեռուներէն սկսայ։ Ջսպուած հեծկլտուքի պէս հատ ու կտոր նամակներ գրեցի Ճաբոն, Չինաստան, Ամերիկա ու Եւրոպա, դէմքով անծանօթ իմ թղթակիցներուս, որոնց հետ կերպ մը նուիրականէն աւելի հոգեկան հաղորդակցութիւն էի ստեղծեր վաղուց։ Աւելի դիւրի՛ն էր մնաս բարով ըսել անոնց, որ ճակտիս կարմիրն ու աչքերուս արցունքը պիտի չի տեսնէին ու պիտի չի զուշակէին երբէք։ Պատասխանները չուշացան հասնիլ, կաղնիին ճիւղերը տապարին ներքև կ'իյնային, հատու և անողոք, վաղաժամ մահուան մը սարսուռներով լեցուն։ Ու կարծես գինովութեան անգիտակից խոյանքով մը նետուեցայ եթովպական բարձունքները, շուարմոլոր քայլերով. գացի վերջին անգամ այցելել հայ գաղթականութեան։ Ասոնցմէ շատերուն ճիպուտի հասնիլը տեսեր էի հեռաւոր կոտորածի սարսափներէն հալածական, որ տարիներու ընթացքին տեղաւորուեր, բոյն ու երդիք էին շիներ, սրտերնին հայրենեաց կարօտովը այրած ու խանդավա՛ռ շարունակ։ Երազի պէս անցայ ամենուն քովէն։

Ատիս Ապապայի եւկալիպտոսի անտառներուն մէջ հասած ու անոնցմէ հեռացած պահուս, ուժգին ու որոտագին, Յովհ. Աաստուրեան բարեկամիս ձայնը կը գոռար—

« Եկեցէ՛ Հայաստան »..։

Վանի աննման ու հայրենասէր զաւակ Ցակոբ Բաղդասարեանի նահապետական քնակարանին մէջ վարագն ու ծովը կ'ողջունէի։ Մեր և անմահ Պէրպէրեանի Մի՛հրդատ Թէրզօնցին ու Քիրմաստիի Տէր Վահանիս հարազատին՝ Սուրէն Զաքրեանի հետ՝ գլուխ գլխի, եղբօրս՝ տարաբաղդ Մարգար Միրզային նուիրական յիշատակները կ'ոգեկոչէի։ Զմշկածագէն մտերիմս Միքայէլ Թօփճեան, Մալաթիայէն զարմիկս Գէորգ Որբերեան ու մնացած բոլոր Հայերը ու գերեզմաննոցը մեր վաղամեռիկ Տօքթոր Յովհաննէս Տէօվլէթեանը։

Digitized by Google

Հ Ա Ր Ա Ր

Հրանդ Մինասեան ու Եսայի Կարիկեան բացակա՛յ էին, քանի մը օր շրջեցայ դրախտագեղ իրենց պատնէշներուն մէջ։ Այդ երկուքն ալ աշխատութեան դիւցազուններ, տարբեր ուղիներէ բարձրացեր են դէպի յաջողութեան և անկախութեան գագաթը և իրենց հետ բարձրացուցեր Հայուն անպարտելի նկարագրին դրօշը։ Լեռներու վրա՛յ է իրենց բնակարանը, մտածելու համար կարծես Մասիսը ու Տաւրոսը և օր մը դէպի հոն սլանալու համար։ Եւ սակայն իրենք մինակ չե՛ն. մեր ամենէ համեստ գաղթականներն անգամ իրենց կարգին, ապացոյցներ են այն հզօր անհատականութեան որ մեր ազգային կեա՛նքը կը բնորոշէ։ Տեսայ ու սեղմեցի ամենուն ձեռքերը։

Ու գերեզմաննոցը « հոգւոց » մը կարդացի ծերունազարդ Նիկողոս Պալպալեանի վրայ, որ խոստումը կատարեց իր տաժանագին զրկանքներով հաւաքած փառաւոր հարստութիւնը կտակելով անկախ Հայաստանի մէջ որբանոց-կրթարանի մը հիմնարկութեան համար, և որ հանգչեցաւ

— « Հաստատ յոյսով, այլ պարտասեա՛լ կարօտովն հայրենեաց », ինչպէս գրեր են շիրմաքարին վրան։ Մնաս բարով մըն ալ մեր երկու մանկատի հրեշտակներուն Տիրան Գէորգօֆի և Նուպար Մինասեանի որ հոն կը ննջեն, այդ օտար երկինքներուն ներքև ...։

Տ Ի Ր Է-Տ Ա Վ Ա

Աւելի երկար ու տառապագի՛ն եղաւ բաժանումս այս քաղաքէն։ Ճիպուղի հասած օրէս, գրեթէ ամեն տարի, ամառուան տաք օրերուն՝ հոն կ'երթայինք ընտանիքով, հասարակածի հրատապ արեւներէն խուսափելու համար։ Հոն էի շիներ բուրաստան-բնակարան մը, « Նոր Տնակս », զոր « Villa Arousyag » էինք անուաներ և որուն մէջ այնչափ երջանիկ և այնչափ վշտալից օրե՛ր էինք անցուցեր։ Տարիներու ընթացքին քանիներ եկան մեղի ղրացի, ծանօթ ու մտերիմ, ու քանիներու անվերադարձ մեկնումը ճմլեց սրտերնիս, մարդոց և ստուերներուն, կեանքին ու յիշատակին հետ խօսեցայ, ապրեցայ այրեցայ ու մխացի՛ վերջին անգամ։ Սրտիս այնչափ մօտ ու

Digitized by Google

հնամենի բարեկամութեամբ շաղուած հոգիս՝ մեր տունէն քիչ մը հեռուն կը բնակէր ալեզարդ Պետրոս Վարժապետեանը ազգային գրականութեան սիրահար ու հայրենեաց կարօտով սրտազեղ։ Ճիշտ մեր դիմացն էին Հրանդ Մինասեանենք, որոնց սրբազան նպատակներուն իրագործումը վստահ եմ՝ մէկ օր երախտապարտ պիտի թողու բազմաչարչար Հայաստանը, աւելի հեռուն՝ Օննիկ Շահվէքիլը Իզմիրի ազնիւ ու ազնուական զաւակ, որ մտերմական կապը եղաւ անմոռանալի անցեալին ու մեր միջեւ ու մեր Հրանդ Փափազեանը, որուն ճակտին ամուսնութեան նուիրական նարօտը ինծի՝ վիճակուեցաւ կապել։ Ու բոլոր անոնք որոնց անունը կը վրիպի յիշողութենէս, մեծն ու պզտիկը, ունեւոր կամ անտուն, անհուն խանդաղատանքով սեղմեցի ձեռքերնին, ամենուն աչքերը նոյն մտածումով աղօտացան ու խոնաւցան, նոյն լուռ հարցումը ուղղեցին ինծի ու ճակատագրին, — « Մենք ե՞րբ պիտի հաւաքենք մեր տարագրութեան վրանները, կտրենք մեզի բաժնող անդունդները, ու քու գիրկդ նետուինք, Մայր Հայաստան...։

« Եւ այս երկրին անբոյր, փշեայ ծաղկունքով »
փունջ մը կապած զացի մնաս բարովի մեր սիրելի քրոջ Սրբուհիին գերեզմանին, ու կարծեցի լսել վերստին իր մրմունջը—

« Երանութեան վայրկեաններդ ետ չեն դար,
« Սիրելիներս, քիչ մ՚ալ ինծի մօտ կեցէք,
« Ձիս հոս մինակ մի՛ ձգէք... »։

ՃԻՊՈՒԴԻ

Ուինչեւ Ապրիլ պիտի մնանք տակաւին, անոր համար սահպուեցանք թողուլ մեր սեփական բնակարանը բարեկամ վարձակալի մը, Թօզլլիին — կարիպալտեանի մը արժանաւոր զաւակ, Իտալացի ու սրտով՝ Հայ։ Մենք փոխադրուեցանք դիմացը հնդիկի մը տուն, որուն պատուհաններէն կը տեսնուէին մեր տունը, աւելի անդին ծովը ու Թաճուրայի երկնածրար լեռները։ Ծորեկը մինչեւ իրիկուն սընտուկները կազմելու և զամելու զբաղած ենք, արեւելեան կապրանքներ, դեղագիտական առարկաներ, փղոսկրէ ու պղինձէ արձանիկներ, ամենքն ալ հետերնիս տանիլ կ՚ուզենք, ոչ միայն մեր ետին պանդուխտ թողուլ, որովհետեւ այդ անշունչ իրերը

Digitized by Google

մէյ մէկ յիշատակնե՛ր են, տարիներով մենք զիրենք ղիտեր ու սիրեր ենք, իրենք ալ մեզ։ Մասնաւոր գուրգուրանքով մը տեղաւորեցինք զրադարանիս երեք հազար հատորները, այդ անխօս ու անդաւաճան մտերիմնե՛րը անապատականի մեր կեանքին։

Ու երբեմն իրիկուան դէմ, յուզուած, յոգնած ու պարտասած կ՚երթայինք մինչև Հումպուլի, մեր պարտէզը ուր երկու հազար հինգ հարիւր արմաւենիներ, ճիւղերնին իրար խառնած և անապատի անծանօթ սարսուռներով լեցուն՝ կը խոկային տրտմագին։ Պարտէզի տնակին տանիքը մեր սիրական ժամադրավայրն էր։ Օդին մէջ կարծես առկախ, աւելի մօտ հիանալի, ջինջ ու աստղաշող երկինքին, կ՚զգայինք դիմացէն, շուրջէն, հեռուներէն, անապատին ու ծովուն, անհուն խաղաղութեան վեր բարձրանալը դէպի մեզ, ու ծաւալիլը մեր յոգնատանջ ու յուսաթեկ հոգիներուն վրայ։

Կեանքի անհուն յորձանքին մէջ, ուր կը գնամ նետուիլ, այգ լռութեան օծումն ու ներշնչումը պիտի պակսի՞ն ինծի, արմաւենեաց ճիւղերուն սարսուռն ու հմայքը սարերով ու անդունդներով բաժնուած պիտի լինի՞ հոգիէս...։

Վերջին անգամ մինակս գացի, աւազանին մօտ, Նորիայի ջրամբարձ մեքենային քով, կեցայ ժամերով։ Թեթեւ զեփիւռ մը սուլելով կ՚երդէր ու վայրկեանը մէկ խողովակին ջուրերը դուրս կը նետուէին փրփրացայտ ու հեծկլտագին։ Ուշ ատեն մեկնեցայ քայլամոլոր, մեկնումէս առաջ սակայն, ինծի հետ աւազանին քարերուն կոթնած արմաւենիին բունին պլլուեցայ ու անհարթ ու դերբուկ կոճղը համբուրեցի, իբր թէ մտերիմս եղած ըլլար...։

Կիրակի առտու

Café de la Paix-ի դուրսը նստած են Մաթիկ Գէորգօֆ և Յովհաննէս Աստուրեան, ներսի կողմն ալ 14-15 հայ պատանիներ ու երիտասարդներ, ոմանք՝ տեղացի, ուրիշներ՝ եթովպիայէն իջած։ Երկու ջոկերը իրարու հետ տաք խօսակցութեան մը բռնուած են։ Գէորգօֆ, լուրջ, պաղարիւն ու հաղիւ լսուելու չափ ցած ձայնով, մինչ Աստուրեան մշտապէս գոռացող, շարժուն և ամբողջ էութիւնը ելեքտրական ցնցուղով լարուած։ Երկուքն ալ տարբեր նկարագիրներ, այլ մինչ առաջինը սկիզբէն մինչեւ վերջ տրամաբանական ուժգնու-

Digitized by Google

թեամբ մը հետապնդած է յաջողութեան ու փառքի ճամբան, երկրորդը անհանդարտ ու կրքոտ յարձակող մը եղած է բաղդին վրայ, ու թէև մէկ երկու անգամ զրեթէ զգետնուած, կրցեր է խիզախ թափով մը վերականգնիլ ու որոտալ—

« Excelsior ! *կեցցէ՛ Հայաստան»...:*

— « Ես կը նուիրեմ՛, պայմանով որ դուն ալ նուիրես մէկ հատ » կ՛ըսէ Գէորգօֆ:

— « Ընդունեցի՛ » կը գոռայ Աստուրեան:

Կը հանի՛ ստուերի պէս քովերնին ու երկուքին ձեռքերը կը միացնեմ իրարու, կնքելով վերջնական դաշինքը: Հայաստանի Հանրապետութեան մէկ մէկ սաւառնակ կը նուիրէին երկու Հայերը, իւրաքանչիւրը չիսուն հազար ֆրանք արժէքով:

Գէորգօֆի Սաւառնակին անունը ե՛ս դրի — « Մարտիրոս » — իր հօրը անունով:

« Իմս փայտէ թող կոչեն, սիրական կնոջս անունով, կ՛ըսէ Աստուրեան, ու մատներով՝ սովորականին պէս, խոնաւ թարթիչէն կախուած կաթիլ մը կը սրբէ կ՛անհետացնէ: Վայրկեան մը յետոյ ներսի երիտասարդութիւնը դուրս կը խուժէ, կը բոլորուի շուրջերնիս, շամբանեի գաւաթները շրջան կ՛ընեն ու կը խմենք հայրենասէր նուիրատուներու և Մայր Հայաստանի կեանքին:

Ճիպուղիի վերջին երանութիւնս եղաւ այդ դէպքը: Մեր շուրջ բոլորուած պատանիներու, երիտասարդներու աչքերը աստուածային շողով մը կը փայլէին: Նուիրական օրինակը մազնիսացուցած էր զիրենք — չ՛ըսին թէև, սակայն կրցայ կարդալ անոնց ամենուն մէջ անսասան կա՛մքը, Հայու անհուն կորովին ցոլացո՛ւմը, որպէսզի օրին մէկը իրենք ալ կարենան յին իրենց կարգին սուրալ թռչիլ 'ի Հայաստան, շքեղ ու լիաբուռն նուէրներով ծանրաբեռն:

Յաջորդ օրը հիանալի զուգադիպութիւն — Մղձաւտարը բերաւ այն պաշտօնագիրը, որով Մաթիլդ Գէորգօֆ կ՛անուանուէր Հայաստանի դիւանագիտական առաջին ներկայացուցիչ եթովպական արքունեաց մօտ:

Մնաք բարո՛վ, Հայուն Աստուածը ամենուդ հե՛տ, իմ սիրական գաւակներս ու եղբայրներս...:

Ծ Ր Ա Գ Ի Ր Ս

Անհուն է երազներուս, յոյսերուս ու Բաղձանքներուս նման:

Digitized by Google

Ա

— Անցեալով ու մականունով նոյնացած մեր որբուհեան սերունդին հետ, պիտի որոնեմ ու պաշտպանեմ լքումի անկիւններուն մէջ տուայտող տարաբաղդ որբե՛րը, մեր մտաւորական գրչի ու հոգիի հսկաներուն և ուսուցչական խումբին, որ ինկան պատնէշի վրայ և որոնցմէ շատերուն երբեմն մոլորատանջ եղբայրակի՛ցը եղայ իննսունական թուականներուն։

Բ

Անապատի անկիւնէն կը գուշակեմ ու կ'զգամ անմիջական պէտքը մտերմական ձեռք մը երկարելու մեր այն երգիչներուն ու գրչի աշխատաւորներուն որ հրաշքով մը զերծ մնացին համայնակուլ սարսափներէն, և որ սակաւն Հայուն փառքն ու անմահութի՛ւնը կը քնարերգեն, ապրելով հանդերձ

« Դժնդակ կեանք մը մահերէ՛ դաւնագոյն... »։

Պիտի գտնեմ Զերաղն ու Փորխուզալեանը, Մրմրեանն ու Թէոդիկը, Անտոնեանն ու Էսաճանեանը, կրտսեր եղբայրս Սահակ Մեսրոպն ու Զիմիմէ-Սարաֆը, Սեմեանն ու Մալէզեանը ու բոլոր միւսները, վերապրողներու սերտ եղբայրակցութիւն մը նուիրագործելով։ Պիտի հանդիպիմ Զօպանեանին որ քսան և հինգ տարիներէ ի վեր Հայ արուեստին ու տաղանդին հրաշալի խարգմանը հանդիսացաւ։ Զեռքս պատահմամբ Զօհրապին մէկ նամակը անցաւ և զոր կը փորձուիմ արտագրել հոս, Արշակ Զօպանեանի ուղղուած։

Բևռա, 17 Նոյեմբ. 1915 Երկուշաբթի

Սիրելի բարեկամս,

Այս վայրկեանիս Պ. Շահ Մուրատեան, որուն հետ թէյ կ'առնէինք, թելադրութիւն մը ըրաւ ինծի, զոր ես ինքնաբերաբար չի յղանալուս համար ամօթով եմ, այն է քու գրական և ազգային կրկնապէս գեղեցիկ գործունէութիւնդ տօնել, յոբելեանական հանդէսով մը։

Իմ արդարացումս սըւոր մէջն է, որ ես զքեզ միշտ երիտասարդ նկատած եմ, թէև տակաւ յաճախ առողջութեան տեսակէտով, երիտասարդ տաղանդովդ և առոյգովդ, ինչպէ՛ս կ'ուզէիր որ յոբելեանդ մտածէի։ Եւ սակայն իրաւ է որ գրեթէ

քառորդ դար մը անցաւ այն օրերէն, այն յաւէտ անցեալ և անդառնալի օրերէն ի վեր ուր այստեղ սկսար մեր պզտիկ խումբին մէջ դուն՝ կրտսե՛րը մեր ամենուն, առաջին դէմքն ըլլալ ու պարտաւորել զմեզ, ծափերու սպասողներս, որ մենք զքեզ ծափահարենք։

Որքա՜ն շուտով տարիները անցան, սահեցան, ի՜նչ եղեռնական պատահարներ անցան մեր վրայէն, ի՜նչ յոյսեր և ի՜նչ յուսախաբութիւններ, մենք հոս տաժանքին մէջ ապրեցանք, դուն հողէ մեզի պէս, մեր ցաւովը տառապեցար։

Միամինակըդ ըրիր, ինչ որ շատեր միացած չէի՛ն կրնար ընել, մինակդ, — սարե՛րն ալ մինակ կ՚ըլլան, — գրական վաստակդ միշտ ազգային կեանքովը առլցուն, որքան արուեստական կատարելութեամբ ճոխացած, վաստակեցար։

Եւ ի՜նչ որ ամենէն յարգելին է քու աշխատութեանդ մէջ դուն հիանալի երկիւղածութեամբ մը նուիրեցիր ինքզինքդ փշրանքներն ու նշխարները հաւաքելու մեր գրական անցեալին, ճիշտ անոր, որ ամենէն մոռցուածը ու լքուածն էր։

Բայց ես քու ներբողներդ ընելու չեմ, թէ որ ողջ մնամ կ՚արտասանեմ ու կը խուեմ զանոնք պէտ եղած բեմին. իմ ըսելիքս սա է որ իսկոյն փարեցայ, ցնծութեամբ փարեցայ զքեզ, քու տաղանդդ և քու հայկական սիրտդ տօնելու սքանչելի գաղափարին։

Ուստի հոս մասնախումբ մը պիտի կազմեմ քեզ նիրոդնեերէն, ու քու վրադ հիացողներէն, որոնք շա՜տ են, իսկոյն գործի պիտի ձեռնարկեմ։ Կը խնդրեմ որ ինձի՛ հասցնես միայն մտերմաբար կենսագրական ծանօթութիւններու հետ գրական ասպարէզին մէջ մուտքիդ մասին որոշ տեղեկութիւններ, զորս առանց քեզի չեմ կրնար թերեւս դիւրութեամբ հաւաքել։

Սիրով կը գրկեմ զքեզ

Գ. ՋՕՀՐԱՊ

Յ. Գ Մեր դժբաղդ դատին համար կ՚աշխատիմ գիշեր ու ցորեկ...։ Աստուած օգնէ անոր, քանի որ մարդիկ կը հեռանան անկէ նորէն։ *Գ. Զ.*

* * *

Մեծ նահատակին բաղձանքը պիտի իրագործեմ, ազատ հայրենեաց դրօշին ներքեւ — Հայրենիքին յոբելեանը — ու իր

Digitized by Google

տեղը՝ միւս անմահը Լեւոն Բաշալեան ու հին սիրելի խումբէն Տր. Պօղոս Քօլօլեան և Երուանդ Օտեան, պիտի խնդրեմ որ գան ու բերեն դափնիէ պսակը վերապրող բանաստեղծին ալեխորշոմ ճակտին...։

Գ.

« Trust not for freedom to the Franks,
« They have a king, who buys and sells,
« In native swords and native ranks
« The only hope of courage dwells, »
Lord BYRON

Կազմակերպել ամուր հիմերու վրայ, Հայ Համազգեթային հզօր եղբայրակցութիւն մը, ընցել ու բոցավառել ազգայնական զգացումները թմրած այլասերած հոգիներու մէջ, հելլէն և իսրայէլեան ժողովուրդներու նման, և ովկիանի անդունդներով իրարմէ բաժնուած տարահալած հայութեան զաւակները միացնել իրարու ու կապել Մասեաց բարձունքին վրայ ծաւալող ծփացող մեր եռագոյն նուիրական դրօշին։

Եթովպական արծաթապատ զոյգ վահաններ պիտի տանիմ հետս Փարիզ իբր նուէր ու մանաւանդ իբր ազգարարութիւն։ Մին պիտի յանձնեմ Պօղոս փաշա Նուպարի ու միւսը՝ Պ. Աւետիս Ահարոնեանի։ Առաջինը՝ ալեզարդ նահապետ, ազնիւ ու ազնուական, վշտահար կաթողիկոսին ու բազմաչարչար հայութեան ներկայացուցիչ, Հայ « Սիմէոն Ծերունի », որ տարիներէ ի վեր Մեսիային գալստեան կ'սպասէ, իր դողդոջուն բազուկները ընդ առաջ երկարած, ու երկրորդը Հայաստանի մանուկ հանրապետութեան պատգամաւոր, Աբովեաններու սերունդէն՝ հայրենեաց ցաւերովը այրած ու մոխի՛ր դարձած։ Պիտի յանձնեմ վահանները իրենց ու ծնրադիր՝ պիտի գոչեմ—

« Արտաքին Թշնամեայ դէմ, հայրենեաց կուրծքին ուղղուած նիզակներուն ու տէգերուն դէմ, մեկ ճակատ պաշտպանեցէ՛ք Հայաստանը։ Ու քաղաքականութեան մանուածապատ լաբիւրինթոսներուն մէջ Զեզի հետ և ամենուս առաջնո՛րդ առէք Ալինայ ազնուական զաւակը Գաբրիել Նորատունկեան, մեծազոյն հայ դիւանագէտը, որուն ուղղուած են բովանդակ հայութեան նայուածքները »...։

Digitized by Google

Դ

Ջնջել ժուրացկանութեամբ ազգ փրկելու դրութիւնը, պահանջել անխտիր բոլոր հայերէն գերագոյն զոհողութիւն այս վճռական վայրկեաններուն համար, յայոդցընել ներքին փոխառութիւն մը համարառու մարմիններու հակակշռին ներքև, ամենախիստ հակակշռի ենթարկել ազգին ելեւմուտքը, և անխնայ չախչախել ձրիակեր, մակաբոյծ ու գեղծարարները հայ կեանքին ու պատուին։ Ու միանգամ ընդ միշտ անհետացընել Հայուն ճակտին ամօթի կարմիրը, չի թողելով որ օտարները մեր տառապանքն ու անօթութիւնը ցուցադրեն ամեն բեմերու վրայ ու դադրի՛նք համաշխարհային յարիաներ նկատուելէ։

Բ

Անհուն ուշադրութիւն դարձընել կրթական գործին, հիմ առնելով քրիստոնէական կրօնի առողջ իտէալներն ու սկզբունքները. չի մոռնալով մէկ վայրկեան թէ այդ սիրոյ, զոհողութեան և անձնուրացութեան փշալից ուղին եղաւ մեր հայրերունը քսան դարերէ ի վեր, և ան միայն պիտի առաջնորդէ զմեզ ղէպի տիեզերական եղբայրակցութեան գերագոյն իտէականը։ Ու պիտի առաջարկէի որ մեր նուիրական եռագոյնին կարմիր շերտին վրայ, հայութեան սրտի արիւնին վրայ, սպիտակ ու լուսափողփող մեր ԽԱՉԸ աւելցընէինք, որուն սեւեռելով, իրենց ոգեվարի վայրկեաններուն, հայ քաջորդիներ, Յոյսի անհուն սփոփանքով ու մխիթարուելով, փակէի՛ւ արծուի նայուածքնին։

Զ

Կամուրջ ու եթէ ոչ իրական միութիւն, գէթ կենսական խնդիրներու շուրջ համագործակցութիւն ստեղծել ռուսահայ և Թրքահայ հատուածներուն միջև ու չանալ որ դէթ նոր սերունդը ձուլուի ու միատարր ազգ մը կազմէ, յառաջդիմութեան նոյն ձգտումներով ու նոյն իտէալո՛վ ոգեւորուած։ Փութացընել ցանկալի արշալոյսը այն օրուան ուր բոլոր հայերը կարենային գոռալ —

Digitized by Google

« Ամենայն տեղ ժահր ժի՛ է
« Մարդ մի անգա՛մ կը մեռնի.
« Այլ երանի որ իւր ազգին
« Ազատութեա՛ն կը զոհուի »—.

« Տո՛ւր ինձ ձեռքդ, եղբա՛յր եմք մենք,
« Որ մրրկա՛ւ էինք զատուած,
« Բաղդին ամեն ոխ չարանենգ
« Ի մի համբոյր ցրուին ի բաց.
« Ընդ աստեղօք ի՛նչ կայ սիրուն.
« Քան զանձկալի եղբայր անուն..։ »

է

Հակառակ ամեն ցաւագին յուսախաբութիւններու, չի շեղիլ մեր երախտագիտութենէն հանդէպ դիւցազնական Ֆրանսային։ Ժամանակները կը փոխուին, մեզի հակառակ դիւանագէտները կ'իյնան, և օր կուգայ որ Վէրտէօնի և Մարնի Ֆրանսան, լուսապսակուին իր ճակտին, կը կանգնի հերարձակ ու կորոտայ բոլոր գերի և ընկճուած ազգերուն, իր ու քաղաքակրթութեան պատգամը — .

« Ազատութիւն, Հաւասարութիւն, Եղբայրութիւն »։

Ը

Չի մոռնալ երբէք մեր մեծ իտէալը ու հայ ցեղին հզօր անհատականութիւնը ուղղել անյողդողդ ու անսայթաք դէպի անոր իրագործումը, Մասիսէն Տաւրոս, կայքը հին դրախտին, ամենքը, աւե՛նքը մեր եռագոյնին նուիրական ծալքերուն տակ...։

Թ

Արտաքին քաղաքականութեան մէջ՝ պարագաներու համեմատ՝ սիրտը անջատել ուղեղէն, ափ առնել դուռը ամեն բարի կամեցողութիւններու, գործածելով խայծը ամենահզօր շահուն ու եթէ մեր մեծ այլ արիւնաքամ դաշնակիցները Ֆրանսան, Անգլիան ու հզօր Ամերիկան լքեն զմեզ, դիմել Սպանիայի կամ Ճարոնի, հոգատար պետութեան մը հովանիին ներքև ապահովել գոնե տանտաւեակ մր խաղաղութեան, մինչև մեր հարիւր հազարաւոր որբերը հասնին ու տէր դառնան իրենց ճակատագրին և « հանուրց հիւսիսականաց իսկապէս վեհագոյն » Հայաստան ի..։

Digitized by Google

ժ

Անժիջական ուշադրութիւն դարձընել և տիրանալ անապատներուն մէջ մնացած տարագրութեան բեկորներուն, որբերուն և այրիներուն եղբայրական գուրգուրանքով խնամել զանոնք ու ժեղմացնել չանալ ահաւոր մղձաւանջը, որուն ներքեւ անդամալուծուած են իրենց անտիսական էութիւնները։ Բուժել չանալ անոնց հոգին ու մարմինը, քաջալերել ամուսնութիւնները և ընտանեկան բոյնի մը խաղաղութեան օծումը ծաւալել Հայ Տառապանքի այդ զոհերուն վրայ։ Արտասահմանի իւրաքանչիւր Հայ՝ որ կարող է ստանձնել մէկ կամ մէկ քանիներու հոգատարութիւնը. լաւագոյն նուէ՛րը տուած պիտի լինի մեր վիրաւոր այլ ազա՛տ Հայրենեաց։

Ճիպուղի 2 Ապրիլ 1920

Փարիզի Հայկական Համագումարը իր նիստերը փակած չէ՛ տակաւին։ Պիտի կրնամ հանիլ ժամանակին ու մանակցիլ իրը եթովպահայ կրտսերագոյն գաղութին պատգամաւոր։ Առիթը պիտի ունենամ և կամ ինծի իրաւունք սիտի տամ պարզելու և ընդլայնելու ծրագիրս, անապատներէն հասած ուխտաւոր, միութեան և համերաշխութեան աղաղակը պիտի բարձրացնեմ, անհատական շահերէ ու կուսակցական նկատումներէ աւելի վեր՝ պիտի ստիպեմ որ նայուածքները մեր մէկ միլիոն նահատակներու ստուերներուն մշուշին մէջէն դառնան դէպի յաւերժական, ազատ ու յաղթական Մասիսը։ Ու վերջին օրը պիտի առայարկեմ, որ Համագումարի անդամները ցրուելէ առաջ գնան Բէր-Լաշէզ. Մեծ Վտարանդիին Գրիգոր Օտեանի գերեզմանին առջեւ, եռագոյն խաչապսակով մը, ու մտաբերելով «ունայնութիւնն աստեաց» կրկնեն Ուխտը սիրոյ և Միութեան, հոն պիտի լինին Գատը գիւղի անմոռանալի անցեալիս եղբայրակից «զարիպ Տէրտէրը» Վռամշապուհ Քիպարեան, հոն ծերունազարդ և անընկճելի Նուպարը, հոն Հայ Հանրապետութեան ցաւատանջ այլ մշտաոյգ Ահարոնեանը, հոն բովանդակ հայութիւնը։

Եւ անոնց ու մեծ Ազգօրականին ստուերին պիտի գոռամ Հայուն նոր հանգանակը, զոր սորվեցայ տասնեւեօթը տարիներու ընթացքին, լքումի գիշերաստուեր մնութեան մէջ։

Digitized by Google

"Հաւատամք ի մի Աստուած եւ ի միացեալ եւ անբաժանելի սուրբ Հայաստան.

"Հաւատամք յՈրդին Միածին եւ ի նուիրական վրէժն դարաւոր մեր մարտիրոսագրութեան.

"Հաւատամք եւ ի մի Սուրբ Հոգի եւ ի Միութիւն եւ համերաշխութիւն հաւուրց Հայաստանեայց...:"

*
* *

Խաղաղութեան մի տասնամեա՛կ, «Աստուած հարցն մերոց», քառասուն դարերու հալածանքի, տառապանքի տարագրութեան ու մարտիրոսութեան փոխարէն, ու պիտի վերականգնի՛ Հայաստան, մթագոյն Արեւելից լուսատու ջահն ու փարոսը պիտի լինի և իր փառքի արեւէն պիտի շլանան անհաշտ թշնամիները Խաչին և Ազատութեան և ա՛յդ պիտի լինի ազնուագոյն վրէժը ՔՈՒ ՉԱՒԻՆԻԴ, զոր լքեցի՛ր դարերով...:

Ճիպուղի 12 Ապրիլ 1920

Շոգենաւը պիտի մեկնի քանի մը ժամէն: Գիշերն ամբողջ անքուն անցուցեր եմ՝ և արշալոյսին առա՛ջին շողերը զիս կը գտնեն գրասեղանիս առջեւ, աչքերս արցունքէն կասկարմիր կտրած, վերջին խլվերս կարգի դրի կամ պատռեցի, պատահմամբ բեկորի մը կը հանդիպիմ՝ որուն վրայի գրերը դալկահարեր են ճակտիս նման: Տարիներ առա՛ջ գրեր եմ տապանագիրս, եթէ բաղդը որոշէր որ այս հեռաւոր մինակութեան մէջ փակէի աչքերս:

ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ

Մի՛ հաւատաք, հանգիստ չունի՛ն
Իր աճիւններն աւազին տակ,
Մի՛ մօտենաք այս դամբանին,
Երջանկութի՛ւն ու Յիշատակ:

***

Սոխակն անուշ կ՛որոնէ իր վարդենին,
Ամպեր ծովի՛ն կը սլանան հողմավար,
Ու երազն էր վտարանդի քերթողին,
Զովացնել մի օր ճակատն հրավառ,
Ջուրերուն մէջ Եփրատին:

Digitized by Google

Վասն հայրենեաց պատնէշին վրայ չինկա՛ւ ան.
Ա՛յլ կարօտով ու աչքերը կիսաբաց,
Սպասումո՛վը շողերուն տուընջեան
Հատաւ ինչպէս աստղերը երկնասլաց,
Ջենիթէն վա՛ր կը սուրան։

***

Մի՛ հաւատաք, հանդիստ չունի՛ն
Իր աճիւններն աւազին տակ.
Մի՛ մօտենաք այս գամբանին,
Երջանկութիւն ու յիշատակ...։

Բարեկամներ, մտերիմներ կ՛ուղեկցին մեզի շողենաւ։ Ասոնցմէ մին կը յիշեցունէ թէ մեր Ջատիկն է այսօր։

— « Քրիստոս Յարեաւ ի Մեռելոց »

— « Օրհնեալ է յարութիւնն ՀԱՅԱՍՏԱՆի », կը՝պատաս, խանեմ՛, ու կը բարձրանամ կամրջակին վրայ դիտելու վերջին անգամ՛ Ճիպուղին, որ կէս օրուան հրավառ արեւուն տակ, կը հեռանայ, կ՛աղօտանայ, կ՛անհետի, տառապագին սպասումի 17 տարիներուն նման։

Վ Ե Ր Ջ

Digitized by Google

Digitized by Google

ՆԻԻԹԵՐՈՒ ՅԱՆԿԸ

	Եջ
1. Նախաբան	5
Ա. Մինչև Էրճիաս	7
Բ. Էրճիասէն անգին	13
Գ. Էրճիասէն անդին	22
Դ. Աղուոր ափեր	29
Ե. Մախոխեանի ցուցահանդէսը	32
Զ. Սփինկս	37
Է. Ինչո՞ւ եկայ	39
Ը. Առ Լուսին.	41
Թ. Վերադարձ.	44
Ժ. Նոր Տնակս.	55
ԺԱ. Վկայականը	56
ԺԲ. Աղօթքը.	60
ԺԳ. Մեկնողին նամակները	65
ԺԴ. Մեկնումդ	67
ԺԵ. Լեզու եղէը ու ըսէը ինծի. . . .	70
ԺԶ. Վարդևանին	77
ԺԷ. Ճ. Կօրտոն Պէննէթ	79
ԺԸ. Ծփանքներէս երեք կոհակ. . . .	—
Նախերգանք	84
Դէպի Անդունդ	88
Մեր Ցեղը	103
Առ Ովկիան	108
ԺԹ. Առաջին բաժանումը.	113
Ի. Աղամին Անհծքը.	116
ԻԱ. Մեր Մայրը	120
ԻԲ. Գրնա՛...	124
ԻԳ. Հարաւի Հուր Խորշակին	126
ԻԴ. Բանաստեղծին վերադարձը . . .	128
ԻԵ. Բաղդին	132
ԻԶ. Եփրատին վրայ խաչհանդիստ. . .	134
ԻԷ. Յիշատակ	137

Digitized by Google

ԻԸ. Կոչնակ 138
ԻԹ. Գրեթէ մոռցուած 140
Լ. Բաց Նամակ (առ Գ. Զօհրապ) 142
ԼԱ. Երեք Նամակները 144
ԼԲ. Մենելիք 153
ԼԳ. Մենելիք 165
ԼԴ. Սողոմոնեան Աղաղութիւն 166
ԼԵ. ՍԱՀՄԱՆԱԳԻԾԸ
1. Երկրագունտ 171
2. Դեղձանիկս 172
3. Ժամացոյցս 173
4. Գիւղիս Ճամբան 174
5. Հերկերը Սրճեսեր 176
6. Առ Աստուած 178
7. Քնարին 180
8. Փափաք 183
9. Անվերադարձ 184
10. Տնակս 185
11. Մեր Դարը Աստուծոյ Առջեւ . . . 187
12. Կցկտուր Խօսքեր. 189
13. Կցկտուր Խօսքեր. 190
14. Սգաւոր Մայր 191
15. Ծաղկանոցի Նոճին 192
16. Հովիւը 194
17. Դամբանական Մ. Մամուրեանի . . 196
18. Դալկահար դէմքեր 199
19. Մելքիսեդեկ Եպիսկոպոս Մուրատեանց . 204
20. Գերեզմանէն Արձագանգ
Ր. Զարդարեանին երկու նամակները. 207
ԼԶ. ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ. (Отвергъ имѣющій)
1. Վերջին գերմանականը 210
2. Մարսէյէզը 212
3. Մեկնողները 219
4. Թուրք Զօրակոչը 222
5. Տաճնապետ 224
6. Դարձողները 226

Digitized by Google

7. Մահէն առէլի հզօր 229
8. Յարութիւն 231
9. Գաւաթէն մինչեւ շրթունք . . . 232
10. Հայաստանը Պէնիգայիճ 237
11. Տարագիր Արքաներ 245
12. Բուալիւճ 246
13. Փետուրներդ ուր թողիր 24
14. Թորբիլահար 250
15. Անպատասխան. 256
16. Մարգար Միրզա Վանանդեցի. . . 258
17. Երթամ Բարով. 261
ԼԷ. Հայաստանի երկը Խաչերը 263
ԼԸ. Անապատի Վերջին Օրեր. 269

Digitized by Google

ՎՐԻՊԱԿ

Էջ	Տող	Սխալ	Ուղիղ
53	26	ուրուականը	ուրուականը
55	18	ուրուականը	ուրուականը
57	30	արդիւնքները	արդիւնքները
61	18	առաջ	առաջ
81	18	wellcome	welcome
81	28	and	end
84	28	ծընորքին	ծընորքին
85	27	յուզումէն	յուզումէն
89	23	կոհակները	կոհակները
90	2	հասանքներ	հասանքներ
91	9	երկիրն ու	երկիրն ու
92	4	հայրենեաց	հայրենեաց
93	8	սուր	սուր
94	18	դարերըդ	դարերըդ
109	9	աշտանակն	աշտանակն
133	29	1920	1910
218	31	պաշտօեայ	պաշտօնեայ,
240	1	rue	ruée
270	2	պատճէշներուն	պատճէշներուն

Digitized by Google

ՈՎԱՍԻՆՔ տպագրուեցաւ Ե. Ֆ. Ֆեբրաէ տպարանին մէջ
96, Rue Monge PARIS 5e.

Digitized by Google